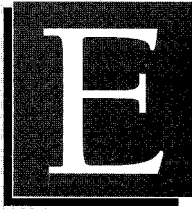

Edward Hallett Carr

Tarih Nedir?

İLETİŞİM YAYINLARI

dward Hallett Carr 1892'de Londra'da doğdu. 1916'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. 1919'da İngiliz delegasyonu ile Versailles'daki barış konferansına katıldı. Daha sonra bakanlığın bünyesinde kurulan Sovyetler Birliği Dairesi'nde görevlendirildi. 1927'de Moskova'ya ilk gezisini yaptı. 1936'da Dışişleri'nden ayrıldı. 1941'e kadar çeşitli üniversitelerde uluslararası politika dersleri verdi. 1941-46 yılları arasında çalıştığı *The Times* gazetesindeki yayın yönetmen yardımcılığı görevinden ayrılarak Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Trinity College'da akademisyen olarak çalıştı. Carr, 3 Kasım 1982'de Cambridge'de öldü. En kapsamlı çalışmaları Rusya'da Ekim Devrimi ve Sovyetler Birliği üzerine yazdığı kitaplardır. Ayrıca Dostoyevski, Marx ve Bakunin hakkındaki biyografileri hâlâ önemli başvuru kitaplarıdır. (Carr'ın Dostoyevski üzerine çalışması İletişim Yayınları'nca basıldı.) Tarihçinin okuruna karşı sorumluluğunu yargıladığı eseri *Tarih Nedir?*, Edward Hallett Carr'ın, başta Cambridge Üniversitesi olmak üzere çeşitli eğitim kurumlarında verdiği konferansların derlenmesiyle oluşmuş, dünyada elden ele dolaşmış ve hâlâ dolaşan ünlü broşürüdür. Her düzeydeki okuyucunun keyifle okuyabileceği bir yöntem bilim denemesidir. ■

İLETİŞİM 59
ARAŞTIRMA
İNCELEME 12

ISBN 975-470-126-1

9 789754 701265

Birikim Yayınları, 1980 (1 baskı)
İletişim Yayınları 1987-1996 (5 baskı)

What is History

© 1961 Edward Hallett Carr

© 1987 The Estate of Edward Hallett Carr

© 1987 (Editorial matter copyright) R. W. Davies

Akcalı Telif Hakları

İletişim Yayınları 59 • Araştırma-İnceleme Dizisi 12

ISBN 975-470-126-1

© 2002 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2002, İstanbul (500 adet)

2. BASKI 2002, İstanbul (500 adet)

KAPAK Ümit Kıvanç

KAPAK RESMİ Aslı Louvres Müzesi'nde (Paris) bulunan, Eski Mısır'ın

3. Hanedan dönemine ait bir rölyefteki Aa-akhti figürü

DIZGI Maraton Dizgievi

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Mustafa Şahin - Fatih M. Öztan

BASKI ve CILT Sena Ofset

İletişim Yayınları

Klodauer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul

Telefon: 212 516 22 60-61-62 • Fax: 212 516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

EDWARD HALLETT CARR

Tarih Nedir

OCAK-MART 1961'DE
CAMBRIDGE ÜNİVERSİTESİ'NDE VERİLMİŞ
GEORGE MACAULAY TREVELYAN
KONFERANSLARI

What is History?

ÇEVİREN *Misket Gizem Gürtürk*

i l e t i Ő i m

EDWARD HALLETT CARR 28 Haziran 1892'de Londra'da doğdu. 3 Kasım 1982'de Cambridge'de öldü. 1916'da Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. 1919'da İngiliz delegasyonu ile Versailles Konferansı'na katıldı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda kurulan Sovyetler Birliği Dairesi'nde çalışmalarını sürdürdü. 1936'da bakanlıktan ayrılarak, çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği yaptı. 1941-46 yılları arasında *The Times*'da yayın yönetmen yardımcısı olarak çalıştı. Carr'a göre tarihçi, olguları ya da kişisel yorumunu öne çıkarmamalı, tarihci ile olgular arasındaki karşılıklı ve kesintisiz etkileşim sürecinde, bugün ile geçmiş arasındaki diyalogu sürekli kılmalıdır. Bu nedenle tarihci, sunduğu olguların doğruluğunu kanıtlanmanın ötesinde, araştırdığı konuyla ilgili bilinen ya da bilinebilecek tüm verileri ele almak zorundadır. Başlıca Eserleri: *Dostoyevsky*, 1931; *The Romantic Exiles*, 1933 ("Sürgündeki Romantikler"); *Karl Marx*, 1934; *International Relations Since the Peace Treaties*, 1937 ("Barış Antlaşmalarından Sonra Uluslararası İlişkiler"); *Michael Bakunin*, 1927; *The Twenty Years' Crises, 1919-1939*, 1939 ("Yirmi Yıllık Bunalm, 1919-1939"); *Britain: A Study of Foreign Policy from Versailles to the Outbreak of War*, 1939 "İngiltere'nin Versailles Antlaşmasından Savaşın Başlamasına Dek İzlediği Dış Politika Üzerine Bir Çalışma"; *Conditions of Peace*, 1942 ("Barış Koşulları"); *Nationalism and After*, 1945 ("Milliyetçilik ve Sonrası"); *The Soviet Impact on the Western World*, 1946 ("Sovyetler'in Batı Dünyası Üzerine Etkisi"); *Studies in Revolution*, 1950 ("Devrim Üzerine Çalışmalar"); *The Bolsheviki Revolution, 1917-1923*, 3 cilt, 1950-1953 ("Bolşevik Devrimi"); *The New Society*, 1951 ("Yeni Toplum"); *German-Soviet Relations Between the Two World Wars*, 1951 ("İki Dünya Savaşı Arasında Sovyet-Alman İlişkileri"); *The Interregnum 1923-1924*, 1954 ("İktidar Boşluğu Dönemi 1923-1924"); *Socialism in One Country 1924-1926*, 3 cilt, 1958-1964 ("Tek Ülkede Sosyalizm 1924-1926"); *What is History?*, 1961 (*Tarih Nedir?*, 1980); *Before and After*, 1969 ("1917: Öncesi ve Sonrası"); *Foundations of a Planned Economy* (1. cilt R.W. Davies ile), 3 cilt, 1969-1978 ("Planlı Ekonominin Temelleri"); *The Russian Revolution from Lenin to Stalin*, 1979 ("Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi"); *Lenin to Stalin*, 1979 ("Lenin'den Stalin'e"); *From Napoléon to Stalin*, 1980 ("Napoleon'dan Stalin'e"); *The Twilight of the Comintern*, 1982.

*“Böylesine cansıkıcı olması hep tuhafıma
gidiyor, çünkü çoğu uydurulmuş olmalı.”*

Catherine Morland'ın Tarih üstüne
bir sözü, (Northanger Abbey, bl. XIV)

İÇİNDEKİLER

1. Tarihi ve Olguları.....	9
2. Toplum ve Birey.....	37
3. Tarih, Bilim ve Ahlak.....	65
4. Tarihte Nedensellik.....	99
5. İlerleme Olarak Tarih.....	123
6. Genişleyen Ufuklar.....	151

1. Tarihçi ve Olguları

Tarih nedir? Bu sorunun anlamsız ya da gereksiz sayılması için, *Cambridge Modern History*'nin sırayla birinci ve ikinci basımlarına ilişkin iki parça üstünde durarak söze başlayacağım. Lord Acton, basımını üstlendiği çalışma hakkında Cambridge Üniversitesi Yayınevi'nin yöneticilerine, Ekim 1896 tarihli raporunda şöyle diyordu:

Bu, 19. yüzyılın gelecek kuşaklara miras bırakmak üzere olduğu bilgileri, en çoğa en yararlıının verilmesi yolunda yazımlamak (kaydetmek) için eşsiz bir fırsattır... Akıllıca bir işbölümüyle bunu yapabilmeli ve herkese en son bulunan belgeleri, uluslararası araştırmanın en olgun sonuçlarını sunabilmeliyiz.

Nihaî tarihe, biz bu kuşakta ulaşamayız; fakat göreneksel tarihi aşabiliriz, artık bütün bilgiler ulaşılabilir, her sorun çözülebilir duruma geldiğine göre de, göreneksel tarihten nihaî tarihe giden yolda vardığımız noktayı gösterebiliriz.¹

1 *The Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production*, 1907, s. 10-12.

Ve hemen hemen tam 60 yıl sonra Profesör Sir George Clark *Cambridge Modern History*'nin ikinci basımına yazdığı genel girişte, Lord Acton ve arkadaşlarının bir gün nihai tarihin ortaya konulabileceği yolundaki inançlarını eleştirmektedir:

Bir sonraki kuşağın tarihçileri, böyle bir imkânı ummuyorlar. Çalışmalarının tekrar tekrar aşılmasını bekliyorlar. Geçmişin bilgilerinin bir ya da birkaç kişinin zihninden geçerek ve bu zihinler tarafından “işlenerek” kendilerine ulaştığını, bu nedenle hiçbir şeyin değiştirmeyeceği birimsel, kişilik-izi taşımayan atomlardan oluşmadığını düşünüyorlar... Araştırma uçsuz bucaksız gözüküyor; bazı sabırsız bilginler, şüphecilige ya da en azından tarihe ilişkin yargılamalar kişileri ve bakış açılarını işin içine karıştırdığından hepsinin birbirinden farksız olduğu ve ortada “nesnel” bir tarihî gerçeğin bulunmadığı öğretisine sığınıyorlar.²

Üstadların birbirleriyle böylesine açıkça çeliştiği yerde, alan soruşturmaya açıktır. Ben, 1890'larda yazılanların saçmalığını teslim edecek kadar açık fikirli olduğumu umarım. Fakat 1950'lerde yazılmış her şeyin de mutlaka doğru olduğu görüşüne bağlanacak kadar ileri fikirli değilim, henüz. Gerçekten, bu incelemenin tarihin doğasından da daha geniş kapsamlı bir alana sapabileceği, belki şimdiden aklımıza gelmiştir. Acton ile Sir George Clark'ın arasındaki çatışma bu yazıların arasındaki zaman boyunca topluma bakış açımızdaki değişimin bir yansımasıdır. Acton Victoria çağının sonlarındaki temiz yüzlü kendine güvenin, pozitif inancın görüşünü, Sir George Clark *beat* kuşağının şaşkın, aklı başından gitmiş şüpheciliğini yansıtır. “Tarih nedir?” sorusunu cevaplamayı denediğimizde, cevabımız bilerek ya da

2 *The New Cambridge Modern History*, cilt 1, 1957, s. 24-25.

bilmeyerek, zaman içindeki kendi tutumumuzu yansıtır ve daha geniş bir soruya, içinde yaşadığımız toplum hakkında ne düşündüğümüz sorusuna vereceğimiz karşılığın bir parçasını oluşturur. Ele aldığım konunun, daha yakından bir incelemede önemsiz bulunmasından çekinmiyorum. Yalnızca, böylesine engin ve böylesine önemli bir soruya el attığım için fazlaca küstah gözükmekten korkuyorum.

19. yüzyıl olgular için en parlak çağdı. *Hard Times*'da* Mr. Grandgrind "İstedüğim," diyordu, "olgulardır... Hayatta yalnızca olgular aranır." 19. yüzyıl tarihçileri genellikle onunla aynı düşüncedeydi. Ranke, 1830'larda tarihten ahlâk dersleri çıkartan anlayışa karşı haklı itirazında, tarihçinin ödevinin yalnızca "Nasılca öylece göstermek" (*Wie es eigentlich gewesen*) olduğunu söylediğinde, bu çok derin anlamlı olmayan özdeyiş, şaşırtıcı bir başarı sağlamıştı.** Alman, İngiliz ve hattâ Fransız tarihçilerinin üç kuşağı, bir büyü gibi "*Wie es eigentlich gewesen*" afsunlu sözlerini tekrarlayarak savaşa girdiler. (Bu büyü de çoğu büyüler gibi, insanları bezdirici bir iş olan kendi başlarına düşünme yükümlülüğünden kurtarmak için yapılmıştır.) Tarihin bir bilim olduğu tezlerini doğrulamayı pek isteyen pozitivistler de, olgular kültüne kendi etkilerinin ağırlığını kattılar. Pozitivistler, önce olguları ortaya koyun, onlardan sonuç çıkarın, derler. Bu tarih görüşü İngiltere'de Locke'dan Bertrand Russell'a değin İngiliz felsefesinin başat özelliği olan ampirik gelenek ile çok iyi uyuşmaktadır. Ampirik bilgi teorisi özne ile nesne arasında tam bir ayrılma öngörür. Olgular duyu izlenimleri gibi, dışarıdan gözlemciye kendilerini zorlarlar ve gözlemcinin bilincinden bağımsızdırlar. Alış süreci edilgendir: Göz-

(*) Charles Dickens'in faydacılığı ve pozitivistliği eleştirdiği romanı. Grandgrind, buradaki aşırı faydacı öğretmen.

(**) Ranke, tarihi olgulara dayalı bir pozitivist haline getiren ve 20. yüzyılda oluşan tarihyazıcılığın öncülük eden Alman tarihçi.

lemci verileri aldıktan sonra, bunların üzerinde işler. Ampirik okulun yararlı, fakat taraf tutan bir çalışması, *Oxford Shorter English Dictionary*, olgu'yu "varılan sonuçlardan farklı olarak bir deneyim verisi" olarak tanımlamakla iki sürecin ayrılığını keskin bir biçimde göstermektedir. Sağduyucu tarih görüşü denebilecek olan görüş işte budur. Tarih doğrulanmış bir olgular kümesidir. Tıpkı bir balıkçının tablasındaki balıklar gibi, belgeler, yazıtlar vb. içinde olgular hazır dururlar. Tarihçi onları alır, evine götürür, pişirir, canı nasıl istiyorsa o şekilde sofraya koyar. Damak zevki pek sade olan Lord Acton, onların sofraya yalın olarak konulmasını isterdi. Birinci *Cambridge Modern History*'nin yazarlarına gönderdiği yönerge yazısında şu isteğini bildirmişti: "Bizim Waterloomuz Fransız ya da İngiliz, Alman ya da Hollandalılar için aynı derecede doyurucu olmalı, hiç kimse yazarlar listesine bakmadan, Oxford piskoposunun yazısının nerede bittiğini ve yazıya Fairbairn'in mi yoksa Gasquet'nin mi, Liebermann'ın mı yoksa Harrison'un mu devam ettiğini anlamamalı."³ Lord Acton'un tutumunu eleştiren Sir George Clark bile -ama belki meyvenin etli kısmının çekirdekten daha yararlı olduğunu unutarak- tarihte "olguların oluşturduğu katı çekirdek" ile "onu saran geçerliği tartışmalı yorumların oluşturduğu etli kısmı" birbirine karşıt görüyordu. Önce olgularını ortaya koy, sonra kendi hesabına tehlikeyi göze alarak, yorumların kaygan kumlarına dal. İşte deneyici, sağduyucu tarih okulunun en temel bilgelik kuralı. Bu, büyük liberal gazeteci C.P. Scott'ın "Olgular kutsal, kanılar özgürdür" diyen ünlü sözünü akla getiriyor.⁴

İmdi, besbelli ki böyle şey olmaz. Geçmiş hakkındaki bilgilerimizin doğası üstüne felsefi bir tartışmaya girişmeyece-

3 Acton, *Lectures on Modern History*, 1906, s. 318.

4 19 Haziran 1952 tarihli *The Listener*'de aktarılmıştır, s. 992.

ğim. Şimdiki amacımız için, tutalım, Caesar'ın Rubicon'u geçmesi olgusu ile şu odanın ortasında bir masa bulunması olgusu aynı ya da oranlanabilir düzeyde olgulardır. Her iki olgu da bilincimize aynı ya da oranlanabilir biçimde girerler ve her iki olgu da onları bilen kişi açısından aynı nesnel karakterdedir. Fakat bu cüretli ve pek o kadar inandırıcı görünmeyen varsayımla bile, tezimiz hemen, geçmişe ilişkin bütün olguların tarihî olgular olmaması ya da tarihçi tarafından böyle kabul edilmemesi gibi bir zorlukla karşılaşır. Tarihin olgularını geçmişe ilişkin öteki olgulardan ayırma ölçütü nedir?

Tarihî olgu nedir? Daha yakından bakmamız gereken çetin bir soru bu. Sağduyucu görüşe göre, adeta tarihin omurgasını oluşturan ve bütün tarihçiler için değişmez olan, belirli birtakım temel olgular vardır. Örneğin, Hastings Savaşı'nın 1066'da yapılmış olması olgusu. Fakat, bu görüşe karşılık şu iki noktayı da gözönünde bulundurmamız gerekir. Bir kere, tarihçinin asıl ilgilendiği buna benzer olgular değildir. Şüphesiz, bu büyük savaşın 1065 ya da 1067'de değil, 1066'da, Eastbourn ya da Brighton'da değil, Hastings'de yapılmış olduğunu bilmek önemlidir. Tarihçi bunları doğru bilmeli. Fakat bu tür noktalar ileri sürülünce, Housman'ın "Kesin doğruluk bir ödevdir, erdem değil" sözünü hatırlıyorum.⁵ Bir tarihçiyi kesinliğinden dolayı övmek, bir mimarı yapısında iyi fırınlanmış kereste, gereğince karıştırılmış harç kullandığından ötürü övmeye benzer. Bu, onun işinin zorunlu bir koşuludur, fakat onun temel işlevi değildir. Tarihçiye tarihin "yardımcı bilimleri" denilen -kazıbilim, yazıtibilim, eski para bilimi, olaydizim bilimi vb. gibi- disiplinlerden yararlanmasına izin verilmesi, işte bu tür sorunlardan ötürüdür. Bir çömlek ya da mermer parçasının

5 M. Manilli, *Astronomicon: Liber Primus*, 2. basım, 1937, s. 87.

köklenini ve dönemini belirlemesini, ne dediği bilinmeyen bir yazıtı çözmesini, kesin tarihi ortaya koymak için gerekli derin hesapları yapmasını mümkün kılan bir uzmanın özel hünerlerine sahip olması bir tarihçiden beklenmez. Bütün tarihçiler için aynı olan ve temel olgular denilen bu gibi bilgiler, genellikle tarihin kendisinden çok, tarihçinin kullandığı hammaddeler bölümüne girer. İkinci olarak, bu temel olguları kanıtama gerekliliği, olguların kendilerindeki herhangi bir nitelikten değil, fakat, tarihçinin verdiği bir *a priori* karardan çıkmaktadır. C.P. Scott'un özdeyişine karşın, bugün her gazeteci bilir ki, kamuoyunu etkilemenin en etkin yolu, uygun olguların seçilmesi ve düzenlenmesidir. Olguların doğrudan doğruya kendilerinin konuştuıkları söylenirdi. Bu, elbette, doğru değildir. Olgular yalnızca tarihçi onlara başvurunca konuşurlar; hangi olgulara, hangi sıra ya da bağlam içinde söz hakkı verileceğini kararlaştıran tarihçidir. Sanırım, Pirandello'nun yarattığı kişilerden biri: Olgu çuvala benzer - içine bir şey koymadıkça dik durmaz, diyordu. Savaşın 1066'da Hastings'de yapıldığını bilmekle ilgilenmemizin tek nedeni, tarihçilerin bunu önemli bir tarihi olgu saymalarındır. Caesar'ın o küçük çayı, Rubicon'u geçişinin bir tarih olgusu olduğuna, kendisince birtakım nedenlere dayanarak, karar veren tarihçidir; oysa, ondan önce ya da sonra milyonlarca başka insanın Rubicon'u geçişi hiç kimseyi ilgilendirmez. Bu binaya yarım saat önce yürüyerek, yahut bisikletle ya da arabayla gelmiş olmanız da Caesar'ın Rubicon'u geçişi kadar geçmişe ilişkin bir olgudur. Fakat büyük bir ihtimalle tarihçiler bunu görmezlikten geleceklerdir. Bir keresinde Profesör Talcott Parsons, bilimi "gerçeğe seçmeli bir bilimsel yönelmeler sistemi" diye tanımlamıştı.⁶ Bu belki daha basit söylenebilirdi. Fakat, tarih

6 T. Parsons ve E. Shils, *Towards a General Theory of Actions*, 3. basım, 1954, s. 167.

başka şeylerin yanısıra işte budur. Tarihçi zorunlu olarak seçmecidir. Tarihî olguların oluşturduğu, tarihçinin yorumundan bağımsız ve nesnel bir sert çekirdeğin var olduğuna inanmak ahmakça, fakat silinmesi çok güç bir yanlıdır.

Geçmişe ilişkin sıradan bir olgunun tarihî bir olguya dönüşme sürecine bir göz atalım. Stalybridge Wakes'de 1850 yılında, bir zencefilli çörek satıcısı küçük bir tartışma sonucu kızgın bir kalabalık tarafından dövülerek öldürülmüştür. Şimdi bu, bir tarih olgusu mudur? Bir yıl önce duraksamadan “hayır” derdim. Bir görgü tanığı bu olayı az bilinen anılarına yazmıştı;⁷ fakat herhangi bir tarihçi tarafından bunun sözü edilmeye değer sayıldığını ben hiç görmemiştim. Bir yıl önce Dr. Kitson Clark Oxford'daki Ford derslerinde bu olayı zikretti.⁸ Bu, onu tarihî olgu yapar mı? Sanırım, henüz değil. Bana kalırsa, bu olay şu anda seçkin tarihî olgular kulübü üyeliğine adaydır. Şimdi daha başka destekleyiciler bekliyor. Belki de önümüzdeki birkaç yıl içinde bu olgunun 19. yüzyıl İngilteresi hakkındaki makale ya da kitapların önce dipnotlarında, sonra yazıların içinde boy gösterdiğini göreceğiz ve 20-30 yıl içinde iyice yerleşmiş bir tarihî olgu olacak. Ya da belki hiç kimse onu ele almayacak, bu durumda Dr. Kitson Clark'ın yiğitçe kurtarmaya kalkışmış olduğu geçmişe ilişkin tarihî-olmayan olguların unutulmuş boşluğuna yeniden düşecektir. Bu ikisinden hangisinin olacağını ne belirleyecektir? Öyle sanıyorum ki, sonuç Dr. Kitson Clark'ın kanıtlamak için bu olayı ileri sürdüğü tez ya da yorumun öbür tarihçilerce de geçerli ve anlamlı olarak kabul edilip edilmemesine bağlı olacaktır. Olayın bir tarihî olgu sıfatıyla durumu, bir yorum sorusuna yol açacaktır. Bu yorum ögesi her tarihî olgunun içinde vardır.

7 Lord George Sanger, *Seventy Years a Showman*, 1926, s. 188-89.

8 Dr. Kitson Clark, *The Making of Victorian England*, 1962.

Kişisel bir anımı aktarmama izin verir misiniz? Yıllar önce bu üniversitede ben eski tarih okurken “Pers savaşları çağında Yunanistan”ı özel çalışma konusu olarak almıştım. Raflarıma 15-20 cilt dizdim; bunlarda konumla ilişkili bütün tarihî olguların yazılı bulunduğu keskinlikle inanıyordum. Tualım ki, bu ciltlerde konumla ilgili olarak o zaman bilinen ya da bilinebilecek bütün olgular vardı - gerçekten de aşağı yukarı böyleydi. Bir zamanlar herhalde bazı kimselerce bilinen sonsuz sayıdaki olguların içinden seçilmiş bu minik olgular demetinin, hangi rastlantı ya da aşınma süreciyle tarihin *olguları* olarak yaşayabildiğini düşünmek hiç aklıma gelmemiştir. Bana öyle geliyor ki, bugün bile Eski ve Ortaçağ tarihinin çekiciliklerinden biri, bize üstesinden gelinebilecek sınırlar içinde emrimize hazır bütün olgulara sahipmiş izlenimi vermesidir - tarihin olguları ile geçmişin öteki olguları arasındaki tartışmalı ayrılık ortadan kayboluyor, çünkü bilinen az sayıdaki olguların hepsi tarihî olgulardır. *Cambridge Modern History*'nin her iki yazımında da çalışmış olan Bury'nin dediği gibi, “Eski ve Ortaçağın kayıtları boşluklarla delik deşiktir”.⁹ Tarihe, pek çok parçası kayıp bir içiçe geçmeli bulmaca denmiştir. Fakat ana zorluk bu boşluklar değildir. İÖ 5. yüzyıldaki Yunanistan tablosu basitçe bir cevapla, pek çok parçası rastlantıyla kaybedilmiş olduğundan değil, fakat genellikle, tablo Atina kentindeki küçük bir insan kümesi tarafından oluşturulduğu için eksiktir. 5. yüzyıl Yunanistanı'nın bir Atinalı yurttaşına nasıl gözüktüğü hakkında epeyce şey biliyoruz, fakat bir İranlı'ya ya da bir köleye yahut Atina'da yerleşmiş bir Korintosluya nasıl görüldüğü üstüne pek az şey biliyoruz. Tablomuz rastlantıyla olmaktan çok, bilerek ya da bilmeyerek belirli bir dünya görüşüne sahip ve bu görüşünü destekleyen olguların saklanılmaya de-

9 J.B. Bury, *Selected Essays*, 1930, s. 52.

ger olduğu düşüncesindeki kişilerce bizim için önceden seçilmiş ve belirlenmiştir. Aynı şekilde Ortaçağ üstüne yazılmış bir çağdaş tarihte, o devir insanların yoğun bir biçimde dinin etkisinde olduğunu okuyunca, bunu nasıl bildiğimizi ve doğru olup olmadığını merak ediyorum. Ortaçağ tarihinin olguları olarak bildiklerimizin hepsi, bizim için, dini düşüncenin teorisi ve uygulaması ile uğraşanlar (din adamları) ve bundan dolayı dini çok önemli bulan -başka şeyleri değil de- yalnızca onunla ilişkili her şeyi yazan Kronik Yazarı kuşaklarınca seçilmiştir. Rus köylüsünün koyu dindar olduğu yolundaki imge 1917 Devrimi ile yıkıldı. Ortaçağ insanının çok sofu olduğu yolundaki imge ise, doğru da olsa yanlış da olsa çürütülemez, çünkü Ortaçağ ile ilgili olarak bilinen olguların neredeyse hepsi, buna inanan, başka kişilerin de inanmasını isteyenlerce bizim için önceden seçilmiştir ve belki de içlerinde tersine kanıtlar bulabileceğimiz olgular kütesi geri getirilemeyecek bir biçimde kaybolmuştur. Ortadan kaybolan tarihçiler, yazıcılar ve Kronik Yazarları kuşağının ölü eli, temyiz ihtimalini ortadan kaldıracak şekilde geçmişin kalıbını belirlemiştir. Kendisi de Ortaçağ tarihinde uzman olan Profesör Barraclough şöyle yazıyor: “Bizim okuduğumuz tarih, doğrusunu söylemek gerekirse, hiç de olgusal değildir, bir dizi kabul edilmiş yargılardan ibarettir.”¹⁰

Fakat şimdi de çağdaş tarihin değişik, ama eşit ölçüdeki kötü durumuna dönelim. Eskiçağ ve Ortaçağ tarihçisi kendisine başedilebilir bir tarihî olgular topluluğunu sunan uzun yılların eleme sürecine şükredebilir. Kendine özgü alaylı deyişiyle, Lytton Strachey’in söylediği gibi, “Tarihçinin ilk ihtiyacı bilgisizliktir, basitleştiren ve açıklığa kavuşturan, seçen ve atlayan bilgisizlik.”¹¹ Eskiçağ ve Ortaçağ ta-

10 G. Barraclough, *History in a Changing World*, 1955, s. 14.

11 Lytton Strachey, *Eminent Victorians*, Önsöz.

rihi yazmayı üstlenmiş meslekdaşlarımın yüksek yeterliklerini kıskanmaya kalkınca (ki, bazen gerçekten bu çeşit bir duygunun etkisinde kalırım), böylesine yeterli olmalarının nedeninin başlıca kendi konularında böylesine bilgisiz olmalarından ileri geldiği düşüncesi ile avunuyorum. Çağdaş tarihçi bilgisizliğin üstünlüklerinden yararlanmaz. O bu zorunlu bilgisizliği edinmek için kendisini eğitmek zorundadır - kendi yaşadığı çağa yaklaştıkça bu zorunluluk çoğalır. Çağdaş tarihçinin iki görevi birden vardır: Az sayıdaki anlamlı olguları bularak onları tarihin olgularına dönüştürmek ve pek çok olguları tarihî değildir diye bir kenara bırakmak. Fakat bu anlayış, tarihin en çok sayıda yadsınmaz ve nesnel olgular topluluğundan oluştuğu yolundaki 19. yüzyılın sapkınca düşüncesinin tam karşıtıdır. Bu sapkınlığa kendisini kaptıran bir kimse ya kötü bir iş diye tarihi bırakacak ve pul toplamaya ya da başka tür bir antikacılığa başlayacak, yahut tımarhaneyi boylayacaktır. Çağdaş tarihçi üzerinde böylesine yıkıcı etki yapan, işte bu sapkınlıktır; Almanya’da, İngiltere’de ve Amerika’da oluşturulan, ince ince uzmanlaşmış, gitgide daha az şey hakkında daha çok şey bilen sözde-tarihçilerin monografilerinin geniş ve gitgide çoğalan kupkuru olgusal tarihler topluluğu, olgular okyanusunda hiçbir iz bırakmaksızın battı. Bana öyle geliyor ki, Lord Acton’un tarihçi olarak tutarsızlığının nedeni, -hep denildiği gibi, Liberal ve Katolik sadakat bağları arasındaki çatışma değil- bu sapkınlıktı. Eski bir denemesinde, öğretmeni Dollinger hakkında şöyle diyordu: “O, yetkinliğe erişmemiş malzemeye yazmazdı ve ona göre malzemeler her zaman yetkinliğe ulaşmış olmaktan uzaktı.”¹² Lord Acton

12 G.P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, s. 385’te alıntı; daha sonraları Lord Acton, Dollinger hakkında şöyle demişti: “Onda, tarih felâketini gelmiş geçmiş en büyük tümevarımın üstünde kurma yeteneği vardır.” (*History of Freedom and Other Essays*, 1907, s. 435.)

burada, şüphesiz, kendisi, yani çoğu kimseye göre, bu üniversite’de Çağdaş Tarih Kürsüsü’ne gelmiş geçmiş en yetkin kişi olan, fakat hiç tarih yazmamış bir garip tarihçi fenomenini üstüne alını yazısını önceden açıklıyordu. Lord Acton, ölümünden hemen sonra basılan *Cambridge Modern History*’nin birinci kısmındaki giriş notunda, tarihçiye baskı yapan gereklerin “onu bilim adamı olmaktan ansiklopedi yazıcısına döndürmekle tehdit ettiği”nden yakınırken, aslında kendi mezartaşını yazmaktaydı.¹³ Bir şeyler yolunda gitmemişti. Yolunda gitmeyen, somut olguların yorulmak bilmez ve sonsuz yığılışına tarihin temeli diye inanmaktı; olguların kendiliklerinden konuştukları ve gereğinden fazla olgu yığma diye bir şey olmadığı inanışıydı; bu öylesine kuşkulanılmayan bir inanıştı ki, pek az tarihçi kendisine “Tarih nedir?” sorusunu sormayı gerekli buldu - bazıları, bugün de hâlâ gereksiz saymaktadırlar.

19. yüzyılın olgular fetişizmi, bir belgeler fetişizmiyle tamamlanmış ve haklı kılınmıştır. Belgeler olgular tapınağındaki “kutsal sandık”taydı. Saygılı tarihçi onlara başı önünde yanaşır ve onlardan huşu dolu bir sesle söz ediyordu. Bir olguyu belgelerde bulursanız o öyledir. İşin aslına bakarsanız, bu belgeler -resmî buyruktular, antlaşmalar, kira kayıtları, hükümet raporları, resmî yazışmalar, özel mektuplar ve anılar- bize ne söylerler? Hiçbir belge bize o belgeyi yazanın kendisinin ne düşündüğünden - neyin olmuş olduğunu düşündüğünden, neyin olmuş olması gerektiği ya da olabileceğini düşündüğünden, yahut belki yalnızca başkalarının onun neyi düşündüğünü sanmalarını istediğinden ya da hattâ kendisinin ne düşündüğünü sandığından fazla bir şey söylemez. Bunların hiçbiri tarihçi onlar üzerinde çalışmaya ve onları çözmeye girişmedikçe bir an-

13 *Cambridge Modern History*, cilt 1, 1902, s. 4.

lam taşımaz. Belgeler içinde bulunsun ya da bulunmasınlar, olgular, tarihçi onlardan herhangi bir biçimde yararlanmadan önce tarihçi tarafından yine de işlenmek zorundadır: Tarihçinin onlarla yaptığı şey -eğer böyle diyebilirsem- bir işleme sürecidir.

Neysi anlatmaya çalıştığımı, rastlantı sonucu iyi bildiğim bir örnekle göstereyim. Weimar Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanı Gustav Stresemann 1929'da öldüğünde, ardında hemen hemen hepsi dışişleri bakanı olarak çalıştığı altı yıla ilişkili olan -300 kutu dolusu- resmî, yarı resmî ve özel, büyük bir kâğıt yığını bıraktı. Elbette arkadaşları ve akrabaları böylesine büyük bir insanın anısına bir anıt dikilmesi gerektiğini düşündüler. Sadık sekreteri Bernhard çalışmaya koyuldu ve üç yıl içinde 300 sandık içinden seçilmiş belgelerden oluşan, *Stresemanns Vermächtnis* (Kalıtı/Mirası) gibi gözalcı bir başlıkla her biri aşağı yukarı 600 sayfalık üç iri cilt ortaya çıktı. Normal olarak belgelerin kendileri bir bodrumda ya da çatıarasında çürüyüp gidecek ve ortadan kaybolacak, belki de 100 yıl falan sonra bir meraklı bilgin onları bulacak ve Bernhard'ın metniyle karşılaştırmaya başlayacaktı. Oysa gerçekte başlarına gelen daha dramatik oldu. Belgeler 1945'de işgal ordularının eline geçti, onlar da hepsinin fotoğraflarını aldılar; kopyaları Londra'da Kamusal Belgeler Ofisi'nde ve Washington'da Ulusal Arşiv'de bilim adamlarının yararlanmasına sunuldu; böylelikle, yeterince sabrımız ve merakımız varsa, Bernhard'ın ne yaptığını tamı tamına saptayabiliriz. Bernhard'ın yaptığı ne çok olağanüstü ne de çok şaşırtıcı bir şeydi. Stresemann öldüğü sırada onun Batı politikası parlak bir başarılar dizisi ile taçlanmış görünüyordu - Locarno, Almanya'nın Milletler Cemiyeti'ne kabulü, Dawes ve Young planları ve Amerikan kredileri, Ren boyundan işgal ordularının geri çekilmesi. Bu, Stresemann'ın dış politikasının önemli ve ödüllendirici bölümü

gibi görünüyordu ve bunun Bernhard'ın belgelerden yaptığı seçmede fazlasıyla gösterilmesi doğaldı. Öte yandan Stresemann'ın Doğu politikası, Sovyetler Birliği ile ilişkileri, belirli bir yere götürülüyor gibi gözükmekteydi; yalnızca önemsiz sonuçlar veren görüşmeler hakkındaki belge yığınları pek ilginç olmadığı ve Stresemann'ın ününe hiçbir şey ekmediği için, buradaki seçim işlemi daha sık bir elekle yapılabilirdi. Gerçekte Stresemann daha sürekli ve daha titiz dikkatini Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere yöneltmişti. Bir bütün olarak onun dış politikası içinde, bunlar Bernhard'ın seçmesini okuyanın düşüneceğinden çok daha geniş bir yer tutuyordu. Yine de, sanırım, Bernhard'ın ciltleri sıradan tarihçilerin dolaylı olarak dayandığı basılı belgeler koleksiyonlarının birçoğundan daha iyidir.

Öykümün sonu bu değil, Bernhard'ın ciltlerinin basımından az sonra Hitler iktidara geldi, Almanya'da Stresemann'ın adı unutturuldu, ciltler piyasadan kalktı; kopyaların birçoğu, belki de büyük çoğunluğu yok edilmiş olmalı. Bugün *Stresemanns Vermächtnis* oldukça ender bir kitaptır. Fakat Batı'da Stresemann'ın ünü sürüyordu. 1935'te bir İngiliz basımcısı Bernhard'ın çalışmasının kısaltılmış bir çevirisini çıkardı. Bu, Bernhard'ın seçmesinden yapılmış bir seçmeydi; aslının üçte biri kadarı atlanmıştı. Tanınmış Almanca çevirmeni Sutton'un bu çevirisi ustalıkla ve iyidir. Önsözünde açıklandığına göre, İngilizce çeviri "hafifçe kısaltılmıştır, fakat yalnız İngiliz araştırmacıları ve okurların ilgisini pek çekmeyecek, geçici değerinde olduğu duygusu veren bazı şeyler atlanmıştır."¹⁴ Yine de bu, gayet doğaldır. Fakat sonuç şu olmuştur ki, Bernhard'da zaten az belirtilen Stresemann'ın Doğu politikası İngilizce metinde büsbütün gözden uzaklaşmakta ve Sovyetler Birliği Sutton'un ciltlerinde

14 Gustav Stresemann, *His Diaries, Letters and Papers*, cilt 1, 1935, yayıncının notu.

Stresemann'ın Batıcılığı ağır basan dış politikası içinde yalnızca zaman zaman kendini gösteren ve hayli de keyif kaçırıcı bir öge olarak belirlemektedir. Ama şurası güvenle söylenebilir ki, birkaç uzman dışında herkes için Stresemann'ı -belgelerin kendileri şöyle dursun- Bernhard değil, Sutton temsil etmektedir. Belgeler 1945'te bombardımanda yokolsaydı, geriye kalan Bernhard'ın ciltleri ortadan kaybolsaydı, Sutton'un gerçeklik ve otoritesinden hiçbir zaman kuşulanılmayacaktı. Tarihçiler tarafından, asıllarının yokluğunda minnetle kabul edilen pek çok basılı belge derlemeleri bundan daha sağlam bir temele dayanmamaktadır.

Fakat ben bu öyküyü bir adım daha ileri götürmek istiyorum. Bernhard ve Sutton'u unutulmuş ve isterseniz, Yakınçağ Avrupa Tarihi'nin bazı önemli olaylarına katılmış ileri gelen bir devlet adamının gerçek belgelerine başvurabileceğimiz için şükredelim. Bu kâğıtlar bize ne anlatır? Başka şeylerin yanısıra bunlarda Stresemann'ın Berlin'deki Sovyet Büyükelçisiyle yaptığı yüzlerce görüşmenin ve 20 kadar da Çiçerin'le yapılmış görüşmesinin kayıtları vardır. Bunlar, konuşmalarda Stresemann'ın aslan payını aldığını ve onun ileri sürdüğü tezlerin iyi söylenmiş ve tutarlı şeyler olduğunu göstermektedir. Oysa, karşısındakinin sözlerinin ise, çoğunlukla karışık, derme çatma, inandırıcı olmayan tezler olduğu izlenimini vermektedir. Bu, diplomatik görüşmelerin bütün tutanaklarının pek bilinen bir özelliğidir. Bu belgeler bize, ne olduğunu değil, yalnızca Stresemann'ın ne olduğunu düşündüğünü ya da başkalarının ne düşünmesini istediğini, belki de kendisinin olup biten hakkında ne düşünmek istediğini göstermektedir. Seçme sürecini başlatan Sutton ya da Bernhard değil, Stresemann'ın kendisidir. Diyelim, aynı görüşmelerin Çiçerin tarafından alınmış tutanakları elimizde olsaydı, yine onlardan da yalnızca Çiçerin'in ne düşündüğünü öğrenecektik ve gerçekten ne oldu-

ğu tarihçinin bilincinde yeniden kurulmak gerekecekti. Elbette, olgular ve belgeler tarihçi için zorunludur. Fakat onları bir fetiş haline getirmeyin. Olgular ve belgeler kendi başlarına tarihi oluşturmazlar; içlerinde, şu sıkıcı “Tarih nedir?” sorusuna hazır bir cevap taşımazlar.

Bu noktada, 19. yüzyıl tarihçilerinin neden genellikle tarih felsefesine karşı kayıtsız kaldıkları sorusu üstüne birkaç söz söylemek isterdim. Bu terim Voltaire tarafından icad edilmiştir, o zamandan beri de değişik anlamlarda kullanılmıştır; ben onu, eğer kullanacak olursam, “Tarih nedir?” sorusunun cevabı anlamında alacağım. Batı Avrupa düşünürleri için, 19. yüzyıl kendine güven ve iyimserlik taşan rahat bir dönemdi. Olgular genel olarak doyurucu sayılıyordu; onlar üstüne biçimsiz sorular sormak ve bunları cevaplamak eğilimi ise bir o kadar kötü bir şeydi. Ranke, eğer kendisi olgulara bakarsa, tarihin anlamını Takdir-i İlahî'nin çözeceğine sofuca inanmaktaydı. Burckhardt'a gelince, o daha çağdaş bir kinikçe tutumla “Sonsuz bilgeliğin amaçlarının gizi bize açıklanmamıştır” (Tanrının işine akıl-sır ermez) diyordu. 1931 gibi geç bir tarihte Profesör Butterfield, besbelli bir hoşnutlukla, “Tarihçiler şeylerin doğası ve hatta kendi konularının niteliği üstünde pek az düşünmüşlerdir.” diye yazmaktaydı.¹⁵ Fakat benim bu konferanslardaki öncülüm, Dr. A.L. Rowse, daha haklı bir eleştirici tutumla, Sir Winston Churchill'in Birinci Dünya Savaşı hakkındaki kitabı *World Crisis*'in, Troçki'nin *History of the Russian Revolution*'ıyla kişilik, canlılık, hareketlilik bakımından başabaş gelmekle birlikte, bir bakıma ondan daha aşağı kaldığını, çünkü “gerisinde bir tarih felsefesi olmadığı”nı söylemiştir.¹⁶ Eskiden İngiliz tarihçileri tarihin bir anlamı olmadığına

15 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, 1931, s. 67.

16 A.L. Rowse, *The End of an Epoch*, 1947, s. 282-83.

inandıklarından değil, bu anlamın onun içinde saklı ve kendiliğinden belli olduğunu sandıkları için, bir tarih felsefesine sahip olmak gerektiğini kabul edemiyorlardı. Liberal 19. yüzyıl tarih görüşünün, dünyaya serinkanlı ve kendine güvenli bir bakışın ürünü olan *laissez-faire* ekonomik öğretisiyle yakın bir benzerliği vardı. Herkes kendi işine baksın, gizli el evrensel uyumu nasılsa sağlar. Tarihin olgularının kendileri, daha yüksek amaçlara doğru, iyicil ve görünüşte sınırsız bir ilerleyiş gibi üstün bir olgunun belirtileriydi. Bu masumluk çağıydı ve tarihçiler Cennet Bahçesinde tarihin tanrısının önünde çırılçıplak ve çıplaklıklarından utanmadan dolaşıyorlardı. O zamandan sonra, biz Günahı tanıdık ve Düşüşü yaşadık; bugün tarih-felsefesiz olmaya çalışan tarihçiler ise, sadece, boşuboşuna ve bile bile, bir çıplaklar kampının üyeleri gibi, kendi evlerinin bahçesinde Cennet Bahçesini yeniden canlandırmaya uğraşmaktadırlar. Bugün artık bizim tedirgin edici sorumluluktan kaçınılamaz.

Geçen 50 yıl boyunca “Tarih nedir?” sorusu üstüne birçok ciddi çalışmalar yapılmıştır. Tarihte olguların başı çekişi ve özerkliği teorisine karşı ilk mücadele çağrısı, 1880’lerde ve 1890’larda, 10. yüzyıl liberalizminin rahat saltanatını yıkmak için çok şey yapacak olan ülkeden, Almanya’dan gelmiştir. Bugün o mücadele çağrısını yapan filozofların adlarından öte pek bir şey kalmamıştır. Bunlardan yalnız Dilthey, son zamanlarda İngiltere’de biraz gecikmiş bir üne erişmiştir. Yüzyılın değişiminden önce, bu ülkede olgular kültüne saldırıya her hangi bir ilgi gösterilmesine imkân vermeyecek kadar zenginlik ve güvenlik vardı. Fakat yeni yüzyılın başlarında meşale, Alman ustalara besbelli çok borçlu olan Croce’nin bir tarih felsefesi kurmaya giriştiği İtalya’ya geçti. Tarihin aslında, geçmişi yaşanan anın gözlerinden ve o anın sorunlarının ışığında görmekten oluştuğu ve tarihçinin başlıca işinin kaydetmek değil, de-

gerlendirmek olduğu anlamında, Croce bütün tarihin “çağ-
daş tarih” olduğunu ilân etmiştir.¹⁷ Çünkü, tarihçi değer-
lendirme yapmayacak olursa, neyin kaydedilmeye değer ol-
duğunu nasıl bilecektir? 1910’da Amerikalı tarihçi Carl
Becker bilerek kışkırtıcı bir dille “tarih olguları, herhangi
bir tarihçi için, kendisi onları yaratıncaya kadar varolmaz-
lar” demişti.¹⁸ Bu meydan okumaların o zamanlar pek az
üstünde duruldu. Croce’nin Fransa ve İngiltere’de hayli
moda oluşu, ancak 1920’den sonra başladı. Bu, onun Al-
man öncellerinden daha ince bir düşünür ya da daha iyi bir
üslupçu olmasından değil, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra
olguların bize 1914 yıllarına oranla daha az lütüfkâr bir bi-
çimde gülümser gözükmesinden ve bu nedenle, bizim onla-
rın saygınlığını azaltmaya yönelik bir felsefeye karşı daha
açık oluşumuzdandı. Tarih felsefesine ciddi bir katkısı bu-
lunan, içinde yaşadığımız yüzyıldaki tek İngiliz düşünürü,
Oxford felsefeci ve tarihçisi Collingwood üzerinde Cro-
ce’nin önemli bir etkisi vardı. Collingwood’un ömrü tasar-
ladığı sistemli büyük eserini yazmaya yetmedi, fakat bu ko-
nu üzerine basılmış ve basılmamış yazıları ölümünden son-
ra 1945’te çıkan *The Idea of History* (Tarih Fikri) adı altında
bir ciltte toplandı.

Collingwood’un görüşleri şöylece özetlenebilir. Tarih fel-
sefesi “kendi başına geçmiş”le ya da “tarihçinin kendi başı-
na onun hakkında düşünceleri” ile değil, “karşılıklı ilişkile-
ri içinde bu iki şeyle birden” ilgilidir. (Bu yargı “tarih” kelı-
mesinin bugün kullanılan iki anlamını yansıtmaktadır -

17 Bu anlamlı özdeyiş şu bağlamda geçer: “Her tarihi yargının altındaki pratik
gerekler bütün tarihe ‘çağdaş tarih’ karakterini verir, çünkü böylelikle anlau-
lan olaylar zaman içinde her ne kadar uzak gözükseler de, tarih gerçekte o
olayların hatırlandığı şimdiki anın gerekleriyle ve konularıyla ilgilidir.” (B.
Croce, *Özgürlüğün Oyküsü Olarak Tarih*, İngilizce çevirisi: *History as the Story
of Liberty*, 1941, s. 19.)

18 *Atlantic Monthly*, Ekim 1910, s. 528.

hem tarihçi tarafından yürütülen soruşturmayı hem de tarihçinin soruşturduğu geçmiş olaylar dizisini.) “Tarihçinin üstünde çalıştığı geçmiş, ölü bir geçmiş değildir, belli bir anlamda bugün hâlâ yaşayan bir geçmiştir.” Fakat geçmiş bir eylem, tarihçi onun ardında yatan düşünceyi anlamadıkça ölüdür, yani tarihçi için anlamsızdır. Bu nedenle, “Bütün tarih düşüncenin tarihidir” ve “tarih, tarihi üstünde çalıştığı düşüncenin, tarihçinin zihninde yeniden oluşmasıdır.” Tarihçinin zihninde geçmişin yeniden kurulması deneysel kanıtlara dayanır. Fakat bu, kendi içinde deneysel bir süreç değildir ve yalnızca olguların ardarda dizilmesinden ibaret olamaz. Tersine, olguların seçilmesini ve yorumlanmasını, yeniden kurulma süreci yönetir: Zaten, onları tarihî olgular yapan da budur. Bu noktada Collingwood’un düşüncelerine yakın olan Profesör Oakeshott “Tarih, tarihçilerin yaşantısıdır. Tarihçiden başkası onu ‘yapamaz’: Tarihi yapmanın tek yolu, onu yazmaktır” der.¹⁹ Bu keskin eleştiri, her ne kadar birtakım ciddi çekinceler taşıyabilirse de, ihmal edilmiş bazı gerçekleri ışığa çıkarmaktadır.

Bir kere, tarihin olguları bize hiçbir zaman “arı” olarak gelmezler, çünkü arı bir biçimde varolmazlar ve varolamazlar: Her zaman kayıt tutanın zihninden kırılarak yansılar. Bundan şu sonuç çıkar ki, bir tarih eserini ele alınca, ilk ilgileneceğimiz, içindeki olgular değil, onu yazan tarihçi olmalıdır. Örnek olarak, adına bu konferansların düzenlendiği büyük tarihçiyi ele alayım. Bize kendi otobiyografisinde anlattığına göre, G.M. Trevelyan “biraz aşırı bir Whig geleneği olan bir evde yetiştirilmişti”;²⁰ umarım ki, onu Whig geleneğinden büyük İngiliz liberal tarihçilerinin önem bakımından değil, ama zaman bakımından sonuncusu diye

19 M. Oakeshott, *Experience and its Modes*, 1933, s. 99.

20 G.M. Trevelyan, *An Autobiography*, 1949, s. 11.

tanımlarsam, buna karşı çıkmazdı. Kendi soyağacını, büyük Whig tarihçisi George Otto Trevelyan'ın üstünden, Whig tarihçilerinin tartışmasız en büyüğü olan Macaulay'a değin götürmesi, boşuna değildir. Trevelyan'ın en iyi ve en olgun eseri olan *England under Queen Anne* (Kraliçe Anne Döneminde İngiltere) adlı kitabı, bu ortamdan bakılarak yazılmıştır ve okur eserin tam olarak ne demek istediğini ve anlamını, ancak o ortamı gözönünde tutarak okuyunca kavrayacaktır. Hattâ, yazar okura bunu anlamaması için bir özür nedeni bırakmamaktadır. Şunun için ki, dedektif romanı meraklılarının tekniğini izleyerek, önce sonucu okursanız, üçüncü cildin son birkaç sayfasında bugünlerde tarihin Whig yorumu denilen şeyin benim ömrümde gördüğüm en iyi özetini bulursunuz; burada Trevelyan'ın yapmaya çalıştığı şeyin, Whig geleneğinin kökenini ve gelişimini incelemek ve onu, bu geleneğin kurucusu olan III. William'ın ölümünden sonraki yıllara doğru ve dürüst olarak yerleştirmek olduğunu göreceksiniz. Belki bu, Kraliçe Anne dönemi olaylarının düşünülebilecek tek yorumu değildir, ama pekâlâ geçerli ve Trevelyan'ın elinde verimli bir yorumdur. Fakat bunun tam değerini biçebilme için, tarihçinin ne yaptığının iyi anlaşılması gerekir: Çünkü Collingwood'un söylediği gibi, madem ki tarihçi kişilerinin akıllarından neler geçmiş olduğunu zihninde yeniden oluşturmak zorundadır, okur da kendi payına tarihçinin zihninden neler geçtiğini yeniden oluşturmalıdır. Olguları incelemeyen önce tarihçiyi inceleyin. Alt tarafı, bu anlaşılması pek güç bir şey değildir. Zaten, filanca okulun o ünlü bilgini falancanın bir kitabını okuması salık verilince, o filanca okuldaki bir arkadaşına o falanca adamın ne cins biri olduğunu ve kafasının içinde neler bulunduğunu sormaya giden zeki bir üniversite öğrencisinin yaptığı iş budur. Bir tarih eserini okuyunca, daima fısıltılara kulak verin. Eğer bir şey seze-

miyorsanız, ya siz duyarsızsınız ya da tarihçiniz alık bir adamdır. Olgular gerçekte hiç de balıkçının tablasındaki balıklar gibi değildir. Olgular uçsuz bucaksız ve hattâ bazen sınırsız bir okyanusta dolaşan balıklara benzerler, tarihçinin ne yakalayacağı kısmen şansa, fakat asıl, avlanmak için okyanusun neresine gideceğine ve hangi oltayı kullanmayı seçeceğine bağlıdır - elbette bu iki etkeni de ne tür bir balık yakalamak istediği belirlemiştir. Genellikle, tarihçi istediği türden olguları elde edecektir. Tarih yorum demektir. Gerçekten, Sir George Clark'ın sözünü ters çevirerek, tarihe "tartışmalı olgularca çevrelenmiş yorum çekirdeği" deseydim, şüphesiz, benim sözüm de tek yanlı ve yanlış -fikir-verici olurdu, fakat asıl sözden daha fazla değil, sanırım.

İkinci nokta daha bildiktir: Tarihçinin incelediği insanların zihniyetleri, eylemlerinin gerisindeki düşüncelerini, hayalgücü yolu ile anlaması gereği: Ben ola ki duygudaşlık onaylamayı akla getirir diye, duygudaşlık değil de "hayalgücü yoluyla anlayış" diyorum. 19. yüzyıl Ortaçağ tarihi konusunda zayıftı. Çünkü ortaçağ insanı üstüne hayalgücü yolu ile anlayışa varamayacak kadar sert tavır almıştı. Ortaçağların boşinançları ve onların esinlettiği barbarlığa karşı. Ya da Burckhardt'ın 30 Yıl Savaşı üstüne kınayıcı sözünü alalım: "İster Katolik olsun, ister Protestan, ruhî kurtuluşu ulusun bütünlüğünün üstünde görmek, bir din için rezilce bir şeydir."²¹

Vatanı uğruna adam öldürmeyi doğru ve övgüye değer, fakat dini uğruna öldürmeyi kötü ve yanlış bulan bir anlayışla yetiştirilmiş olan 19. yüzyılın liberal tarihçileri için, 30 Yıl Savaşları'nda çarpışmış birinin ruh haline nüfuz etmek fazlasıyla zordu. Bu zorluk şu anda benim üzerinde çalıştığım alanda özellikle daha büyüktür. Son 10 yıl içinde İlgil-

21 J. Burckhardt, *Judgements on History and Historians*, 1959, s. 179.

lizce konuşulan ülkelerde Sovyetler Birliği ve Sovyetler Birliği'nde İngilizce konuşulan ülkeler hakkında yazılanların çoğu, karşı yanın aklından neler geçtiğini hayalgücü yolu ile anlamaya en ufak ölçüde bile erişilememesi yüzünden bozulmuştur, böylece öteki tarafın sözleri ve davranışları her zaman habis, sersemce ya da ikiyüzlü diye gösterilmiştir. Tarihçi, hakkında yazdığı kimselerin zihinleriyle şöyle ya da böyle bir ilişki oluşturmadıkça tarih yazılamaz.

Üçüncü nokta da şudur: Biz geçmişini ancak günümüz açısından inceleyebilir, geçmişini anlayışımızı bugünün gözleleriyle oluşturabiliriz. Tarihçi çağının insanıdır ve çağına insan varoluşunun koşulları ile bağlıdır. Kullandığı - demokrasi, imparatorluk, savaş, devrim gibi kelimelerin kendilerinin bile, onları ayıramayacağı bugüne özgü anlam yükleri vardır. Antik dönem üstüne çalışan tarihçiler sırf bu tuzağa düşmemiş olduklarını göstermek için *polis* ve *pleb* gibi kelimeleri özgün biçimleriyle kullanma yoluna başvurmuşlardır. Bu onları kurtaramamaktadır. Onlar da bugünde yaşamaktadırlar, nasıl derslerini *Khlamys* yahut *toga*'ya bürünmüş olarak verseler daha iyi Yunan ya da Roma tarihçileri olamazlarsa, alışılmamış ya da yitik kelimeleri kullanarak da kendilerini hileyle geçmişe sokamazlar. Birbirini izleyen Fransa tarihçilerinin Fransız Devrimi'nde öylesine belirgin bir rol oynayan Parisli kalabalıkları anlatmakta kullandıkları isimler *-les sans-culottes, le peuple, la canaille, les brammus-* bunlar hep, oyunun kurallarını bilenler için, siyasal bir ilişki ve belirli bir yorumun anlatımlarıydı. Yine de, tarihçi seçmek zorundadır: Dili kullanması onu tarafsız olmaktan alıkoyar. Bu, yalnızca kelime sorunu da değildir. Geçen yüzyıl boyunca Avrupa'da değişen güç dengesi, İngiliz tarihçilerinin Büyük Friedrich'e karşı tutumlarını tamamıyla değiştirmiştir. Hıristiyan kiliseleri içindeki Katolik ve Protestanlık arasında değişen güç dengesi, Loyola, Luther

ve Cromwell gibi kişilere olan tutumlarını köklü bir şekilde değiştirmiştir. 1917 Rus Devrimi'nden ne kadar derinliğine etkilendiklerini farketmek için, Fransa tarihçilerinin son 40 yılda Fransız Devrimi üstüne yazdıkları hakkında az bir bilgi sahibi olmak yeterlidir. Tarihçi geçmişin değil, bugünün insanıdır. Profesör Trevor-Roper, bize tarihinin “geçmiş sevmesi gerektiği”ni söyler.²² Bu, doğruluğu oldukça kuşku bir öğüttür. Geçmiş sevmek kolaylıkla yaşlı kimsele-
rin ve yaşlı toplumların özlemleri romantizminin bir sonucu, bugüne ya da geleceğe olan inanç ve ilginin kaybedildiğinin bir belirtisi olabilir.²³ Basmakalıp formüllerden birini seç-
mek zorunda olsaydım, kendimi “geçmişin ölü elinden” kurtarmayı salık vereni yeğlerdim. Tarihinin görevi geçmi-
şi sevmek ya da kendisini geçmişten kurtarmak değil, bu-
günü anlamının anahtarı olarak onun üstünde çalışmak ve anlamaktır.

Böyle olmakla birlikte, bunlar eğer Collingwoodcu tarih görüşü diyebileceğim şeyle ilgili birtakım gerçeklerse, bazı tehlikeleri ortaya koymanın zamanıdır. Tarihinin tarihi yapmadaki rolü üstünde ısrar edilmesi, akli sonucuna ka-
dar götürülürse, her türlü nesnel tarihi imkânsız kılar: Bu-
na göre tarih tarihinin yaptığı şeydir. Nitekim, Collingwo-
od, yayımcısı tarafından daha sonra aktarılmış bir notunda,
bir ara bu sonuca varmış gibidir:

St. Augustine tarihe erken dönem Hıristiyanlarının görüşü açısından bakmıştır; Tillamont bir 17. yüzyıl Fransızının; Gibbon bir 18. yüzyıl İngilizinin; Mommsen bir 19. yüzyıl Almanının... Hangisinin görüşünün doğru olduğunu sor-

22 J. Burckhardt, *Judgements on History and Historians'a Giriş*, 1959, s. 17.

23 Nietzsche'nin tarih görüşüyle karşılaştırınız: “Geriyeye bakmak ve muhasebe yapmak, geçmişin anlarında, tarihi kültürde avuntu aramak, yaşlı insanın işidir ve yaşlılık çağına özgüdür.” *Unzeitgemässe Betrachtungen (Mevsimsiz Düşünceler)*, Ing. çev. *Thoughts Out of Season*, 1909, s. 65-66.

manın bir anlamı yoktur. Bunların her biri, onu benimseyen kişi için olabilecek tek şeydi.²⁴

Bu, Froude'un tarih "istediğimiz her kelimeyi yazabileceğimiz, bir çocuğun harf kutusudur"²⁵ sözünde olduğu gibi, tam bir şüpheciliğe varır. Collingwood, "makas-zamk tarihi"ne, tarihin salt bir olgular yığıması olduğu yolundaki görüşe karşı tepkisinde, tarihi insan beyninden dokunmuş bir şey diye ele almaya tehlikeli bir biçimde yaklaşmakta, daha önce aktardığım parçada Sir George Clark'ca çıkartılmış sonucuna geri dönmektedir. Tarihin bir anlamı olmadığı teorisi yerine, burada bize anlamların sınırsızlığı teorisi sunuluyor: Buna göre anlamların hiçbiri ötekinden daha sağlam değildir - ki bu da aşağı yukarı aynı kapıya çıkar. İkinci teori de birincisi kadar savunulamayacak niteliktedir. Bir dağ, farklı görüş açılarından farklı biçimlerdeymiş gibi gözüküyor diye, bundan o dağın nesnel olarak hiçbir biçimi yoktur ya da biçimleri sınırsızdır sonucu çıkartılamaz. Tarihin kurulmasında yorum vazgeçilmez bir rol oynadığından ve varolan hiçbir yorum bütünüyle nesnel olmadığı için her yorumun bir öteki kadar iyi olduğu ve ilkece tarih olgularının aslında nesnel yoruma elverişli olmadığı sonucu da çıkmaz. Daha ileri bir aşamada tarihte nesnellikle tam ne demek istendiğini belirtmem gerekecek.

Fakat Collingwood'un varsayımlarında daha da büyük bir tehlike kol gezmektedir. Eğer tarihçi, üzerinde çalıştığı tarih dönemine zorunlu olarak kendi gününün gözlerinden bakarsa ve geçmişin sorunlarını bugünün sorunlarına bir anahtar olarak incelerse, bir salt pragmatik olgular görüşüne düşmez, doğru yorumun ayracının bugünkü bir amaca uygunluğu olduğunu ileri sürmez mi? Bu varsayıma göre

24 R. Collingwood, *The Idea of History*, 1946, s. 12.

25 A. Froude, *Short Studies on Great Subjects*, cilt I, 1894, s. 21.

tarihin olguları hiçtir, yorumsa her şeydir. Nietzsche ilkeyi koymuştur bile: “Bir görüşün yanlışlığı ona karşı çıkmamız için bir neden değildir... Sorun, onun ne ölçüde hayatı sürdürücü, hayatı koruyucu, türleri koruyucu, hattâ türleri geliştirici olduğudur.”²⁶ Amerikan pragmatistleri daha bir üstü örtülü olarak ve daha az içtenlikle aynı çizgiden gitmişlerdir. Bilgi bir amaç için bilgidir. Bilginin geçerliliği amacın geçerliliğine bağlıdır. Fakat, böyle bir teorinin öne sürülmediği yerde bile, uygulama daha az tedirgin edici olmamıştır. Ben, kendi çalışma alanımda, bu tehlikenin gerçekliğinden sıyrılmak için olguların hakkı çiğnenerek yapılan aşırı yorumların pek çok örneğini gördüm. Sovyet ve anti-Sovyet tarihçilik okullarının kimi aşırı ürünlerine bakmanın, bazen 19. yüzyılın salt olgusal bir tarih yapılabileceğini sanan hayali anlayışı için bir çeşit özet yaratması hiç de şaşırtıcı değildir.

Öyleyse, 20. yüzyılın ortasında tarihçinin olgularına karşı yükümlülüğünü nasıl tanımlayacağız? Sanırım, ben, olgular, belgeler karşısında çok savruk davrandığım suçlamasından kurtulmak için, son yıllarda belgeleri izlemek ve incelemek, tarihî eserimi gereğince dipnotlanmış olgularla doldurmak için yeterince zaman harcadım. Tarihçinin, olgularına saygı gösterme ödevi olguların doğru olmasını sağlama yükümlülüğüyle bitmez. Üzerinde çalıştığı konuyla ve önerdiği yorumla şu ya da bu anlamda ilgili, bilinen ya da bilinebilecek bütün olguları işin içine katmaya çalışmalıdır. Eğer Victoria çağının İngilizini ahlâklı ve mantıklı biri olarak göstermeye kalkışacaksa, 1850’de Stalybridge Wakes’de olanları unutmamalıdır. Fakat bu da, onun, tarihin özsuyu olan yorumu bir kenara bırakabileceği anlamına gelmez. Meslekten olmayan bazıları -yani üniversite dı-

26 *Jenseits von Gut und Böse (Iyi ve Kötünün Ötesinde)*, bl. 1.

şından ya da öteki akademik disiplinlerden arkadaşlar- bana tarihçinin tarih yazarken nasıl çalıştığını sorarlar. En yaygın sanı, tarihçinin çalışmalarını kesinlikle ayırdedilebilir iki evre ya da döneme ayırdığı yolundadır. Önce, kaynak okuyarak ve defterlerini olgularla doldurarak uzun bir hazırlık dönemi geçirir; sonra bu bitince, kaynaklarını bir yana koyar, defterlerini çıkarıp, baştan sona kitabını yazar. Bu, bence inandırıcı ve kabul edilir değildir. Çünkü, ana kaynak saydıklarından birkaçını okumaya başlar başlamaz, bana şiddetli bir itilim gelir ve yazmaya başlarsın - mutlaka başından değil, bir yerinden, herhangi bir yerinden. Böylece, okuma ve yazma birlikte ilerler. Ben bir yandan okumaya devam ederken yazdıklarım çoğalır, eksilir, yeniden biçimlenir, yırtılıp atılır. Yazma, okumaya kılavuzluk eder, onu yönetir, verimli kılar: Yazdıkça neyi aradığımı daha iyi bilir, bulduğumun anlamını ve konuyla ilişkisini daha iyi kavrarım. Belki bazı tarihçiler bu önyazımı, bazı kişilerin satranç tahtasına ve oyuncusuna başvurmaksızın akıldan satranç oynamaları gibi kalem-kâğıt ya da yazı makinesi kullanmadan akıldan yaparlar; işte bu, benim gıpta ettiğim, fakat taklit edemeyeceğim bir tanrı vergisidir. Ben şuna inanıyorum: Adına değer her tarihçi için, iktisatçıların “girdi” ve “çıkıtı” dedikleri iki süreç aynı zamanda ilerler, bunlar uygulamada bir tek sürecin parçalarıdır. Onları birbirlerinden ayırmaya kalkar ya da birine öbürünün üstünde bir öncelik tanırırsanız, iki sapkınlıktan birine düşersiniz: Ya anlamsız ve önemsiz makas-zamk tarihi yazarsınız yahut yazdığınız propaganda ya da tarihî roman olur, geçmişin olgularını yalnızca tarihle hiç ilgisi olmayan bir yazıyı süslemek için kullanırsınız.

Böylece, tarihçinin tarihin olguları karşısındaki tutumunu inceleyince nazik görünen bir durumda kalırız: Şöyle ki, bir yanda nesnel olgular topluluğu olarak savunulamaz bir

tarih teorisinin Scylla kayalığı, yorumun koşulsuz olarak olgudan önde gelişi, öte yanda, eş derecede savunulamayacak tarihin olgularını saptayan ve onlara yorumlama süreci içinde hâkim olan tarihçinin zihninin öznel bir ürünü diye gören tarih teorisinin Charybdis girdabı; yani, ağırlık merkezi geçmişte olan tarih görüşü ile ağırlık merkezi bugünde olan tarih görüşü arasında, hassas bir dikkatle yol almak. Fakat gerçekte durumumuz görüldüğü kadar da nazik değildir. Bu konferanslar boyunca olgu ve yorum ikiliğiyle başka kılıklar içinde tekrar karşılaşacağız - özel ve genel, deneysel ve teorik, nesnel ve öznel. Tarihçinin yazgısı insan doğasının bir yansımasıdır. İnsan, belki ilk çocukluğu ve yaşlılığının sonu dışında, çevresiyle büsbütün ilişkili ve koşulsuz olarak onun etkisi altında değildir. Öte yandan, hiçbir zaman da çevresinden tümüyle bağımsız ve onun kayıtsız şartsız efendisi de değildir. İnsanın çevresiyle ilişkisi tarihçinin konusuyla olan ilişkisidir. Tarihçi olgularının ne âciz bir kölesi ne de zâlim bir efendisidir. Tarihçiyle olguları arasındaki ilişki bir eşitlik, bir alışveriş ilişkisidir. Düşünür ve yazarken bir an durup da “Ben ne yapıyorum?” sorusunu kendisine soran her tarihçinin bildiği gibi, tarihçi aralıksız bir biçimde olgularını yorumuna, yorumunu da olgularına göre kalıplandırma süreci içindedir. Bunlardan birine öncelik vermek imkânsızdır.

Tarihçi geçici bir olgular seçimi ve -kendisi gibi başkalarının da yapılmış olan- o seçimin ışığında o seçimin yapıldığı geçici bir yorumla işe başlar. Tarihçi, çalıştıkça hem yorum hem de olguların seçimi ve sıraya konması, birinin ya da ötekinin etkileşimiyle, ince ve belki bir ölçüde bilinçsiz değişikliklere uğrar. Tarihçi bugününün bir parçası ve olgularsa geçmişe ait olduklarından, bu karşılıklı etkileşim, aynı zamanda bugün ile geçmiş arasında bir karşılıklılığı için içine katar. Tarihçi ve tarihin olguları birbirleri için ge-

reklidir. Tarihçi olguları olmaksızın köksüz ve boş, olgular tarihçileri olmadan ölü ve anlamsızdır. Bundan ötürü, “Tarih nedir?” sorusuna ilk cevabım şu olacaktır: Tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog.

2. Toplum ve Birey

Toplumun mu bireyin mi önce geldiği sorusu, tavuğun mu yumurtanın mı önce geldiği sorusuna benzer. Bunu mantıkî bir soru olarak alsanız da, tarihî bir soru olarak alsanız da, karşıt ve eşit ölçüde tek yanlı bir başka önerme ile düzeltilmesi gerekmeyen, şöyle ya da böyle hiçbir hüküm veremezsiniz. Toplum ve birey birbirlerinden ayrılamaz, karşıt değil birbirlerine gerekli ve tamamlayıcıdır. Donne'nın ünlü sözleriyle: "Hiç kimse kendi içi'nde bütün bir ada değildir, herkes kıtanın bir parçası, karanın bir kısmıdır."¹ Bu, gerçeğin bir görünümüdür. Öte yandan, klasik bireyci J.S. Mill'in özdeyişini alın: "İnsanlar bir araya getirilince, başka bir öze dönüşmezler."² Elbette dönüşmezler. Fakat yanlış olan, onların "bir araya getirilmiş" olmadan önce var olduklarını ya da herhangi bir öze sahip bulduklarını düşünmektir. Biz doğunca, dünya üstümüzde işlemeye başlar ve bizi, salt biyolojik birimler olmaktan çıkarıp toplumsal birimlere dö-

1 *Devotions upon, Emergent Occasions*, No. 17.

2 J.S. Mill, *A System of Logic*, 7, 1.

nüştürür. Her insan, tarihin ya da yazılı tarih öncesinin her döneminde bir toplumda doğmuş ve daha ilk yıllardan başlayarak bu toplumca kalıplanmıştır. Kullandığı dil, bireysel bir kalıt değil, içinde büyüdüğü gruptan toplumsal bir edinmedir. Dil ve çevre, her ikisi de onun düşüncesinin niteliğini belirlemede etkili olurlar; ilk fikirleri ona başkalarından gelir. Pek güzel söylenmiş olduğu gibi, toplumdan ayrı birey, hem dilsiz hem de akılsız olurdu. Robinson Crusoe efsanesinin devam etmekte olan çekiciliği, toplumdan bağımsız bir birey tasarlama çabasından ileri gelmektedir. Bu çaba başarısızlığa uğramıştır. Robinson soyutlanmış bir birey değil, Yorklu bir İngilizdir. Kutsal kitabını yanında taşır, kabilesinin tanrısına dua eder. Efsane ona hemen adamı Cuma'yı verir ve yeni bir toplumun kurulması başlar. Buna ilişkin bir başka efsane Dostoyevski'nin *Ecinniler* romanında, yetkin özgürlüğünü kanıtlamak için kendini öldüren Kirilov'un öyküsüdür. İntihar, bireye açık olan tek yetkin özgür eylemdir; başka her eylem şöyle ya da böyle onun topluma üyeliğini için içine katar.³

Antropologlar genellikle, ilkel insanın uygar insandan daha az "birey" olduğunu, toplum tarafından daha çok kalıplandırıldığını söylerler. Bu, gerçeğin bir parçasını içermektedir. Daha karmaşık ve gelişmiş toplumlara oranla, basit toplumlar çok daha küçük bireysel hüner ve iş çeşitlerine ihtiyaç duyarlar ve bu tür imkânlar hazırlama anlamında, daha tekbiçimlidirler. Bu anlamda artan bireycilik, çağdaş gelişmiş toplumun zorunlu bir ürünüdür ve bu toplumda tepeden tırnağa kadar etkindir. Fakat, bireyciliğin bu ilerleyişi ile toplumun büyüyen gücü ve birliği arasında bir

3 Durkheim intiharla ilgili ünlü çalışmasında, toplumdan yalıtılmış bireyin durumunu anlatmak için *anomie* terimini bulmuştur. Bu, duygusal tedirginliğe ve intihara özellikle elverişli bir durumdur; fakat yine Durkheim, intiharın toplumsal koşullardan bağımsız olmadığını göstermiştir.

karşıtlık görmek ciddi bir yanlış olurdu. Toplumun ve bireyin gelişimi elele gider ve birbirini koşullar. Zaten, karmaşık ve gelişmiş toplumla demek istediğimiz, bireylerin birbirlerine olan bağımlılıklarının gelişmiş karmaşık biçimler aldığı toplumlardır. Çağdaş bir ulusal topluluğun bireylerinin nitelik ve düşüncelerini kalıplandırma, onlar üzerinde belli bir benzeş ve tekbiçimlilik derecesi oluşturma gücünün, ilkel bir kabile topluluğundan daha az olduğunu sanmak tehlikeli olurdu. Biyolojik farklılıklara dayanan o eski ulusal kişilik kavramının yanlışlığı çoktan anlaşılmıştır; fakat değişik ulusal kişilik farklarını yadsımak zordur. “İnsan doğası” denilen kaypak şey, ülkeden ülkeye, çağdan çağa o kadar çok değişmiştir ki, onu egemen toplumsal koşulların ve geleneklerin biçimlendirdiği bir tarihî olgu saymamak güçtür. Sözgelimi, Amerikalılar, Ruslar ve Hintliler arasında pek çok farklılıklar vardır. Fakat, bu farklılıkların bazıları, belki de en önemlileri, bireyler arasındaki toplumsal ilişkiler ya da başka bir deyişle, toplumun nasıl örgütlenmesi gerektiği konusunda farklı tutumlar biçimini alırlar; böylece, Amerikan, Rus ve Hint toplumları arasındaki farklılıkların incelenmesinin, genel olarak Amerikan, Rus ve Hint bireyleri arasındaki farkları incelemenin belki de en iyi yolu olduğu anlaşılabilir. Uygar insan da ilkel insan gibi, onun toplumu kalıplandırdığı kadar etkinlikle toplum tarafından kalıplandırılmıştır, yumurtasız tavuk elde edilemeyeceği gibi, tavuksuz da yumurta elde edilemez.

Batı dünyasının içerisinde daha yeni yeni sıyrıldığı, dikkate değer, ayrıcalıklı tarih dönemi bunları bizden gizlemiş olmasaydı, bu apaçık gerçekler üstünde durmak gereksiz olurdu. Bireycilik kültürü, çağdaş tarihî efsanelerin en yaygınıdır. Burckhardt'ın, ikinci ayrımı “Bireyin Gelişimi” alt başlığını taşıyan *İtalya'da Rönesans Kültürü* kitabının ünlü anlatımına göre, o zamana dek kendisinin “yalnızca bir ırk,

halk, parti, aile ya da lonca üyesi” olarak bilincinde bulunan kişinin, en sonunda “ruhu olan bir birey olduğu ve kendini böylece tanıdığı” Rönesans’la birlikte birey kültü başlamıştır. Bu kült daha sonra kapitalizmin ve Protestanlığın yükselişi, Endüstri Devrimi’nin başlangıcı ve *laissez-faire* öğretileri ile birleştirilmiştir. Fransız Devrimi’nin ilân ettiği İnsan ve Yurttaş Hakları, aslında birey haklarıydı. Bireycilik, 19. yüzyılın ünlü faydacılık felsefesinin dayanağıydı. Victoria çağı liberalizminin karakteristik bir belgesi olan, Morley’in *Uzlaşma Üstüne* (On Compromise) denemesi, bireyciliğe ve faydacılığa “insan mutluluk ve genliğinin dini” demektedir. “Haşin bireycilik” insan ilerlemesinin temelidir. Bu, belirli bir tarihî dönemin ideolojisinin yetkinlikle sağlam ve geçerli bir analizi olabilir. Fakat benim burada belirtmek istediğim şudur ki, çağdaş dünyanın doğuşuna eşlik eden, gitgide artan bireycilik, uygarlığın ilerlemesinin olağan bir sürecidir. Toplumsal bir devrim, erk yerlerine yeni toplumsal gruplar getirdi. Her zaman olduğu gibi, bu, bireyler tarafından ve bireysel gelişme için yeni imkânlar sunarak yapılmıştır; kapitalizmin ilk aşamalarında üretim ve dağıtım birimleri geniş ölçüde tek tek bireylerin elinde olduğundan yeni toplumun ideolojisi, toplumsal düzende bireysel girişkenliğin rolü üstünde ısrarla durmuştur. Fakat bütün bu süreç, tarihî gelişim içinde özgül bir aşama gösteren toplumsal bir süreçti. Ve bu bireylerin topluma karşı ayaklanması ya da bireylerin toplumsal sınırlamalardan kurtulması terimleriyle açıklanamaz.

Bu gelişimin ve bu ideolojinin odak noktası olan Batı dünyasında bile, tarihin bu döneminin sona erdiğini gösteren pek çok işaret vardır: Burada benim, kitle demokrasisi denilen şeyin yükselişi ya da iktisadî üretim ve örgütlenmenin bireyin ağır bastığı biçimleri yerine, derece derece kolektifliğin ağır bastığı biçimlerin geçişi üstünde durmam

gerekmez. Fakat, bu uzun ve verimli dönemin ortaya koyduğu ideoloji, Batı Avrupa'da ve İngilizce konuşulan bütün ülkelerde halen başat bir güçtür. Soyut terimlerle, özgürlük ile eşitliğin ya da birey özgürlüğü ile toplumsal adaletin arasındaki gerilimden söz ederken savaşların soyut fikirler arasında olmadığını unutmak eğilimindeyizdir. Aslında, bunlar kendi başlarına bireyler ile kendi başına toplum arasında değil, toplumdaki birey kümeleri arasındaki çatışmalardır. Her biri kendine uygun toplumsal politikaları ilerletmeye ve buna aykırı toplumsal politikaları ise engellemeye uğraşır. Artık, büyük bir toplumsal hareket demeye gelmeyecek, bireyle toplum arasındaki yanlış karşıtlık anlamını taşıyan bireycilik, bugün çıkarı olan bir grubun sloganı olması ve tartışmalı niteliği nedeniyle de, dünyada neler olup bittiğini anlamamızın bir engelidir. Bireyi araç, toplum ya da devleti amaç olarak gören sapkınlığa karşı bir çıkış olarak birey kültü aleyhine söyleyecek bir şeyim yok. Fakat, eğer, toplumun dışında duran soyut bir birey fikriyle iş görmeye kalkışırsak, ne geçmiş ne de bugün üstüne gerçek bir anlayışa varabiliriz.

Bu, beni, uzunca bir süredir açtığım parantezin özüne getiriyor. Tarihin sağduyulu görüşü, tarihi bireyler hakkında bireylerce yazılmış bir şey diye ele alır. Bu görüş, kesinlikle 19. yüzyıl liberal tarihçilerince kabul edilip, geliştirilmiştir ve özünde yanlış değildir. Fakat şimdi fazla basitleştirilmiş ve yetersiz görünmektedir; bunu daha derinlemesine araştırmamız gerekiyor. Tarihinin bilgisi başkalarına kapalı bireysel mülkü değildir: Herhalde pek çok kuşak ve pek çok değişik ülke insanları onun toplanmasına katılmışlardır. Tarihinin, eylemlerini yazdığı kişiler bir boşluk içinde hareket eden, yalıtılmış kimseler değildir: Onlar geçmiş bir toplumun içinde ve onun etkisi altında hareket etmişlerdir. Geçen konuşmamda tarihi karşılıklı bir etkileşim süreci,

bugünde yaşayan tarihçi ile geçmişin olguları arasında bir diyalog olarak tanımlamıştım. Şimdi, denklemin iki yanındaki, bireysel ve toplumsal öğelerin görece ağırlıklarını araştırmak istiyorum. Tarihçiler nereye kadar tek tek bireylerdir, nereye kadar kendi toplum ve dönemlerinin ürünüdürler? Tarih olguları nereye kadar tek tek bireyler hakkındaki olgular, nereye kadar toplumsal olgulardır?

Öyleyse, tarihçi de bir bireydir. Öteki bireyler gibi, o da aynı zamanda bir toplumsal olaydır, ait olduğu toplumun hem ürünü, hem de isteyerek ya da istemeyerek sözcüsüdür; tarihî geçmişin olgularına işte bu sıfatla yaklaşır. Bazen tarihin gidişinden “yürüyen bir tören alayı” diye söz ederiz. Bu, haklı bir benzetmedir - yeter ki, tarihçi kendini ıssız bir kayalıktan çevresine bakan bir kartal ya da tören kürsüsünde önemli bir kişi saymaya kalkışmasın. Bunların hiçbiri değildir! Tarihçi, alayın bir başka bölümünde yorgun argın yürüyüp giden bir başka gölgeli kişidir yalnızca. Tören alayı dönüp dolaştığı, bir sağa bir sola saptığı, bazen tam geriye katlandığı, farklı kesimlerinin birbirlerine göre durumları sürekli olarak değiştiği için, örneğin bugün Ortaçağlara dedelerimizin 100 yıl önce olduğundan çok daha yakın bulunduğumuzu ya da Caesar çağının bize Dante çağından daha yakın durduğunu söylemek pekalâ mümkündür. Geçit alayı -ve onunla birlikte tarihçi de- ilerledike, yeni görüş-nümler ve yeni görüş açıları belirir. Tarihçi tarihin bir parçasıdır. Tarihçinin bu geçit alayı içinde kendini bulduğu nokta, onun tarihi görüş açısını belirler.

Bu, doğruluğu besbelli söz, incelediği dönem, tarihçinin yaşadığı zamana uzak olduğunda da, daha az “doğru” değildir. Ben eski tarih okuturken, bu konudaki klasikler -herhalde şimdi de öyledir ya- Grote'nin *Yunan Tarihi* (History of Greece) ile Mommsen'in *Roma Tarihi* (Römische Geschichte) idi. 1840'larda aydın bir radikal eğilimli banker

olan Grote, yükselen ve siyasal anlamda ilerici Britanya orta sınıfının özlemlerini (Perikles'in Benthamvari* bir reformcu, Atina'nınsa, dalgınlıkla bir imparatorluk sahibi oluvermiş diye gösterildiği) idealize edilmiş bir Atina demokrasisi tablosunda canlandırmıştır. Grote'nin Atina'daki kölelik sorununu ihmalinin, onun bağlı olduğu grubun fabrikalarda çalışan yeni İngiliz işçi sınıfının sorunlarıyla yüzyüze gelmekten kaçınmasının bir yansıması olduğunu söylemek, fazla hayalci olmayabilir. Mommsen ise, 1848-49 Alman Devrimi'nin kargaşa ve aşağılayıcılıkları yüzünden, düşkürlüğüne uğramış bir Alman liberaliydi. *Realpolitik* adının ve kavramının çıktığı 10 yıl içinde, yani 1850'lerde yazan Mommsen, Alman halkının siyasal özlemlerini gerçekleştirmedi başarısızlığa uğramasının geride bıraktığı bozukluğu düzelterek güçlü birine olan ihtiyaç düşüncesiyle dolmuştu; biz, onun Caesar'ı idealize eden ünlü düşüncesinin Almanya'yı harap olmaktan koruyacak güçlü adama duyduğu bu özlemin ürünü olduğunu, o etkisiz, geveze ve kaypak, savsaklayıcı, hukukçu-politikacı Cicero'nun 1848'de Frankfurt'un Paulikirche'sindeki tartışmaların içinden çıkıp geldiğini anlamadıkça, Mommsen'in tarihine gerçek değerini veremeyiz. Grote'nin *Yunan Tarihi*'nin bugün bize İÖ 5. yüzyıldaki Atina demokrasisi kadar, 1840'lardaki İngiliz felsefecilerinin düşüncelerini de anlatabileceği ya da 1848'in Alman liberallerine ne yaptığını anlamayı isteyenlerin, ana kitaplardan biri olarak Mommsen'in *Roma Tarihi*'ni alması gerektiği söyleneceydi, bunu aşırı bir paradoks saymazdım. Bu, onları büyük tarih eserler olarak küçültmez. Bury'nin açış konuşmasında yarattığı, Mommsen'in büyüklüğünün *Roma Tarihi*'ne değil de, yazıt toplamasına ve Roma anayasa hukuku üzerine çalışmasına dayandığını öne süren moda

(*) Bentham: 19. yüzyılın, kapitalizmi dolaylı olarak savunan faydacı İngiliz filozofu.

tahammülüm yok: Bu, tarihi, toplama eser düzeyine indir-mektir. Anlamli tarih, tarihçinin geçmişe bakışı, bugünün sorunlarını kavrayışınca aydınlatıldığı zaman kesinlikle ya-zılmış olur. Mommsen'in cumhuriyetin yıkılışından sonraki Roma tarihine devam edememesi, genellikle hayretle karşı-lanmıştır. Onun, bu iş için zamanı da yok değildi, imkânı da, bilgisi de. Fakat, Mommsen tarih yazdığı sırada Alman-ya'da güçlü adam henüz doğmamıştı. Onun etkin olarak ça-lıştığı yıllarda, sorun, öncelikle güçlü adamın iktidara geli-şinin gerçekleşmemiş olmasıydı. Hiçbir şey Mommsen'e bu olguyu Roma zemini üstüne götürmeyi esinlettirmedi, im-paratorluk tarihi de yazılmamış olarak kaldı.

Çağdaş tarihçiler arasındaki bu olguya ilişkin örnekleri çoğaltmak kolaydır. Geçen konferansımda G.M. Trevel-yan'ın *Kraliçe Anne Döneminde İngiltere'sini* onun dikmiş ol-duğu, içinde yetiştiği Whig geleneğinin bir anıtı olarak say-gıyla anmıştım. Şimdi, çoğumuzun Birinci Dünya Sava-ş'ından bu yana akademik sahneye çıkmış en büyük İngiliz tarihçisi saydığımız Sir Lewis Namier'in etkileyici ve anlam-lı başarılarına bir bakalım. Namier, gerçek bir tutucuydu - üstü biraz kazınınca yüzde 75 liberal çıkan tipik bir İngiliz tutucusu değil, Britanyalı tarihçiler içinde 100 yıldan uzun bir zamandır görmediğimiz türden bir tutucuydu. Geçen yüzyılın ortasından 1914'e kadar bir İngiliz tarihçisinin da-ha iyiye olan dışında, tarihî değişimleri kavraması zor bir ihtimaldi. 1920'lerde ise, değişimin gelecek için korkuyla birlikte düşünölmeye başlandığı ve ancak bir kötüye gidiş sayıldığı bir döneme girdik ki, bu, tutucu düşüncenin yeni-den-doğuş dönemidir. Acton'un liberalizmi gibi Namier'in tutuculuğu da Kara Avrupası temeline dayanmaktan kuvvet ve derinlik alıyordu.⁴ Fisher ya da Toynbee'nin tersine, Na-

4 İki savaş arasındaki dönemde dikkate değer tek İngiliz tutucu yazarı, Mr. T.S. Eliot'un da İngiliz doğumlu olmamanın üstünlüğünden yararlandığına işaret

mier'in 19. yüzyıl liberalizmi içinde kökleri yoktur ve ona duyulan büyük özlemlerin baskısı altında değildir. Birinci Dünya Savaşı ve eksik kalmış barışın liberalizmin iflâsını ilân etmesinden sonra, tepki şu iki biçimden biri olarak gelebilirdi - sosyalizm ya da tutuculuk. Namier, tutucu tarihçi olarak belirdi. Seçtiği iki alanda çalıştı ve her iki seçmesi de anlamlıydı. İngiliz tarihinde, egemen sınıfın düzenli ve aslında durgun bir toplum içinde konum ve erki, ölçülü bir biçimde yönetebildiği en son döneme geri döndü. Birisi, Namier'i, ruhu tarihin dışında bırakmakla suçlamıştır.⁵ Bu belki pek güzel dile getirilmiş bir söz değil, ama eleştirinin anlatmaya çalıştığı nokta görülebiliyor. III. George'un tahta çıktığı dönemde siyasete henüz fikir bağınazlığı da, Fransız Devrimi'yle dünyaya yayılacak ve muzaffer liberalizm yüz yılında yol göstericilik edecek olan o tutkulu ilerleme inancı da bulaşmamıştı. Daha ortada ne fikirler, ne devrim, ne liberalizm vardı: Namier, bize bütün tehlikelerden uzak henüz güvenli olan bir çağın portresini vermişti, ne var ki bu güven uzun sürmeyecekti.

Fakat Namier'in ikinci konuyu seçmesi de eşit ölçüde anlamlıdır. Namier, İngiliz, Fransız ve Rus devrimleri gibi çağdaş büyük devrimleri atlayıp, bunlar üstüne dişe dokunur hiçbir şey yazmamış, başarısızlığa uğramış bir devrim, liberalizm yolunda yükselen umutlar için bütün Avrupa'da bir gerileme, silâhlı güçler karşısında fikirlerin, askerlerle karşı karşıya gelince demokratların boşluğunu gösteren bir serimleme olan 1848 Avrupa Devrimi üstüne, konusunun ta içine işleyen bir çalışma vermeyi seçmiştir. Siyaset ciddî bir iştir,

etmeye değer, herhalde. 1914'ten önce İngiltere'de yetişmiş hiç kimse liberal geleneğin sınırlayıcı etkilerinden tümüyle kaçamamıştır.

5 Eleştirinin aslı, 28 Ağustos 1953 tarihli *The Times Literary Supplement*'daki "Namier'in Tarih Görüşü" başlıklı imzasız bir yazıda şöyledir: "Darwin, ruhu evrenin dışında bırakmış olmakla suçlanmıştır, Sir Lewis de siyasal tarihin Darwin'i olmuştur. Hem de birden çok anlamda."

bunun içine fikirlerin sokulması hem gereksiz hem de tehlikelidir: Namier, “aydınların devrimi” demekle, çıkardığı dersi daha da belirgin kılmıştır. Bizim vardığımız sonuç yalnızca bir çıkarsama değildir: Çünkü, her ne kadar Namier tarih felsefesi üstüne sistematik hiçbir şey yazmamışsa da birkaç yıl önce yayımlanan bir denemede her zamanki açıklık ve kesinliğiyle görüşünü açıklamıştır: “İnsan, siyasal öğreti ve dogmalarla zihninin serbestçe çalışmasını ne kadar az engellerse, düşüncesi için o kadar iyidir.” Ruhu tarihin dışında bıraktığı yolunda kendisine yöneltilen suçlamayı reddetmeyerek andıktan sonra, sözlerine şöyle devam eder:

Bazı siyaset felsefecileri, “bıkın bir ara”dan ve bu ülkede genel siyaset üstüne şimdiki tartışma yokluğundan yakınıyorlar; her iki parti de somut sorunlara pratik çözümler ararlarken, programları ve ilkeleri unutuyorlar. Fakat, bu tutum bana daha yüksek bir ulusal olgunluğun işareti gibi görünüyor ve ben kendi payıma, yalnızca siyaset felsefecisinin çalışmalarıyla engellenmeksizin bunun uzun zaman sürmesini diliyorum..⁶

Bu görüşe şu anda karşı çıkmak istemiyorum: Bundan sonraki bir konferansıma saklayacağım. Burada amacım, yalnızca iki önemli gerçeği göstermek: Birincisi, tarihçinin kendisinin konuya yaklaşımındaki hareket noktasını kavramadıkça, onun çalışmasını tam olarak anlayamaz ya da değerini veremeyiz, ikincisi, o hareket noktasının kendisi toplumsal ve tarihî bir temelden kaynak alır. Marx'ın bir yerde dediği gibi eğitimcinin kendisinin de eğitilmesi gerektiği unutulmamalıdır; çağdaş dille söylemek gerekirse, beyin yıkanan kimsenin kendi beyni de yıkanmıştır. Tarihçi, tarih yazmaya başlamadan önce, tarihin ürünüdür.

6 L. Namier, *Personalities and Powers*, 1955, s. 5, 7.

Az önce kendilerinden söz ettiğim tarihçilerin -Grote ve Mommsen'in, Trevelyan ve Namier'in- her biri adetâ tek bir toplumsal ve siyasal kalıba dökülmüşlerdir; önceki ve sonraki çalışmalarının arasında belirgin hiçbir bakış değişikliği olmamıştır. Fakat, hızlı değişim dönemlerinde, bazı tarihçiler, yazılarında bir toplumu ve bir toplumsal düzeni değil, ardarda farklı düzenleri yansıtmışlardır. Buna benim bildiğim en iyi örnek, hayatı ve çalışma süresi, alışılmadık biçimde uzun olan ve ülkesinin yazgısındaki devrimci ve şiddetli bir dizi değişimi kapsayan ünlü Alman tarihçisi Meinecke'dir. Aslında, burada, her biri farklı bir tarih döneminin sözcüsü olan ve bellibaşlı üç eserinde dile gelen üç ayrı Meinecke vardır. 1907'de yayımlanan *Weltbürgertum und Nationalstaat* (Kozmopolitiklik ve Ulusal Devlet) kitabındaki Meinecke, Bismarck'ın devletinde Alman ulusal ülkülerinin gerçekleşmesini güvenle görür ve (Mazzini ve ondan sonraki pek çok 19. yüzyıl düşünürü gibi) ulusçuluğu evrenselliğin en yüce biçimiyle bir tutar: Bu, Bismarck çağına eklenen barok Wilhelm döneminin ürünüdür. 1925'te yayımlanan *Die Idea der Staatsräson* (Kamu Yararı Fikri) kitabının Meinecke'si Weimar cumhuriyetinin bölünmüş ve şaşkınlaşmış kafasıyla konuşur: Siyaset dünyası, *raison d'état* (kamu yararı ereği) ile siyasetin dışında olan, fakat son kertede devlet hayatını ve güvenliğini aşmayan bir ahlâk arasında sonuçlanmamış bir çarpışma alanı haline gelmiştir. Sonunda, Nazi tufanıyla üniversiteden uzaklaştırıldıktan sonra, 1936'da yayımlanan *Die Entstehung des Historismus* (Historisizmin Kökeni) kitabının Meinecke'si, "Olan her şey haklıdır" demeye gelen bir historisizme karşı çıkararak ve tarihî görecilik ile akılüstü bir mutlaklık arasında tedirginlikle gidip gelerek, bir umutsuzluk çığılığı atar. En sonunda Meinecke yaşlılığında ülkesinin 1918'den daha ezici bir askerî yenilgi altında ezildiğini

gördüğü zaman, 1946'daki *Die Deutsche Katastrophe* (Alman Felâketi) kitabında çaresizlikle, kör yazgının insafına kalmış bir tarih inanışına sapar.⁷ Burada, bir psikolog ya da biyografici, birey olarak Meinecke'nin gelişimiyle ilgilenebilirdi: Tarihçiyi ilgilendirense, Meinecke'nin tarihî geçmiş içinde yaşanan zamanın birbirini izleyen ve keskin bir biçimde birbirine karşıt üç -hattâ dört- dönemini yansıtış biçimidir.

Ya da ülkemize daha yakın önemli bir örnek alalım. Liberal partinin İngiliz siyasetinde etkin bir güç olmaktan henüz çıktığı, putkırıcı 1930'larda, Profesör Butterfield büyük ve haklı bir başarı toplayan *The Whig Interpretation of History* (Tarihin Whig Yorumu) adlı kitabını yazdı. Bu, birçok bakımdan dikkate değer bir kitaptı - en azından, Whig yorumunun yadsınmasına 130 sayfadan fazla yer ayırdığı halde (bir indeks yardımı olmaksızın görebildiğim kadarıyla) tarihçi olmayan Fox dışında tek bir Whig ya da Whig olmayan Acton dışında tek bir tarihçi adı vermeyişi bakımından.⁸ Fakat, kitabın ayrıntı ve kesinlikteki eksikliklerini, parlak saldırısı denkleştirmektedir. Okurda Whig yorumunun kötü bir şey olduğu hakkında hiçbir şüphe bırakmaz; bu yoruma karşı saldırılarından biri de, "geçmişi yaşanan zamana atıfla incelemesi"dir. Bu noktada Profesör Butterfield açık ve sert konuşur:

Geçmişi, böyle denebilirse tek gözü içinde yaşanan zamana dikerek incelemek, tarihteki bütün sapkınlıkların ve

7 Burada *Die Idea der Staatsräson*'un *Machiavellism* adıyla yayımlanan bir İngilizce çevirisine yazdığı önsözünde, Meinecke'nin gelişiminin parlak bir analizini apan Dr. W. Stark'a borçluyum; ancak Dr. Stark, belki, Meinecke'nin üçüncü dönemindeki akilüstücü öğeyi abartmaktadır.

8 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, 1931; yazar s. 67'de "içerikten soyutlanmış usavurma"ya karşı "sağlıklı bir tür güvensizliği" olduğunu teslim etmektedir.

safsatanın kaynağıdır... Bu, “tarihe aykırı” sözüyle demek istenenin özüdür.⁹

12 yıl geçti. Putkırıcılık modası bitti. Butterfield’in ülkesi sık sık denildiği gibi, Whig geleneğinde somutlaşan anayasal özgürlükleri savunması için, “böyle denebilirse tek gözünü içinde yaşanan zamana dikerek” sürekli olarak geçmişe değinen büyük bir önderin yönetimi altında savaşa girdi. 1944’te yayımlanan *The Englishman and His History* (İngilizler ve Tarihleri) adlı küçük kitapta Butterfield, yalnızca tarihin Whig yorumunun tek “İngiliz” yorum olduğuna karar vermekle kalmaz, coşkuyla “İngilizlerin tarihleriyle aralarındaki bağlaşma”larından ve “bugünle dünün evliliği”nden de sözeder.¹⁰ Bu görüş değiştirmelere dikkati çekmekle düşmanca bir eleştiri yapmış olmuyorum. Amacım, birinci Butterfield’i ikinci Butterfield ile yüzleştirmek değil. Eğer biri çıkıp da benim savaştan öne, savaş sırasında ve savaş sonrasında yazdıklarına bir göz atmak zahmetine katlansaydı, bunlarda en azından benim ötekilerinde bulduğum kadar apaçık çelişki ve tutarsızlıklar olduğuna beni inandırmakta hiçbir zorluk çekmeyeceğinin de tamamıyla farkındayım. Zaten, bakış açısında bazı kökten değişiklikler yapmaksızın, son 50 yılın dünyayı sarsan olaylarını yaşamış olduğunu ciddiyle öne sürebilen bir tarihçiyi kıskanmam gerektiğini sanmıyorum. Benim amacım, tarihçinin üstünde çalıştığı toplumu nasıl sıkısıkıya yansıttığını göstermekten ibaret. Akışın içinde olan, yalnızca olaylar değildir. Tarihçinin kendisi de akışın içindedir. Bir tarih eserini ele aldığımızda, başsayfadaki yazarın adına bakmak yeterli değildir. Yayın ya da yazım tarihine de bakın - bu, kimi zaman çok daha bile açıklayıcı olur. Eğer filozof bize aynı nehre

9 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, 1931, s. 11, 31-32.

10 H. Butterfield, *The Englishman and His History*, 1944, s. 4-5.

iki kere giremeyeceğimizi söylemekte haklıysa, aynı nedenle, iki kitabın aynı tarihçi tarafından yazılamayacağı da belki eşit ölçüde doğrudur.

Ve, bir an için, bireysel tarihçiden tarihyazımındaki geniş eğilimler denebilecek şeylere bakacak olursak, tarihçinin ne ölçüde toplumun ürünü olduğu daha da belirginleşir. 19. yüzyılda İngiliz tarihçilerinin hemen hepsi tarihin akışını ilerleme ilkesinin bir serimlenmesi olarak kabul etmişlerdir: Onlar oldukça hızlı bir ilerleme durumundaki bir toplumun ideolojisini dile getirmektedir. İngiliz tarihçileri için, tarih istenen yolda gidiyor gibi görüldüğü sürece, anlam doluydu; şimdi yanlış bir yöne döndüğüne göre, artık tarihin bir anlamı olduğuna inanmak sapkınlık olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Toynbee, tarihte doğrusal bir teori yerine -çöküş halindeki bir toplumun karakteristik öğretisi olan- döngüsel bir teoriyi koymak için umutsuzca bir girişimde bulundu.¹¹ Toynbee'nin başarısızlığı üzerine, Britanyalı tarihçilerin büyük bir bölümü ellerindeki kartlarını atıp, tarihte genel bir model bulunmadığını söylemek durumunda kalmışlardır. Ranke'nin özdeyişi geçen yüzyılda ne kadar geniş bir yaygınlık kazanmışsa, Fisher'in bu anlama gelen bayağı bir sözü de o kadar yaygınlık kazanmıştır.¹² Eğer birisi bana son 30 yılın Britanyalı tarihçilerinin uğradığı gönül değişikliğinin kendi yoğun tefekkürlerinin ve hücrelerinde sabaha dek çalışmalarının sonucu olduğunu söylerse, buna karşı çıkmayı gerekli bulmam. Fakat ben bu bireysel düşünüşü ve sabahlara dek çalışmayı toplumsal bir olgu, 1914'ten bu yana toplumumuzun görü-

11 Roma İmparatorluğu'nun batışında, Marcus Aurelius, "şimdi bütün olanların geçmişte de olduğunu, gelecekte de olacağını" düşünerek kendini avuttu (Kendime Düşünceler, *To Himself*, 10, s. 27); pek iyi bildiği gibi Toynbee bu düşünceyi Spengler'in *Batının Çöküşü*'nden almıştır.

12 *Avrupa Tarihi*'ne (History of Europe) 4 Aralık 1934 tarihli önsöz.

nümünün niteliğindeki temelli bir değişimin ürünü ve anlatımı saymaya devam ederim. Bir toplumun niteliğinin, ne tür tarih yazdığı ya da yazmadığından daha güvenilir bir göstergesi yoktur. Hollandalı tarihçi Geyl, *Napoleon For and Against* (Napoleon Lehinde ve Aleyhinde) adıyla İngilizceye çevrilen büyüleyici incelemesinde, 19. yüzyıl Fransız tarihçilerinin birbirleri ardından Napoleon hakkındaki yargılarının yüzyıl boyunca Fransız siyaset hayatı düşüncesinin değişen ve çatışan kalıplarını nasıl yansıttığını göstermektedir. Tarihçilerin düşünceleri de öteki insanlarınkiler gibi zaman ve yer ortamıyla kalıplanmıştır. Bu gerçeği tamamıyla teslim eden Acton, bundan tarihin kendi içinde bir sıyrılma yolu aramıştır:

Tarih, bizi yalnız başka zamanların uygunsuz etkisinden değil, kendi zamanımızın uygunsuz etkisinden, çevrenin tiranlığından ve soluk aldığımız havanın basıncından da kurtaran şey olmalıdır.¹³

Bu belki tarihin rolünün değerlendirilmesinde aşırı bir iyimserlik gibi gelebilir. Fakat, ben, kendi durumunun en çok bilincinde olan tarihçinin onun üstesinden gelmeye ve kendi toplumu ve görünümüyle öteki dönemlerin ve öteki ülkelerin toplumlarınınkiler arasındaki farkların öz niteliğini değerlendirmeye, kendisinin toplumsal bir olgu değil, bir birey olduğunu yüksek sesle öne süren tarihçiden daha yetenekli olduğunu düşünmek eğilimindeyim. Öyle anlaşıyor ki, insanın toplumun ve tarihî konumunun üstüne çıkabilmesi kendinin ona karışmışlığının derecesini görebilme duyarlığıyla koşullanmıştır.

İlk konferansında şöyle söylemiştim: Tarihten önce tarihçiyi inceleyiniz. Şimdi buna şunu ekliyorum: Tarihçiyi

13 Acton, *Lectures on Modern History*, 1906, s. 33.

incelemeden önce de, onun tarihî ve toplumsal çevresini inceleyiniz. Tarihçi, bir birey olarak aynı zamanda hem tarihin hem de toplumun bir ürünüdür; tarih öğrencisi işte onu bu ikili ışık altında görmeyi öğrenmelidir.

Şimdi tarihçiyi bir yana bırakalım ve aynı sorunun ışığında denkleminin öteki tarafını -tarihin olgularını- inceleyelim. Tarihinin araştırma konusu bireylerin davranışları mıdır yoksa toplumsal güçlerin işleyişi mi? Burada çok işlenmiş bir alana geçiyorum. Sir Isaiah Berlin birkaç yıl önce yayımlanan *Tarihî Kaçınılmazlık* (Historical Inevitability) adını verdiği parlak ve ünlü denemesine -ki bu denemenin ana tezine ileriki konferanslarımda tekrar döneceğim- Mr. T.S. Eliot'un eserlerinden bir sözle başlar: "Engin kişilikdışı güçler"; bütün deneme boyunca da, tarihte kesin etmen olarak "engin kişilikdışı güçler"e inananlarla alay eder. Tarihin Kötü Kral John* teorisi diyeceğim şeyin -tarihte önemli olanın bireylerin kişilik ve davranışları olduğu görüşünün- uzun bir geçmişi vardır. Tarihte yaratıcı gücün bireysel dehâlar olduğunu kanıtlama isteği tarih biliminin ilkel düzeylerine özgüdür. Eski Yunanlılar geçmişteki başarılarını sözde onlardan sorumlu olan ad-bırakıcı kahramanların adlarıyla anmak, destanlarını Homeros denilen bir ozana, yasa ve kurumlarını Lykurgos ya da Solon'a yakıştırmak eğilimindediler. Aynı eğilim Rönesans'da yeniden belirir; nitekim biyografici-ahlâkçı Plutarkhos bu dönem klasikleri canlandırırken Antik dönem tarihçilerinden çok daha ünlü ve etkili bir kişi olmuştur. Özellikle bu ülkede (İngiltere'de) hepimiz bu teoriyi annelerimizin dizlerinin dibinde öğrendik; bugün bunda çocukca, hiç değilse çocuksu bir şey olduğunu görebiliyoruz. Bunun toplumun daha basit olduğu, kamu işleri-

(*) İngiltere'de, "Arslan Yürekli Richard"ın kardeşi olan John, özellikle folklor (Robin Hood) veya Walter Scott'un romanlarından edinilen bilinçten dolayı "kötü" bir kral olarak bilinir.

nin, belli bir avuç bireyce yürütüldüğü günlerde bir parça akla yakın tarafı vardır. Zamanımızın karmaşık toplumunaysa, bu teori kesinlikle uymaz; ve 19. yüzyılda yeni sosyoloji biliminin doğuşu da, işte bu artan karmaşıklığa bir cevaptı. Gelgelelim, eski gelenek zor yokoluyor. Bu yüzyılın başlarında “Tarih büyük adamların biyografisidir” sözü hâlâ geçerli bir özdeyişti. Daha 10 yıl önce ileri gelen bir Amerikalı tarihçi, belki de pek ciddi olmayarak, meslektaşlarını “tarihî kişileri toplumsal ve ekonomik güçlerin kuklaları” sayarak “toplucu katletmekle” suçlamıştır.¹⁴ Bu teoriye düşkün olanlar, günümüzde bu yönlerini bir çeşit utanmayla saklamak eğilimindedir; fakat biraz aradıktan sonra bu teorinin çok iyi bir anlatımını Miss Wedgwood’un kitaplarından birinin giriş bölümünde buldum.

Insanların birey olarak davranışları benim için gruplar ya da sınıflar olarak davranışlarından daha ilginçtir. Tarih başka bir eğilim kadar bu eğilimle de yazılabilir; bu eğilim ötekilerden ne daha fazla ne daha az yanlısı yönlendiricidir... Bu kitap ... bu insanların içlerinde neler duyup kendi düşüncelerine göre neden öyle hareket ettiklerini anlama yolunda bir girişimdir.¹⁵

Bu sözler gayet kesin; Miss Wedgwood da tutulan bir yazar olduğuna göre, eminim ki, pek çok kimse onun gibi düşünmektedir. Örneğin, Dr. Rowse bize Elizabeth sisteminin I. James’in onu anlayamamasından ötürü yıkıldığını, 17. yüzyıl İngiliz Devrimi’nin Stuart krallarının ilk ikisinin aptallığından ileri gelen “rastlantısal” bir olay olduğunu söyler.¹⁶ Dr.

14 *American Historical Review*, cilt 56, No. 1, Ocak 1951, s. 270.

15 C.V. Wedgwood, *The King’s Peace*, 1955, s. 17.

16 A.L. Rowse, *The England of Elisabeth*, 1950, s. 261-62, 382. Daha önceki bir denemesinde, Mrs. Rowse’un “Bourbonların 1870’ten sonra Fransa’da monarşiyi yeniden kuramayışlarının nedeninin yalnızca Henry’nin küçük bir beyaz

Rowse'dan daha katı bir tarihçi olan Sir James Neale bile, bazen Tudor monarşisinin neyi temsil ettiğini açıklamaktan çok, Kraliçe Elizabeth'e olan hayranlığını anlatmaya hevesli görünmektedir; biraz önce aktarma yaptığım denemede Sir Isaiah Berlin, tarihçilerin Cengiz Han ve Hitler'i kötü kişiler olarak ilân etmemelerinden müthiş tedirgindir. Kötü Kral John ve iyi Kraliçe Bess teorisi daha yeni zamanlara gelindikçe özellikle geçer akçe olmaktadır. Komünizme "Karl Marx'ın beyin ürünü" demek (bu inciyi borsacıların bir sirkülerinden aldım), onun kökenini ve niteliğini analiz etmekten, Bolşevik Devrimi'ni II. Nikola'nın aptallığına ya da Alman altınına yormak, derin toplumsal nedenlerini araştırmaktan, bu yüzyılın iki dünya savaşını II. Wilhelm'in ve Hitler'in bireysel kusurlarının sonucu diye görmek uluslararası ilişkiler sisteminde yerleşik birtakım bozuklukların sonucu diye görmekten daha kolaydır.

Öyleyse, Miss Wedgwood'un sözü iki önermeyi birleştirmektedir. Birincisi, insanların birey olarak davranışları, grup ya da sınıfların üyeleri olarak davranışlarından ayırır ve tarihçinin bunlardan biri yerine öteki üstünde daha fazla durmayı seçmesinde bir uygunsuzluk yoktur. İkincisi, insanların birey olarak davranışlarını incelemek, onların eylemlerinin bilinçli dürtülerini incelemekten ibarettir.

Yukarıda söylediklerimden sonra, birinci noktayı işleme-ye gerek duymuyorum. Sorun, insanı birey olarak ele alan görüşün onu bir grubun üyesi olarak ele alan görüşten daha az ya da çok yanıltıcı oluşu değildir; yanıltıcı olan, ikisi arasında bir ayırım yapmaya kalkışmaktır. Birey, tanımı gereği bir toplumun, belki de -adına grup, sınıf, kabile, ulus ya da ne isterseniz deyin- birden çok toplumun üyesidir. İlk

bayrağa düşkünlüğü olduğunu düşünen tarihçileri" ayıpladığına işaret etmek yerinde olur. (*The End of an Epoch*, 1949, s. 257); ama, böyle kişisel açıklamaları belki de İngiliz tarihi için saklıyordur.

biyologlar kafeslerde, akvaryumlarda ve vitrinlerdeki kuş, vahşi hayvan ve balık türlerini sınıflamakla yetinmiş, yaşayan canlı yaratıkları kendi ortamlarıyla ilişkileri içinde incelemeye çalışmamışlardır. Belki toplum bilimleri bugün bu ilkel düzeyden henüz tamamıyla çıkmamışlardır. Bazıları, bireyin bilimi olarak psikolojiyle, toplumun bilimi olarak sosyolojiyi ayırırlar. Bütün toplumsal sorunları bireysel insan davranışlarının analizine indirgeyen görüşe “psikolojizm” adı verilmiştir. Fakat, bireyin içinde yaşadığı toplumsal ortamı incelemeyi bir yana bırakacak bir ruhbilimci pek ileri gidemeyecektir.¹⁷ İnsanı bir birey olarak ele alan biyografi ile insanı bir bütünün parçası olarak ele alan tarih arasında ayırım yapmak ve iyi biyografi kötü tarih olur, demek çok çekicidir. Acton bir keresinde şöyle demiştir: “İnsanın tarih görüşünde hiçbir şey, bireysel kişilerin esinlediği ilgiden daha büyük yanlışlık ve haksızlığa yol açamaz.”¹⁸ Fakat bu ayırım da gerçeğe uygun değildir. G.M. Young’un *Victorian England* (Victoria Çağı İngilteresi) kitabının başına koyduğu “Uşaklar insanlar hakkında konuşur, kibarlar şeyler hakkında tartışır” şeklindeki Victoria çağı özdeyişinin arkasına da sığınmak istemem.¹⁹ Bazı biyografiler tarihe

17 Yine de çağdaş ruhbilimciler bu yanlıştan ötürü mahkûm edilmişlerdir: “Bir grup olarak psikologlar bireyi toplumsal bir sistem içinde iş gören bir birim olarak ele almaktan çok, ortaya çıktıktan sonra toplumsal sistemlere şekil verecek somut bir insan olarak ele almışlardır. Böylece kategorilerinin özel bir anlamda soyut olduğunu hesaba katmamışlardır.” Profesör Talcott Parsons’un (Max Weber’in *The Theory of Social and Economic Organization*, 1947, s. 27) kitabına yazdığı önsözde. Aşağıda (son bölümde) Freud’la ilgili sözlerle de bakınız.

18 *Home and Foreign Review*, Ocak 1863, s. 219.

19 Bu fikir, Herbert Spencer’in *The Study of Sociology* kitabının ikinci bölümünde, onun en ağırbaşlı üslubuyla işlenmiştir: “Eğer birinin zihinsel çapını kabaca tahmin etmek isterseniz, bunu en iyi konuşmasındaki genellemelerin kişiliklere oranını gözlemekle yapabilirsiniz. Bireyler hakkındaki basit gerçeklerin yerini, insanların ve şeylerin çok sayıda deneyiminden çıkarılmış gerçekler ne kadar almıştır? Böyle pek çok ölçme yapınca, görürsünüz ki, insan işleri üstüne biyografik bir görüşün üstüne çıkabilenler, şuraya buraya dağılmış birkaç kişiden ibarettir.”

ciddi katkılarıdır: Benim kendi alanımda Isaac Deutscher'in Stalin ve Troçki biyografileri bunun parlak örnekleridir. Bazıları ise tarihî romanlar gibi edebiyata aittirler. Profesör Trevor-Roper şöyle demektedir: "Lytton Strachey için tarihî sorunlar her zaman ve yalnızca bireysel davranış ve bireysel tuhaflik sorunlarıdır... Siyaset ve toplum sorunları anlamında tarihî sorunları cevaplamaya hattâ sormaya ise hiçbir zaman kalkışmamıştır."²⁰

Hiç kimse tarih yazmak ya da okumak zorunda değildir ve geçmiş hakkında tarih olmayan mükemmel kitaplar da yazılabilir. Fakat sanırım, görenek, bize "tarih" kelimesini toplum içindeki insanın geçmişini araştırma sürecine ayırmak hakkını vermiştir.

İkinci nokta, yani, tarihin bireylerin "kendi düşüncelerine göre" neden "öyle hareket ettiklerini" araştırmaya ilişkin olduğu, ilk bakışta çok garip gözükmektedir; Miss Wedgwood da, öteki akli başında kişiler gibi, kendi öğütlediği şeyleri herhalde uygulamamaktadır. Eğer uygulamışsa çok garip bir tarih yazıyor olmalı. Bugün herkes bilir ki, insanlar her zaman, hattâ belki de genel olarak, tamamıyla bilincinde oldukları ya da açıkça söylemeyi isteyecekleri dürtülerle hareket etmezler; tarihçinin bilinçsiz ve açıklanmayan dürtülerin varlığını düşünmekten vazgeçmesi, çalışmasına bilerek tek gözü kapalı başlaması demektir. Ne var ki, bazılarına göre tarihçinin yapması gereken budur. Sorun şudur: Kral John'un kötülüğünün açgözlülüğünden ya da aptallığından yahut tiran olma tutkusundan ileri geldiğini söylemekle yetindiğiniz sürece, anaokulu düzeyinde bile anlaşılabilir olan bireysel nitelik terimleriyle konuşuyorsunuz demektir. Ama bir kez, Kral John'un feodal baronların gücünün yükselmesine karşı yerleşik çıkarların bilinçsiz aleti ol-

20 H.R. Trevor-Roper, *Historical Essays*, 1957, s. 281.

duğunu söylemeye başlarsanız, yalnızca Kral John'un kötü- lüğü hakkında daha karmaşık ve fazla incelmış bir görüş açısı getirmekle kalmaz, tarihî olayların bireylerin bilinçli eylemleriyle değil, onların bilinçsiz isteklerini yöneten dış kaynaklı ve tümerkli kuvvetlerce belirlendiğini ileri sürmüş olursunuz. Elbet bu saçmadır. Kendi payıma ben, Takdir-i İlâhî, Dünya Ruhı, Tecelli Etmiş Kader, başharfi büyük T ile Tarih ya da bazen olayların akışını yönelttiği sanılan öteki soyutlamalardan herhangi birine inanmıyorum; ve Marx'ın şu sözünü kayıtsız şartsız kabul ediyorum:

Tarih hiçbir şey yapmaz, büyük servetleri yoktur ve savaş- larda döğüşmez. Her şeyi yapan, sahip olan ve döğüşen in- sandır, sahici canlı insan.²¹

Bu konuda benim belirtmek istediğim iki noktanın her- hangi bir soyut tarih görüşüyle ilgisi yoktur ve salt dene- yimsel gözlemlere dayanmaktadır.

Birincisi, tarihin geniş ölçüde bir sayı sorunu olduğudur. "Tarihin büyük adamların biyografisi" olduğu yolundaki ta- lihsiz iddiadan Carlyle sorumludur. Fakat onun en güzel ya- zılmış ve en büyük tarihî eserinde dediklerine kulak veriniz:

Açlık ve çıplaklık ve 25 milyonun yüreğini ezen kâbus baskısı: Fransız Devrimi'nde birincil sürükleyiciler, felsefe- ci avukatların, zengin dükkân sahiplerinin, yerel soylula- rın yaralanan gururları ya da çelişen felsefeleri değil, bun- lar olmuştur; bütün ülkelerdeki benzer bütün devrimlerde de böyle olacaktır.²²

Ya da Lenin'in söylediği gibi: "Siyaset kitlelerin bulundu- ğu yerde başlar; ciddi siyasetin başladığı yer, binlerin değil

21 Marx-Engels, *Gesamtausgabe*, I, 3, s. 625.

22 *History of the French Revolution*, III, 3, bl. 1.

milyonların olduğu yerdir.”²³ Carlyle’in ve Lenin’in milyonları, milyonlarca bireydir: Bununsa kişilikdışı olmayla ilgisi yoktur. Bu sorun üstündeki tartışmalar, bazen adı belli olmamıyla kişilikdışı olmayı birbirine karıştırır. Onların adlarını bilmediğimiz için halk halk olmaktan, birey de birey olmaktan çıkmaz. Mr. Eliot’un “engin, kişilikdışı güçler”i, daha cesur ve daha açık sözlü bir tutucu olan Clarendon’un “adı bile olmayan pis adamlar” dediği bireylerdir.²⁴ Bu adsız milyonlar oldukça bilinçsiz bir biçimde, birlikte eylemde bulunan ve toplumsal bir güç oluşturan bireylerdir. Tarihçinin, olağan koşullarda, tek bir hoşnutsuz köylüyü ya da hoşnutsuz bir köyü ele alması gerekmez. Fakat, binlerce köydeki milyonlarca hoşnutsuz köylü hiçbir tarihçinin yadsıyamayacağı bir etmendir. Jones’u evlenmekten caydıran nedenler, aynı nedenler Jones’un kuşağındaki binlerce başka bireyi de evlenmekten alıkoymadıkça ve bu, evlenme oranında önemli bir düşüş oluşturmadıkça, tarihçiyi ilgilendirmez: Ama böyle olursa, söz konusu nedenler tarihî bakımdan pekâlâ anlamlı olabilirler. Hareketlerin azınlıklarca başlatıldığı yolundaki beylik sözden rahatsız olmamıza da gerek yoktur. Bütün etkili hareketlerin çok az sayıda önderi ve kalabalık bir izleyici kitlesi vardır; fakat bu, kalabalıkların onların başarısında koşul olmadığı anlamına gelmez. Tarihte önemli olan sayılardır.

İkinci gözlemimin daha da çok tanıkları vardır. Pek çok farklı düşünce okulundan yazarlar, birey olarak insan davranışlarının, çoğucası onları yapanların hattâ başka herhangi birinin niyetli ya da istekli olmamış olduğu sonuçları bulunduğunu belirtmekte birleşmişlerdir. Hıristiyanlar çoğu-

23 Lenin, *Selected Works*, 7, s. 295.

24 Bay Hobbes’un *Leviathan* adlı kitabındaki, Kilise ve Devlet açısından tehlikeli ve zararlı hataların kısaca gözden geçirilmesi ve incelenmesi (1676 basımlı İngilizce aslı), s. 320.

cası bilinçli olarak kendi bencil çıkarları için hareket eden bireylerin, bilinçdışı olarak Tanrı'nın isteklerinin aracısı olduklarına inanırlar. Mandeville'in "kişi kusurları-kamu yararları" bu buluşun ilk ve bile bile paradoksal bir anlatımıydı. Adam Smith'in gizli eli ve Hegel'in, bireyler kendi kişisel isteklerini yerine getirmekte olduklarına inanırlarken, onları kendi uğruna çalıştıran ve kendi maksatlarına hizmet ettiren "akıl kurnazlığı", anılmaya değmeyecek kadar bilinen şeylerdir. *Ekonomi Politikin Eleştirisi* kitabının önsözünde Marx şöyle der, "üretim araçlarının toplumsal üretiminde insanlar, isteklerinden bağımsız olarak belirli zorunlu ilişkiler içine girerler." Tolstoy *Savaş ve Barış*'ta Adam Smith'i şöyle yankılar: "İnsan bilinçli olarak kendisi için yarar, fakat insanlığın tarihî ve evrensel amaçlarına erişilmesinde bilinçdışı bir araçtır."²⁵ Burada, şimdiden yeterince uzun olan bu antolojiyi toparlamak için Profesör Butterfield'in sözlerini aktarayım: "Tarihî olayların doğasında tarihin akışını hiçbir insanın düşünmediği yönlere saptıran bir şey vardır".²⁶ Yalnızca tek tek küçük yerel savaşlarla geçen yüzyıldan sonra, 1914'ten beri iki büyük dünya savaşı olmuştur. Bu olgunun akla uygun bir açıklaması olarak, 20. yüzyılın birinci yarısında, 19. yüzyılın son üç çeyreğinde olduğundan daha çok kişinin savaş istediği ya da daha az kişinin barış istediği ileri sürülemez. Herhangi bir bireyin 1930'ların büyük iktisadî buhranını istemiş ya da arzulanmış olduğuna inanmak güçtür. Ama, bu, hiç şüphesiz her biri bilinçli olarak tamamıyla farklı birtakım amaçlar peşinde olan bireylerin davranışlarıyla ortaya çıkmıştır. Bireyin niyetleriyle davranışlarının sonuçları arasında bir ayrılık olduğunun teşhisi, her zaman, geriye bakan tarihçiyi bekle-

25 L. Tolstoy, *Savaş ve Barış*, 9, bl. 1.

26 H. Butterfield, *The Englishman and His History*, 1944, s. 103.

mek zorunda değildir. 1917 Mart'ında Henry Cabot Logge, Woodrow Wilson hakkında şöyle yazmıştı, "Savaşa girmek istemiyor, fakat sınırim olaylar tarafından sürüklenecek."²⁷ Tarihin, "insan niyetleriyle açıklanması"²⁸ ya da kişilerin kendi dürtüleri hakkında kendilerinin söyledikleri ya da "bireylerin kendilerine göre neden öyle davranmış oldukları" temeline dayanarak yazılabileceğini ileri sürmek, ortada apaçık duran gerçeğe karşı çıkmaktır. Tarihin olguları, gerçekten de insanlar hakkında olgulardır; ama bireylerce, yaıtlanmış olarak yapılmış davranışlar ya da bireylerin gerçek yahut hayalî olarak kendilerini öyle hareket ettirdiğini sandıkları dürtüler hakkında olgular değildir. Bunlar, bir toplum içinde bireylerin birbirleriyle olan ilişkileri ve bireylerin kendi istedikleri sonuçlardan çoğu kez değişik, bazen de bunlara tam karşıt sonuçları olan birey davranışlarından oluşan toplumsal güçler hakkındaki olgulardır.

Geçen konferansımda sözünü ettiğim Collingwoodcu tarih görüşünün ciddi yanlışlarından biri, tarihçinin araştırması istenilen bir hareketin arkasındaki düşüncenin o hareketi yapan bireyin düşüncesi olduğu sanısıydı. Bu, yanlış bir varsayımdır. Tarihinin araştırması istenilen, hareketin arkasında yatan şeydir ve bu, hareketi yapan bireyin bilinçli düşüncesinden ya da dürtüsünden tamamıyla ilgisiz olabilir.

Burada başkaldıran ya da karşı çıkanın tarihteki rolü hakkında bir şeyler söylemeliyim. Topluma başkaldıran bireyin yaygın portresini öne sürmek, toplum ile birey arasındaki yanlış karşıtlığı yeniden sunmak olur. Hiçbir toplum tamamıyla homojen değildir. Her toplum bir toplumsal anlaşmazlıklar meydanıdır, varolan otoriteye karşı yer alanlar, otoriteyi tutanlar kadar o toplumun ürünleri ve

27 B.W. Tuchman'ın *The Zimmermann Telegram*'ındaki alıntı. New York, 1958, s. 180.

28 Bu sözler, insan niyetleri açısından tarih yazmanın salık veriliyor gibi görüldüğü, Isaiah Berlin'in *Historical Inevitability* adlı eserindedir, 1954, s. 7.

yansımalarıdır. II. Richard ve Büyük Katerina, 14. yüzyıl İngilteresi'nde ve 18. yüzyıl Rusyası'nda güçlü toplumsal kuvvetleri temsil etmişlerdir: Ama, Wat Tyler ve büyük serf isyanlarının önderi Pugaçev de öyle idiler. Gerek hükümdarlar gerekse başkaldıranlar, eşit ölçüde kendi dönemlerinin ve ülkelerinin özgül koşullarının ürünüdürler. Wat Tyler ve Pugaçev'i topluma başkaldıran bireyler olarak tanımlamak yanıltıcı bir basitleştirme değildir. Eğer bütünüyle böyle olsalardı, tarihçinin onlardan hiçbir zaman haberi olmazdı. Tarihteki rollerini, bu kimseler izleyici kitlelerine borçludurlar ve toplumsal bir olgu olarak anlam taşırlar ya da hiçbir anlam taşımazlar. Ya da daha incelmış bir anlamda, göze çarpıcı bir başkaldırıcı ve bireyciyi alalım. Gününün toplumuna ve ülkesine Nietzsche kadar şiddetle ve köklü tepki gösteren pek az insan vardır. Ama yine de Nietzsche Avrupa, özellikle Alman toplumunun doğrudan bir ürünüydü - Çin'de ya da Peru'da oluşamayacak bir olguydu; Nietzsche'nin ölümünden bir kuşak sonra, bu bireyin anlatım kazandırdığı Avrupalı ve özellikle Alman toplumsal güçlerinin ne kadar kuvvetli olduğu, onun çağdaşlarının gördüğünden daha büyük bir açıklıkla ortaya çıktı: Nietzsche kendi kuşağı için olduğundan çok, sonrası için daha anlamlı bir kişi oldu.

Başkaldıranın tarihteki rolüyle büyük adamlarınki arasında bazı benzer yanlar vardır. İyi Kraliçe Bess okulunun özel bir örneği olan, tarihin büyük adam teorisinin, -arada sırada sevimsiz yüzünü göstermekle birlikte- son yıllarda artık modası geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayımlanmaya başlayan popüler bir tarih kitapları dizisinin düzenleyicisi, yazarlarını "önemli tarih konularına büyük adamların biyografileri yoluyla girmeye" çağırmişti. A.J.P. Taylor da küçük denemelerinden birinde bize, "çağdaş Avrupa'nın tarihi üç tiran açısından yazılabilir: Napoleon, Bismarck ve

Lenin”²⁹ demiştir, ne var ki onun daha ciddi yazılarında böyle kaba bir girişime atılmadığını görüyoruz. Tarihte büyük adamın rolü nedir? Büyük adam bir bireydir ve yükselmiş bir birey olarak da, yüksek değerde bir toplumsal olgudur. Gibbon şu gözlemlerde bulunmuştu: “Zamanın üstün kişiliklere uygun olması gerektiği, apaçık bir gerçektir; Cromwell ya da Retz’in dehası, bugün belki de karanlıkta yitip giderdi.”³⁰ Marx, *Louis Bonaparte’ın Onsekiz Brumaire*’inde karşıt bir olguyu ortaya koymuştur: “Fransa’da sınıf savaşı, kaba bir âdiliğin kahraman kılığında çalımla dolaşmasını sağlayan koşulları ve ilişkileri oluşturmuştur.” Bismarck 18. yüzyılda doğmuş olsaydı -bu elbette saçma bir varsayımdır, çünkü o zaman Bismarck olamazdı- Almanya’yı birleştiremeyecek ve belki de büyük bir adam da olamayacaktı. Fakat Tolstoy’un yaptığı gibi büyük adamları “olaylara ad veren etiketlerden” başka bir şey değilmiş gibi batırmaya da gerek yoktur. Elbette bazen büyük adamlar kültürünün kötü sonuçları olabilir. Nietzsche’nin *üstün-insanı* itici bir tiptir. Hitler örneğini ya da Sovyetler Birliği’ndeki “kişilik kültürünün” acıklı sonuçlarını hatırlatmam gerekmez. Fakat benim amacım, büyük adamların büyüklüğünü söndürmek değildir: “Büyük adamların hemen hepsi kötü adamlardır” tezinin altını imzalamayı da istemem. Engellemeyi umduğum görüş, büyük adamları tarihin dışına koyan ve onları büyüklüklerinden ötürü tarihe kendilerini kabul ettiren, tarihin “gerçek sürekliliğini kesmek üzere bilinmezliklerden mucizeli bir biçimde, kutudaki yaylı palyaço gibi çıkıveren” kişiler olarak gören anlayıştır.³¹ Bilmiyorum, bugün bile Hegel’in klasik tanımlamasından daha iyisini yapabilir miyiz:

29 A.J.P Taylor, *From Napoleon to Stalin*, 1950, s. 74.

30 Gibbon, *Decline and Fall of Roman Empire*, bl. 19.

31 V.G. Child, *History*, 1947, s. 43.

Çağın büyük adamı, çağının istemini dile getirebilen, çağına isteminin ne olduğunu söyleyebilen ve bu istemi yerine getirebilen kişidir. Onun yaptığı, çağının yüreği ve özüdür; o çağını gerçek kılar.³²

Dr. Leavis de, büyük yazarlar “yarattıkları insan bilinçliliğiyle orantılı olarak anlamlıdır”³³ dediği zaman, buna benzer bir şey söylemek ister. Büyük adam her zaman ya varolan güçleri ya da varolan otoriteye karşı çıkarak yaratılmasına yardım ettiği güçleri temsil eder. Fakat belki, Cromwell ya da Lenin gibi kendilerini büyüklüğe götüren güçlerin şekillenmesine yardım edenlere, Napoleon ya da Bismarck gibi zaten varolan güçlerin sırtında büyükleşmişlerden daha yüksek bir yaratıcılık derecesi yakıştırılabilir. Kendi zamanlarının çok ilerisinde oldukları için, büyüklükleri ancak daha sonraki kuşaklarca değerlendirilmiş olan büyük adamları da unutmamalıdır. Bence en önemlisi, dünyanın şeklini ve insanların düşüncelerini değiştiren toplumsal güçlerin aynı zamanda hem temsilcisi hem yaratıcısı olan büyük adamı, tarihî sürecin aynı zamanda hem bir ürünü hem de bir etmeni olan sivrilmiş bir birey diye görmektir.

Böylece tarih kelimesi her iki anlamında da -tarihçinin yaptığı araştırma ve tarihçinin geçmişte araştırdığı olgular anlamında- bireylerin toplumsal varlıklar olarak içine girdikleri toplumsal bir süreçtir; toplum ile birey arasındaki hayali karşıtlıksa, düşüncemizi şaşırtmak için yolumuzun karşısına çıkartılmış konuyu dağıtıcı bir öğeden başka bir şey değildir. Benim, bugünle geçmiş arasındaki diyalog dediğim, tarihçiyle olguları arasında karşılıklı etkileşim süreci, soyut ve yalıtılmış bireyler arasında bir diyalog değil, bugünün toplumu ile dünün toplumu arasında bir diyalog-

32 *Philosophy of Right*, İngilizce çev., 1942, s. 295.

33 FR. Leavis, *The Great Tradition*, 1948, s. 2.

dur. Burckhardt'ın deyişiiyle, tarih “bir dönemin öbüründe kayda değer bulduklarının yazımı”dır.³⁴ Geçmiş, bizim için bugünün ışığında anlaşılabilir ve bugünü tümüyle ancak geçmişin ışığında anlayabiliriz. İnsanın geçmiş toplumu anlamasını ve bugünün toplumuna daha çok eĝemen olmasını sağlamak tarihin çifte işlevidir.

34 J. Burckhardt, *Judgements on History and on Historians*, 1959, s. 158.

3. Tarih, Bilim ve Ahlâk

Ben küçükken, balık gibi görünüşüne karşın, balinanın balık olmadığını öğrenince, şaşır kalmıştım. Bugünlerde, bu sınıflama sorunları beni daha az heyecanlandırıyor ve bana, tarih bir bilim değildir denmesi canımı fazla sıkıyor. Bu terim sorunu İngilizce'nin kendine özgü bir acayıplığıdır. Başka bütün Avrupa dillerinde "bilim" kelimesinin karşılıkları, tarihi hiç duraksamadan kapsar. Fakat İngilizce konuşulan dünyada, bu sorunun uzun bir geçmişi vardır ve bunun ortaya çıkardığı meseleler, tarihte yöntem sorunlarına uygun bir giriş olur.

18. yüzyılın sonunda, bilim insanın hem dünya hakkındaki bilgisine, hem de kendi fiziksel özelliklerinin bilgisine öyle görkemli bir katkıda bulununca, bilimin, insanın toplum hakkındaki bilgisini de iletirip iletilemeyeceği sorulmaya başlanmıştır. Aralarında Tarih'in de bulunduğu toplumsal bilimler kavramı, 19. yüzyıl boyunca derece derece gelişti ve bilimin doğa dünyasını incelediği yöntem, insan sorunlarının incelenmesine de uygulandı. Bu dönemin birinci bölümünde Newtoncu gelenek egemendi. Toplum,

tıpkı doğa dünyası gibi, bir mekanizma olarak düşünül-
mekteydi; Herbert Spencer'in 1851'de yayımlanan bir kita-
bının *Toplumsal Statik* başlığını taşıdığı hâlâ hatırlanmakta-
dır. Bu gelenek içinde yetişen Bertrand Russell, daha sonra-
ları, zamanla "makinelere matematiği kadar pekin bir in-
san davranışları matematiği"nin¹ olabileceğini umduğu dö-
nemi hatırlamaktadır. Sonra, Darwin başka bir bilimsel
devrim yaptı ve toplumbilimcileri biyolojiden esinlenerek
toplumu bir organizma olarak düşünmeye başladılar. Fakat,
Darwinci devrimin asıl önemi, Darwin'in Lyell'in jeolojide
başlatmış olduğu hareketi tamamlayarak tarihi bilimin içi-
ne sokmasıdır. Bilim artık durağan (statik)² ve zamandışı
bir şeyle değil, değişim ve gelişim süreciyle ilgileniyordu.
Bilimdeki evrim, tarihte ilerlemeyi destekledi ve tamamladı.
Bununla birlikte, ilk konuşmamda, "önce olgularınızı top-
layın, sonra bunları yorumlayın" diye anlattığım tümeva-
rımca tarihî yöntem görüşünü değiştirecek hiçbir şey olma-
mıştır. Bunun, hiç araştırılmadan, aynı zamanda bilimin de
yöntemi olduğu varsayılmıştır. Ocak 1903'teki açış konu-
şmasının son sözlerinde, tarihi "ne eksik ne fazla bir bilim"
diye betimleyen Bury'nin kafasındaki görüş besbelli ki buy-
du. Bury'nin açış konuşmasından sonraki 50 yıl, bu tarih
görüşüne karşı güçlü bir tepkiye tanıklık etmiştir. Colling-
wood, 1930'larda yazarken bilimsel araştırmanın konusu
olan doğa dünyası ile tarih dünyası arasında keskin bir çiz-
gi çekmeye özellikle itina ediyordu; bu dönem boyunca
Bury'nin sözü, aşığılama amacı dışında hemen hiç yinelen-
memiştir. Fakat tarihçilerin o zaman farkedemedikleri şey,
bilimin kendisinin köklü bir devrim geçirmiş olmasıydı; bu
devrim, Bury'yi yanlış bir nedenle de olsa, doğruya bizim

1 B. Russell, *Portraits from Memory*, 1958, s. 20.

2 1875 gibi geç bir tarihte Bradley, "bilim zamandışı ve 'kahçı' olanla ilgilenir" di-
yerek, onu tarihten ayırmıştır. F.H. Bradley, *Collected Essays*, 1953, 1, s. 36.

sandığımızdan daha yaklaşmış göstermektedir. Lyell'in jeolojide ve Darwin'in biyolojide yaptığı, şimdi evrenin bu duruma nasıl gelmiş olduğunu gösteren bilim halini almış olan astronomi için yapılmaktadır; çağdaş fizikçiler de sürekli olarak, bize, inceledikleri şeyin olgular değil olaylar olduğunu söylemektedirler. Tarihçinin, bugün kendini bilim dünyasının içinde hissetmek için, 100 yıl önce olduğundan daha çok nedeni vardır.

Önce yasalar kavramına bakalım. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca, bilim adamları, doğa yasalarının -Newton'un devinim yasası, yerçekimi yasası, Boyle yasası, evrim yasası vb.- bulunmuş ve kesinlikle saptanmış olduğunu ve bilim adamının uğraşının, gözlemlenmiş olgulardan tümevarım süreci ile bu gibi daha çok yasalar bulmak ve saptamaktan ibaret bulunduğunu sanmışlardır. "Yasa" kelimesi, arkasında zafer bulutları bırakarak, Galileo ve Newton'dan gelmiştir. Toplumu inceleyenler, bilinçli ya da bilinçsiz olarak kendi çalışmalarının bilimselliğini göstermek arzusuyla, aynı dili benimsediler ve kendilerinin aynı yöntemi izlediklerine inandılar. Gresham yasası ve Adam Smith'in piyasa yasaları ile bu alanda ilk görülenler iktisatçılar olmuştur. Burke, "doğanın, bu nedenle de Tanrı'nın yasaları olan ticaretin yasaları"ndan dem vurmıştır.³ Malthus, bir nüfus yasası, Lassalle ise bir fiyatların tunç yasası ortaya koymuştur; Marx da *Kapital*'in önsözünde "çağdaş toplumun mekanizmasının ekonomik yasası"ni keşfetmiş olduğunu ileri sürmüştür. Buckle, *History of Civilization*'i bitiriş sözlerinde, insan işlerinin akışında "görkemli bir evrensel ve şaşmaz düzen ilkesi olduğu" inancını dile getirmiştir. Bugün bu

3 *Thoughts and Details on Scarcity*, 1795, *The Works of Edmund Burke*'ün içinde 4, 1846, s. 270; "Takdir-i İlahî'nin yoksullardan bir süre için esirgenmesini uygun gördüğü ihtiyaçları onlara vermek, ne hükümet olarak hükümetin ne de hattâ zengin olarak zenginlerin elindedir" sonucunu çıkarmıştır.

sözler ukalâca olduğu kadar, modası geçmiş de görünüyor; fakat bu sözler doğa bilimcisine de, hemen hemen toplum bilimcisine olduğu kadar modası geçmiş gelmektedir. Bury'nin açış konuşmasını yapmasından bir yıl önce, Fransız matematikçisi Henri Poincaré bilimsel düşüncede bir devrim başlatan, *La Science et l'hypothèse* (Bilim ve Varsayım) isminde küçük bir kitap yayımladı. Poincaré'nin başlıca tezi, bilim adamlarınca ileri sürülen genel önermelerin yalnızca tanımlar ya da dilin kullanılışıyla ilgili üstü örtük görenekler olmadıkları yerlerde, daha ileri düşünceci bil-lürleştirmek ve örgütlemek için biçimlendirilmiş varsayımlar oldukları ve doğrulanmaya ya da düzeltilmeye yahut çürütülmeye açık olduklarıydı. Bütün bunlar artık basına-kıplaşmıştır. Newton'un *Hypotheses non fingo* (Varsayımlar uydurmuyorum) böbürlenmesi, bugün içi boş tınlamaktadır; bilim adamları, hattâ toplumbilimciler böyle denebilir-se, geçmişin hatırı için hâlâ, bazen yasalardan söz ediyor-larsa bile artık yasaların varlığına 18. ve 19. yüzyıl bilim adamlarının hepsinin birden inandığı anlamda inanmamak-tadırlar. Bilim adamlarının yaptıkları buluşlara ve elde et-tikleri yeni bilgilere, tanı ve kapsamlı yasalar koyarak değil, yeni araştırmalara yol açacak varsayımlar ortaya atarak eriş-tikleri teslim edilmektedir. İki Amerikalı felsefecinin bilim-sel yöntem üzerine yazdıkları bir ders kitabı, bilimin yönte-mini “özünde döngüsel” diye betimlemektedir:

“Olgu” olduğu ileri sürülen deneysel malzemeleri kullana-rak ilkeler için kanıtlar elde ederiz, deneysel malzemeleri de ilkelere dayanarak seçer, analiz eder ve yorumlarız.⁴

“Karşılıklı” kelimesi “döngüsel” kelimesine yeğlenebilir-di: Çünkü sonuç aynı yere dönmek değil, ilkeler ve olgular,

4 M.R. Cohen ve E. Nagel, *Introduction to Logic and Scientific Method*, 1934, s. 596.

kural ve uygulama arasındaki karşılıklı etkileşim süreci içinde yeni buluşlara doğru ilerlemedir. Her türlü düşünce, gözleme dayanan, birtakım varsayımların kabul edilmesini gerektirir. Bunlar bilimsel düşünmeyi mümkün kılarlar, fakat kendileri de o düşüncenin ışığında yeniden gözden geçirilmeye açıktır. Bu varsayımlar, kimi bağlamlarda ya da kimi amaçlarla geçerli olabilecekleri gibi, başka bağlamlar ya da amaçlar için geçersiz oldukları görülebilir. Her durumda, ölçü gerçekten bunların yeni sezgiler getirip getirmediği ve bilgimize katkıda bulunup bulunmadığı yolundaki deneysel ölçüdür. Rutherford'un yöntemlerini, onun en ünlü öğrenci ve iş arkadaşlarından biri, yakınlarda şöyle anlatmıştır:

Mutfakta olup bitenleri bilmekten söz edilebileceği anlamda, çekirdek fiziğin nasıl işlediğini öğrenmeye iten bir dürtüsü vardı. Birtakım temel yasaları kullanan bir teorinin klasik biçiminde bir açıklama aradığını sanmıyorum; ne olup bittiğini bildiği sürece, bununla yetinirdi.⁵

Bu betimleme, temel yasaları bulmaktan vazgeçmiş olan ve şeylerin nasıl işlediğini araştırmakla yetinen tarihçiye de eşit ölçüde uygundur.

Tarihçinin araştırma sürecinde kullandığı varsayımların durumu, doğa bilimcisinin kullandığı varsayımların durumuna belirgin bir biçimde benzer. Örnek olarak, Max Weber'in Protestanlık ile Kapitalizm arasındaki ünlü ilişki tezisini alalım. Daha önceki bir dönemde böyle denilebilir idiyse de, bugün buna hiç kimse yasa demez. Bu, yol açtığı araştırmalar sırasında belli bir ölçüde değişikliğe uğramış olmakla birlikte, şüphe yok ki, her iki hareket hakkındaki anlayışımızı genişleten bir varsayımdır. Ya da Marx'ınki gibi

5 *Trinity Review*'da Sir Charles Ellis, Cambridge, Lent Term, 1960, s. 14.

bir yargıyı ele alalım: “Kol gücüne dayanan fabrikalar bize derebeyli bir toplumu, buhar gücüne dayanan fabrikalar endüstriyel kapitalistli bir toplumu verir.”⁶ Marx belki buna bir yasa demeye kalkabilirdi, ama çağdaş terminolojide biz buna bir yasa değil, ileri araştırma ve yeni anlayışların yolunu gösteren bir varsayım diyoruz. Bu tür varsayımlar düşüncenin vazgeçilemez araçlarıdır. 1900’lerin başlarında yaşayan tanınmış Alman iktisatçısı Werner Sombart, kendisinde de, Marksizm’den dönenlerin uğradıkları bir “tedirginlik duygusu” bulunduğunu itiraf eder:

Varoluşun karmaşıklıkları ortasında şimdiye değin yol göstericilerimiz olan rahatlatıcı formüllerimizi kaybedince, ... yeni bir tutamak bulana ya da yüzmeyi öğrenene kadar olgular okyanusunda boğuluyor gibi oluruz.⁷

Tarihteki dönemlere ayırma tartışması da bu kategori içine girer. Tarihi dönemlere bölmek bir olgu değil, gerekli bir varsayım ya da düşünce aracıdır; aydınlatıcı olduğu ölçüde geçerlidir, sağlamlığı da yoruma bağlıdır. Ortaçağın ne zaman bittiği sorununda birbirleriyle anlaşamayan tarihçiler, belli olayları yorumlamakta birbirleriyle anlaşamamaktadırlar. Bu sorun bir olgu sorunu değildir; ama anlamsız da değildir. Tarihin coğrafî bölgelere bölümlenmesi de, tıpkı bunun gibi bir olgu değil, bir varsayımdır: Avrupa tarihinden söz etmek, belli bağlamlar içinde geçerli ve verimli, başka bağlamlar içinde ise yanıltıcı ve zararlı bir varsayım olabilir. Çoğu tarihçiler Rusya’yı Avrupa’nın bir parçası kabul eder, bazıları ise bunu şiddetle reddederler. Tarihinin eğilimi hakkında, kabul ettiği varsayıma göre karar verilebilir. Bir fizik bilimci olarak yetişmiş ünlü bir toplumsal bilimciden

6 Marx-Engels: *Gesamtausgabe*, I, 6, s. 179.

7 W. Sombart, *The Quintessence of Capitalism*, İngilizce çeviri, 1915, s. 354.

geldiği için, toplumsal bilimin yöntemleri üstüne genel bir açıklamayı aktarmak istiyorum. Kırk yaşlarında toplum sorunları üstüne yazılar yazmaya başlayınca kadar mühendislik yapan Georges Sorel, fazla basitleştirme tehlikesine rağmen her durumda belirli öğelerin yalıtılması gereği üzerinde durmuştur:

Insan yolunu yoklaya yoklaya ilerlemeli; muhtemel ve ti-
kel varsayımları denemeli ve her zaman giderek yapılacak
düzeltmelere kapıyı açık tutacak biçimde gerçeğe geçici
yaklaşımlarla yetinmelidir.⁸

Bu, fizik bilimcilerin ve Acton gibi tarihçilerin, çok iyi
sınanmış olguların yığılmasıyla, tartışmalı bütün sorunla-
rın çözümlerini kesinlikle kestirip atacak tam bir bilgi bü-
tününün kurulacağı günü beklediği 19. yüzyıldan pek
uzak düşen bir sestir. Fizik bilimciler olsun, tarihçiler ol-
sun, şimdilerde, yorumları aracılığıyla olgularını yalıtıla-
yarak ve olgularla yorumlarını sınıyarak sınırlı bir varsayım-
dan bir başkasına ilerlemek yolunda daha alçakgönüllü bir
umut beslemektedirler; bunu yaparken izledikleri yol, ba-
na özünde birbirlerinden pek farklı gözüküyor. İlk kon-
feransımda Profesör Barraclough'un "tarih hiç de olgusal
değildir, kabul edilmiş bir yargılar dizisinden ibarettir" de-
diğini aktarmıştım. Bu konferanslarımı hazırladığım sıra-
da, bir BBC yayınında bu üniversiteden [Cambridge'den]
bir fizikçi bir bilimsel doğruyu "uzmanlarca açık olarak
kabul edilmiş bir önerme" olarak tanımladı.⁹ Nesnellik so-
rununu tartışacağım zaman ortaya çıkacak nedenler yü-
zünden, bu formüllerin hiçbiri bütünüyle doyurucu değil-
dir. Fakat, birbirlerinden bağımsız olarak aynı sorunu he-

8 G. Sorel, *Matériaux d'une théorie du prolétariat*, 1919, s. 7.

9 *The Listener*'de Dr. J. Ziman, 18 Ağustos 1960.

men hemen aynı kelimelerle formüle eden bir tarihçi ve bir fizikçi bana çarpıcı geldi.

Ne var ki, benzetmeler, dikkatli olmayan kimselerin düşegeldikleri bir tuzaktır; ben de, matematik ile doğa bilimleri ya da bu kategorilere giren ayrı ayrı bilimler arasındaki farklar büyük olmakla birlikte, bu bilimlerle tarih arasında temel bir ayrım yapılabileceği ve ayrımın tarihe -belki, öteki toplumsal bilimler denilen disiplinlere de- bilim adı verilmesini yanıltıcı kıldığı inancının dayanaklarını saygıyla kabul etmek istiyorum. Bazıları başkalarından daha inandırıcı olan bu karşı çıkmalar özetle şöyledir: 1) Tarih yalnız ve yalnız tek (biricik) olan şeylerle, bilim ise genel şeylerle ilgilenir; 2) tarihten ders çıkmaz; 3) tarih geleceği önceden haber veremez; 4) tarihte insan kendini gözlediği için, tarih zorunlu olarak öznel; ve 5) tarih, bilimin tersine, din ve ahlak sorunlarını işin içine katar. Bunların her birini sırayla incelemeye çalışacağım.

Bir kere, tarihin, sözde, biricik ve tikel, biliminse genel ve tümel şeylerle ilgilendiği öne sürülmektedir. Bu görüşün, şiir genel doğrularla ve tarih özel doğrularla ilgilendiğinden, şiirin tarihten “daha felsefi” ve “daha ciddi” olduğunu bildiren Aristoteles ile başladığı söylenebilir.¹⁰ Collingwood¹¹ da içinde olmak üzere Collingwood’a kadar, daha sonraki bir sürü yazar, bilim ile tarih arasında benzer bir ayrım yapmışlardır. Bu, bir yanlış anlamaya dayalı görünmektedir. Hobbes’un “Adlar dışında dünyaya hiçbir şey tümel değildir, çünkü ad takılan şeylerin her biri bireysel ve biriciktir” diyen ünlü kuralı hâlâ geçerlidir.¹² Bu, fizik bilimlerde kesinlikle doğrudur: Birbiriyle özdeş olan iki je-

10 *Poetika*, bl. 11.

11 R.G. Collingwood, *Historical Imagination*, 1935, s. 5

12 *Leviathan*, I, 4.

olojik oluşum, aynı türden iki hayvan ve iki atom yoktur. Bunun gibi iki tarihî olay da özdeş değildir. Fakat, tarihî olayların biricikliği üstünde ısrar etmenin Moore'un Piskopos Butler'dan aldığı ve bir zamanlar özellikle dilci filozofların tutkun olduğu "her şey neyse odur ve başka bir şey değildir" diyen beylik söz kadar felce uğratici bir etkisi vardır. Bu akıma kapılırsa, çok geçmeden hiçbir şey hakkında söylemeye degecek bir söz edilemeyen bir çeşit felsefî nirvanaya ulaşılır.

Dilin kullanılmasının kendisi tarihçiyi de genelleme yapmaya bağlar. Peloponnessos savaşları ile İkinci Dünya Savaşı çok farklıydılar ve ikisi de biriciktiler. Fakat tarihçi ikisine de savaş der ve buna yalnızca ukalâlar karşı çıkarlar. Gibbon, Konstantin'in Hıristiyanlığı kabulü ile İslâm'ın yükselişinin ikisine de devrim dediği zaman da, iki biricik olayı genellemektedir.¹³ Çağdaş tarihçiler de İngiliz, Fransız, Rus ve Çin devrimleri derken aynı şeyi yapmaktadırlar. Tarihçi gerçekte biriciklerle değil, biricikler içindeki genel olanla ilgilenir. Tarihçilerin 1920'lerde 1914 savaşının nedenleri üstüne tartışmaları, bunun ya gizlilik içinde ve kamuoyunun denetimi dışında çalışan diplomatların kötü idaresinden ya da ne yazık ki, dünyanın egemen devletler arasında kötü bir biçimde bölünmüş olmasından ileri geldiği varsayımından hareketle yapılıyordu. 1930'larda aynı konu üstüne tartışmalarda ise, bunun çökmeye başlayan kapitalizmin baskılarıyla emperyalist güçler arasındaki rekabet sonucu olduğu varsayımına dayanılıyordu. Bu tartışmalar, hep savaşın nedenleri ya da hiç değilse, 20. yüzyılın koşullarındaki savaşın nedenleri hakkındaki genellemeleri işin içine katıyordu. Tarihçi, kendi kanıtını sınamak için sürekli genelleme kullanır. Richard'ın Londra Kulesi'nde prensleri

13 *Decline and Fall of the Roman Empire*, bl. 20, bl. 1.

öldürüp öldürmediği hakkında kanıt açık değilse, tarihçi -belki bilinçli olmaktan çok bilinçdışı olarak- kendisine, o dönemde tahtlarına rakip çıkabilecek kişileri yoketmek için hükümdarların bir alışkanlıkları olup olmadığını soracaktır; yargısı tamamıyla haklı olarak bu genellemeden etkilemeyecektir.

Tarih okuru da tarih yazıcısı gibi sürekli bir genellemecidir, bunu tarihçinin gözlemlerini kendine daha bildik gelen öteki tarihî bağlamlara -ya da belki kendi zamanına- uygulayarak yapar. Carlyle'ın *French Revolution* kitabını okurken, kendimi birçok kereler onun yorumlarını özel olarak ilgilendiğim Rus Devrimi'ne uygularken buldum. Şiddet hakkındaki şu sözleri alın:

Eşit adaletin bilindiği yerlerde, bu korkunç bir şeydir - bunun hiç bilinmediği yerlerdeyse o kadar olağanüstü değildir.

Ya da daha anlamlı olan şunu alın:

Doğal olmakla birlikte, yazık ki, bu dönem tarihi büyük bir çoğunlukla isterik bir şekilde yazılmıştır. Bol bol abartma, lânetleme, yakınma; ve bütününde, karanlık.¹⁴

Ya da bu kez bir başkasını, 16. yüzyılda modern devletin büyümesi hakkında Burckhardt'ın şu sözlerini alın:

Erk (iktidar) ne kadar yakın zamanlarda oluşmuşsa, durağan kalabilmesi o kadar ihtimal dışıdır - çünkü, bir kere bu erki yaratanlar hızlı ilerlemeye alışmışlardır ve çünkü dosdoğru yenilikçidirler, böylece de kalacaklardır; ikinci olarak da, bunlar tarafından harekete geçirilen ya da boyunduruk altına alınan güçler, ancak şiddet eylemlerine devam edilerek kullanılabilirler.¹⁵

14 *History of the French Revolution*, I, 5, bl. 9; III, 1, bl. 1.

15 J. Burckhardt, *Judgements on History and Historians*, 1959, s. 34.

Genellenenin tarihe yabancı olduğunu söylemek saçmadır; tarih, genellemelerle beslenir. Mr. Elton'un *Cambridge Modern History*'nin yeni basımındaki bir ciltte açık-seçik söylediği gibi, "tarihçiyi tarihî olgular toplayıcısından ayırdeden genellemedir";¹⁶ Elton, doğa bilimcisini doğa meraklısı ya da koleksiyoncusundan ayırdeden şeyin de bu olduğunu ekleyebilirdi. Fakat, genellenenin, özel olayların içine oturtulacağı çok geniş kapsamlı bir tarih çerçevesi kurmamıza izin verdiği sanılmamalıdır. Marx, genel olarak, böyle bir çerçeve kurmakla ya da böyle bir çerçevenin varlığına inanmakla suçlananlardan biri olduğu için mektuplarından birinin, sorunu yerli yerine oturtan bir parçasını özetleyerek aktaracağım:

Dikkati çekecek ölçüde birbirine benzeyen fakat farklı tarihî ortamlarda meydana gelen olaylar birbirine hiç benzemeyen sonuçlara varırlar. Bu gelişmelerin her birini ayrı ayrı inceleyip sonradan karşılaştırarak bu olgunun anlaşılması için bir anahtar bulmak kolaydır; fakat, tarihin üstünde olmak gibi büyük bir erdemi olan, tarihî-felsefî bir teorinin her kapıyı açan anahtarını kullanarak böyle bir anlayışa varmak imkânsızdır.¹⁷

Tarih biricik ve genel arasındaki ilişkiyle uğraşır. Tarihçi olarak olgu ile yorumu birbirinden ayıramayacağımız gibi bunları da birbirinden hiç ayıramayız ya da birine ötekine göre öncelik veremeyiz.

Burası, belki tarih ile sosyoloji arasındaki ilişkiler üstün-

16 *Cambridge Modern History*, 2, 1958, s. 20.

17 Marx ve Engels, *Bütün Eserleri* (Rusça basım), 15, s. 378. Bu parçanın alındığı mektup 1877'de Rus dergisi *Oteçestvennyye Zapiski*'de çıkmıştır. Profesör Popper, Marx'ın "historisizmin baş yanlışı" dediği, tarihî eğilim ya da gidişlerin "yalnızca evrensel yasalardan, doğrudan doğruya çıkartılabileceği" inancında olduğunu söyler gibidir (*The Poverty of Historicism*, 1957, s. 128-29), oysa, Marx'ın kesinlikle reddettiği şey tam budur.

de durmanın yeridir. Sosyoloji zamanımızda iki karşıt tehlikeyle yüzyüzedir - aşırı teorik olma tehlikesi ve aşırı ampirik olma tehlikesi. Bunların birincisi, genel olarak toplum hakkındaki soyut ve anlamsız genellemeler içinde kaybolmak tehlikesidir. Büyük harf ile Toplum, büyük harf ile Tarih kadar yanıltıcı bir yanıştır. Sosyolojinin görevinin yalnızca tarihin kaydettiği tek olayların genellemesini yapmak olduğunu savunanlar, bu tehlikeyi daha da büyötmektedir; sosyolojiyi tarihten ayırdeden özelliğinin “yasaları” bulunması olduğu bile söylenmiştir.¹⁸ Öteki tehlike ise, Karl Mannheim’ın hemen hemen bir kuşak önce görmüş olduğu ve şimdi büyük çapta ortaya çıkmış bulunan sosyolojinin “toplumun yeniden düzenlenişiyle ilgili bir dizi ayrı ayrı teknik soruna bölünmesi”dir.¹⁹ Sosyoloji, her biri tek olan ve özel tarihî geçmişleri ve koşullarınca kalıplandırılmış tarihî toplumlarla ilgilidir. Fakat bir kimsenin kendini sıralama ve analizin sözde “teknik” sorunlarına vererek genelleme ve yorumdan kaçınmaya kalkışması, bilinçsiz olarak yalnızca durağan bir toplumun savunucusu olması demektir. Sosyoloji, eğer verimli bir çalışma alanı olacaksa, tıpkı tarih gibi tekle genel arasındaki ilişkilerle uğraşmalıdır. Fakat aynı zamanda dinamik de olmalıdır - hareketsiz bir toplumun değil (zaten böyle bir toplum yoktur), toplumsal değişimin ve gelişimin incelemesi olmalıdır. Bitirmek için yalnızca şunu söyleyeyim ki, gerek sosyologun tarihe daha

18 Profesör Popper’in bu görüşte olduğu anlaşılıyor. (*The Open Society*, 2. basım, 1952, 2, s. 322) Yazık ki, Popper şöyle bir sosyoloji yasası örneğini vermektedir: “Düşünce özgürlüğünün ve düşünce bildirişimi özgürlüğünün yasal kurullarla etkili olarak korunmadığı ve kurumların tartışmaların açık olmasını sağladığı yerlerde bilimsel ilerleme olacaktır.” Bu 1942 ya da 1943’te yazılmıştır ve açıkca Batı demokrasilerinin, kurumsal düzenleme sayesinde, bilimsel ilerlemenin öncüsü kalacağı inancından esinlenmiştir. Bu inanış Sovyetler Birliği’ndeki gelişmelerce çoktan yıkılmış ya da geniş ölçüde düzeltilmiştir. Bu, yasa olmak şöyle dursun, geçerli bir genelleme bile değildir.

19 *Ideology and Utopia*, İngilizce çev., 1936, s. 228.

çok dayanması, gerekse tarihçinin sosyolojiye daha çok dayanması her ikisinin de hayrınadır. İkisi arasındaki sınır iki yönlü gidiş-gelişe açık olmalıdır.

Genelleme sorunu, benim ikinci soruyla, yani tarihten çıkarılacak dersler sorusuyla yakından ilgilidir. Genellemenin can alıcı noktası şudur ki, onunla bir olaylar dizisinden başka bir olaylar dizisine geçerek tarihten bir şeyler öğrenmeye, ders çıkarmaya kalkışırız: Genelleme yaparken bilinçli ya da bilinçdışı bunu yapmaya çalışıyoruzdur. Genellemeyi bir yana bırakıp, tarihin tamamıyla biricik olanlarla ilgilendiğinde ısrar edenler, mantıkça bununla tutarlı olarak tarihten bir şey öğrenebileceğini reddedenlerdir. Fakat, insanların tarihten hiçbir şey öğrenmediği tezi, pek çok gözlemlenebilir olgu tarafından yalanlanmaktadır. Bu, pek yaygın bir deneyimdir. Ben, 1919'da Paris Barış Konferansı'nda İngiliz heyetinde alt düzeyde bir görevli olarak bulunuyordum. Heyetteki herkes 100 yıl önceki son büyük Avrupa barış toplantısı olan Viyana Kongresi'nin derslerinden yararlanılabileceğine inanıyordu. O sıralar, Savaş Bakanlığı'nda çalışan (şimdi Sir Charles Webster adıyla ünlü bir tarihçi olan) Yüzbaşı Webster diye biri bize o derslerin ne olduğunu anlatan bir deneme yazmıştı. Bunlardan ikisi aklımda kalmış. Biri, Avrupa haritasının yeniden çiziminde ulusların kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi ilkesinin ihmal edilmesinin tehlikeli olduğuydu. Öteki ise, gizli belgelerin çöp tenekesine atılmasının tehlikeli olduğuydu; çünkü, öteki heyetlerin gizli örgütleri bunları kesinlikle ele geçireceklerdi. Bu tarih dersleri kesin bir gerçek olarak alınmış ve davranışlarımızı etkilemişti. Bu, en yeni ve basit bir örnektir. Fakat, görece uzak bir tarihte ondan daha gerideki bir tarihin derslerinin etkisinin izlerini bulmak kolay olacaktır. Herkes Roma üzerinde Eski Yunan'ın etkisini bilir. Fakat hiçbir tarihçinin Helles tarihinden Romalılar'ın

öğrendiği ya da kendilerinin öğrendiklerine inandıkları derslerin kesin bir analizini yapmaya kalktığını sanmıyorum. Batı Avrupa'da 17., 18. ve 19. yüzyılda Eski Ahit tarihinden aktarılan derslerin bir incelenmesi ödüllendirici sonuçlar verebilirdi. Bu olmadan İngiliz Püriten Devrimi bütünüyle anlaşılabilir; çağdaş milliyetçiliğin yükselmesinde de seçilmiş halk kavramı önemli bir etkidir. Klasik eğitimin İngiltere'de 19. yüzyıldaki yönetici sınıf üstünde büyük bir etkisi vardı. Grote, yukarıda belirttiğim gibi, Atinalılar'ı yeni demokrasi için bir örnek diye göstermişti; Roma İmparatorluğu'nun tarihinden İngiliz İmparatorluğu'nun yapıcılara iletilmiş kapsamlı ve önemli derslerin bir incelenmesini de görmek isterdim. Benim özel ilgi alanımda, Rus Devrimi'nin yapıcıları Fransız Devrimi'nin, 1848 devrimlerinin, 1871 Paris Komünü'nün derslerinden derinden etkilenselerdi - hattâ, bu derslerin egemenliği altındaydılar bile denebilir. Fakat, burada tarihin ikili niteliğinden ileri gelen bir özelliğini hatırlatmak isterim. Tarihten ders çıkarmak hiçbir zaman tek yönlü bir süreç değildir. Geçmişin ışığında bugünü öğrenmek, aynı zamanda bugünün ışığında geçmişini öğrenmek demektir. Tarihin işlevi, geçmiş ve yaşanan zaman hakkında daha sağlam bir anlayışı, bunların karşılıklı ilişkileri içinde, iletmeğidir.

Üstünde duracağım üçüncü nokta, tarihte öngörünün (öndeyinin) rolüdür: Tarih, bilimin tersine geleceğe ilişkin öngörülerde bulunmadığı için, tarihten ders çıkarılmayacağı söylenir. Bu sorun, bir sürü yanlış anlamayla ilgilidir. Gördüğümüz üzere, bilim adamları artık eskiden olduğu gibi, doğanın yasaları hakkında konuşmaya fazla istekli değildirler. Günlük hayatımızı etkileyen bilimin yasaları denilen şeyler, aslında eğilim gösteren önermelerdir; bunlar, başka her şey değişmeden kalırsa ya da laboratuvar koşullarında ne olacağını söylerler. Somut durumlarda ne olacağını ön-

ceden bildirebileceklerini kendileri de ileri sürmezler. Yerçekimi yasası şu belirli elmanın yere düşeceğini kanıtlamaz: Biri onu sepete alabilir. Işığın düz çizgide gittiğini gösteren optik yasası, belirli bir ışık ışınının araya giren bir cisim tarafından kırılmayacağı ya da dağılmayacağı anlamına gelmez. Fakat, bu, bu yasalar değersiz ya da ilkece geçersiz demek değildir. Çağdaş fizik teorilerinin olan olayların ihtimalleriyle ilgilendiği söyleniyor. Bilim, bugün tümevarımın akli olarak ancak ihtimaller ya da akla uygun inanışlara götürebileceğini hatırlamaya daha çok eğilimlidir; onun ifadelerini de geçerlilikleri ancak özgül eylemlerle sınanabilecek genel kurallar ya da yol gösterici sözler saymaya daha istekli görünmektedir. Comte'un dediği gibi, "*Science d'ou prévoyance; d'ou action*" (Bilimden öngörü, öngörüden eylem).²⁰ Tarihte öngörümleme sorununun ipucu, genelle özgül, tümelle tek arasındaki bu ayrımdayatmaktadır. Görmüş olduğumuz gibi, tarihçi genelleme yapmak zorundadır: Bunu yaparken de özgül öngörüler olmamakla birlikte, gelecekteki eylemler için hem geçerli hem de yararlı genel yol göstericilik kuralları verir. Fakat, özgül olayları önceden kestiremez çünkü özgül olan biriciktir ve içine rastlantı ve rastlantı ögesi girmektedir. Filozofları uğraştıran bu ayrım, sıradan bir kimse için gayet açıktır. Okulda iki ya da üç çocuk kızamık çıkarırsa, hastalığın yayılacağı sonucuna varırsınız, bu öngörü (ona böyle demek isterseniz), geçmişten gelen deneyimlere dayanmaktadır ve eylem için geçerli ve yararlı bir yol göstericidir. Fakat Charles ya da Mary'nin kızamığa yakalanacağı yolunda özgül bir öndeyide bulunamazsınız. Tarihçi de aynı yolu izler. İnsanlar tarihçiden Ruritania'da gelecek ay devrim olacağını bildirmesini beklemezler. Onların, kısmen Ruritania'nın durumu hakkında

20 *Cours de philosophie positive*, 1, s. 51.

özgöl bilgilerden, kısmen tarih okumaktan çıkarmaya çalışacakları sonuç, Ruritania'da koşulların birisi bir ateş do- kunduracak olursa ya da yönetici taraftan biri durdurmak için bir şey yapmadıkça yakın zamanda devrimin çıkması- nın muhtemel bulunduğu; ve bu sonucun yanısıra halk- ın değişik kesimlerinin benimsemesinin beklenebileceği tutumlar üstüne, başka devrimlere benzetme yoluyla yapı- lan tahminler de ileri sürülebilir. Eğer böyle denebilirse, bu öngörü ancak kendileri önceden kestirilebilemeyecek özgöl olayların yer almasıyla gerçekleşebilir. Fakat gelecekle ilgili olarak tarihten çıkarılan sonuçların değersiz olduğu ya da hem eyleme yol göstericilik yapma hem de şeylerin nasıl meydana geldiğini anlamamıza anahtar işini gören, koşullu bir geçerlilikleri olmadığı anlamına gelmez. Pekinlik bakı- mından sosyolog ya da tarihçinin çıkarımlarının fizik bi- limcinin çıkarımlarıyla eş olduğunu ya da onların bu ba- kımdan aşağılıklarının yalnızca toplum bilimlerin çok daha geride olmalarından ileri geldiğini öne sürmek istemiyo- rum. Hangi açıdan bakılsa, insan, bildiğimiz en karmaşık doğal varlıktır ve onun davranışlarının incelenmesinde fi- zik bilimcinin karşılaştığı türdekilerden farklı olarak, daha çok zorluk olacaktır. Bütün kabul ettirmek istediğim amaç- larının ve yöntemlerinin temelinde benzemez olmadığıdır.

Dördüncü nokta, tarih bilimi de içinde olmak üzere top- lum bilimleriyle fizik bilimleri arasına çizilecek sınırla ilgili olarak daha tutarlı kanıtlar getirmektir. Bu kanıt toplumsal bilimlerde özneyle nesnenin aynı bölüme ait olduğu ve kar- şılıklı olarak birbirlerini etkilediğidir. İnsan doğanın yalnız- ca en karmaşık ve değişken varlığı olmakla kalmaz, aynı za- manda, bir başka türün bağımsız gözlemleyicilerince değil, öteki insanlarca incelenmesi sözkonusudur. Burada, artık, insan biyoloji biliminde olduğu gibi, kendi fiziksel oluşu- munu ve fiziksel tepkilerini incelemesiyle yetinmemekte-

dir. Toplumbilimci, iktisatçı ya da tarihçi iradenin etkin olduğu insan davranışı biçimlerine nüfuz etmek, incelemesinin konusu olan insanların neden öyle davranımayı istediklerini araştırmak durumundadır. Bu, gözlemleyen ve gözlemlenen arasında, tarihe ve toplumsal bilimlere özgü bir ilişki kurmaktadır. Tarihçinin görüş açısı, yaptığı bütün gözlemlere mutlaka girer: Tarih, bütünüyle göreliliğin içindedir. Karl Mannheim'ın deyişiyle “deneyimlerin içine girdiği, biriktiği ve sıralandığı kategoriler bile gözlemleyicinin toplumsal durumuna göre değişir.”²¹ Fakat, doğru olan, yalnızca toplumbilimcinin yan tutma eğiliminin onun bütün gözlemlerine girdiği değildir. Gözleme sürecinin gözlemlenmekte olanı etkilediği ve şekillendirdiği de doğrudur. Bu, iki karşıt yönde olabilir. Analiz ve öngörmeye konu edinilen, insan davranışları, istemedikleri sonuçların öngörülenmesiyle, önceden uyarılabilir ve bununla eylemlerinin değişmesine neden olabilir; böylece öngörü, ne kadar doğru analizlere dayansa da kendi kendinin boşa çıkmasına yol açabilir. Tarihi bilince sahip kişiler arasında tarihin kendini ender olarak yinelemesinin bir nedeni oyuncuların ikinci gösteride birincinin bitişini bilmeleridir; eylemleri bu bilgidен etkilenmiştir.²²

Bolşevikler Fransız Devrimi'nin bir Napoleon ile sonuçlandığını biliyor ve kendi devrimlerinin de böyle bitebileceğinden korkuyorlardı. Bu nedenle önderleri içinde Napoleon'a en çok benzeyen Troçki'ye güvenmediler ve Napoleon'a en az benzeyen Stalin'e güvendiler. Fakat bu süreç ters bir yönde de çalışabilir. Varolan iktisadî koşulları analiz eden bir iktisatçı, yaklaşan bir deflasyon ya da enflasyonu öngörürse, eğer otoritesi büyük ve kanıtları inandırıcı ise,

21 K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, 1936, s. 130.

22 Bu tezi yazar, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, cilt 1, 1950, s. 42'de geliştirilmiştir.

öngörünün kendisi öngörülen olgunun meydana gelmesine katkıda bulunabilir. Bir siyaset bilimcisi tarihî gözlemlere dayanarak tiranlığın kısa ömürlü olduğu inancını savunursa tiranın düşüşüne katkıda bulunabilir. Adayların seçimlerdeki davranışlarını herkes bilir; onlar, öngörülerinin daha büyük bir ihtimalle gerçekleşmesi yolunda bilinçli bir amaçla zaferin kendilerinin olacağını ileri sürerler. İnsanın iktisatçıların, siyaset bilimcilerinin ve tarihçilerin öngörmeye kalkıştıklarında bazen öngörmelerinin gerçekleşmesini hızlandırmak için bilinçsiz bir umuttan esinlendiklerini düşünmesi geliyor. Bu karmaşık ilişkiler hakkında, güvenle söylenebilecek şey şundan ibarettir: Gözlemleyen ile gözlemlenen, toplumsal bilimci ile verileri, tarihçi ile olguları arasındaki etkileşme sürekli ve sürekli olarak değişir; işte bu, tarihin ve toplumsal bilimlerin ayırdedici özelliği gibi görünmektedir.

Belki, burada bazı fizikçilerin son yıllarda kendi bilimleri hakkında, fiziksel evren ile tarihinin dünyası arasında daha çarpıcı benzerlikler olduğunu düşündürecek biçimde konuştuklarını belirtmem gerekir. İlk olarak, sonuçlarında bir belirsizlik ya da gereksizlik ilkesinin sözkonusu olduğu söylenmektedir. Gelecek konuşmamda tarihte gerekircilik (determinizm) denilen şeyin doğasından ve sınırlarından söz edeceğim. Fakat, çağdaş fizikteki belirsizlik ilkesi, ister evrenin doğasına dayansın, ister doğayı anlamamızdaki eksikliğimizin bir göstergesi olsun (ki, bu nokta hâlâ tartışmalıdır) benim, bununla, tarihî öngörme yapma yeteneğimiz arasında anlamlı benzerlikler bulma konusunda kuşkularım olacaktır; tıpkı birkaç yıl önce bazı coşkun kimse-lerin evrenin içinde özgür iradenin işleyişinin kanıtını bulmak girişimlerine karşı kuşkular duyduğum gibi. İkinci olarak, bize çağdaş fizikte mekândaki uzaklıkların ve zamandaki aralıkların “gözlemci”nin hareketine bağlı ölçüleri

olduğu söylenmektedir. Çağdaş fizikte “gözlemleyen”le gözlem altındaki nesne arasında değişmez bir ilişki kurulmasının imkânsızlığı nedeniyle bütün ölçüler doğalarından gelen değişmelere uğrarlar; “gözlemleyen” de gözlemlenen şey de -özne de nesne de- gözlemin nihaî sonucu içine girerler. Fakat, bu tanımlamalar, tarihçiyle onun gözlemlerinin konuları arasındaki ilişkiye çok küçük bir değişiklikte uygulanabilir olduğu halde, bu ilişkilerin özünün herhangi bir gerçek anlamda, fizikçi ile evreni arasındaki ilişkilerle karşılaştırılabileceğine inanmıyorum; ben, ilke olarak tarihçinin yaklaşımını doğa bilimcininkinden ayıran farklılıkları abartmaktansa, küçültmekten yana olduğum halde, bu pekin olmayan benzerliklere dayanarak, farklılıkları gözden kaçırmak doğru olmaz.

Fakat, toplumsal bilimcinin ya da tarihçinin çalışma konusuyla ilgisinin fizik bilimcininkinden farklı bir türde olduğunu ve bu alanda özne ile nesne arasındaki ilişkilerden çıkan sonuçların çok daha karmaşık olduğunu söylemek, sanırım doğrudur; ama bu da sorunun hepsi değildir. 17., 18. ve 19. yüzyıllar boyunca egemen olan klasik bilgi teorilerinin hepsi, bilen özne ile bilinen nesne arasında keskin bir ikilik olduğunu varsaymışlardır. Filozofların kurduğu model, özne ile nesnenin, insan ile dış dünyanın birbirlerinden ayrı durduğunu gösteriyordu. Bu, bilimin doğup geliştiği büyük dönemdi; bilgi teorileri bilimin öncülerinin görüşünden kuvvetle etkilenmişlerdi. İnsan kesinlikle dış dünyanın karşısına konulmuştu. Dış dünyayla yola gelmez ve gizli bir düşmanla olduğu gibi uğraşıyordu - dış dünya yola gelmezdi, çünkü anlaşılması zordu; gizil bir düşmandı, çünkü üstesinden gelmek güç oluyordu. Çağdaş bilimin başarıları ile bu görüş kökten değişmiştir. Bugün bilim adamları doğa güçlerini mücadele edilecek bir şey olarak düşünmektense, işbirliği yapacakları ve amaçlarına koşumlaya-

cakları bir şey olarak düşünmeye daha yatkındırlar. Klasik bilgi teorileri yeni bilime artık uymamaktadır, hele fizik bilimine. Son 50 yıl içinde filozofların, bunlara kuşkuyla bakmak ve özne ile nesnenin kesin olarak ayrı konulması şöyle dursun, bilgi sürecinin bir ölçüde bunlar arasındaki etkileşim ve karşılıklı bağımlılıkla ilgili olduğunu kabul etmeye başlamaları şaşırtıcı değildir. Fakat, bu, toplumsal bilimler için özellikle anlamlıdır. İlk konferansında, tarih yazmanın geleneksel ampirik bilgi teorisiyle uzlaştırılmasının zor olduğuna değinmiştim. Şimdi de, toplumsal bilimler bir bütün olarak insanla hem özne hem nesne, hem araştırmacı hem de araştırılan olarak ilgili olduklarından özne ile nesne arasında katı bir ayrılmayı dile getiren bir bilgi teorisinin bunlara uymayacağını ileri sürmek istiyorum. Sosyoloji tutarlı bir öğretiyi bütün olarak kendini kurma girişimlerinde, çok doğru olarak bilgi sosyolojisi denilen bir kol oluşturmuştur. Fakat, bu pek ötelere gidememiştir - sanırım, bunun baş nedeni, geleneksel bir bilgi teorisinin kafesi içinde dönüp dolaşmasıydı. Eğer filozoflar, önce çağdaş fizik biliminin ve şimdi de çağdaş toplumsal bilimin etkisiyle, bu kafesi kırıp çıkmaya, bilgi süreci için verilerin edilgen bir bilinçlilik üstünde bilardo topu gibi etkiler yaptığını söyleyen eski modeli bir yana bırakarak, içinde yaşadığımız çağa daha yakışır bir model kurmaya başlamışlarsa, bu, toplumsal bilimler ve özellikle tarih için hayırlı bir belirtidir. Bu, daha sonra, tarihte nesnellikle ne demek istediğimizi incelemeye başlayınca gene döneceğim hayli önemli bir noktadır.

Son fakat hiç de önemsiz olmayan bir nokta: Tarihin din ve ahlâk sorunlarıyla yakından ilgili bulunduğu için genel olarak bilimden, hatta belki de öteki toplumsal bilimlerden ayrıldığı görüşünden de söz etmeliyim. Tarihin dinle ilişkisi noktasında kendi konumunu açıklığa kavuşturmak için söylenmesi gereken kısa bir şey vardır, ben de onu söyleye-

ceğim. Ciddî bir gökbilimci olmak, evreni yaratan ve yöneten bir Tanrı'ya inançla bağdaşabilir. Fakat, bu, bir gezegenin gidişini değiştirmek, bir tutulmayı ertelemek ya da evrensel gidişin kurallarıyla oynamak için istediği gibi işe karışabilen bir Tanrı inancıyla bağdaşamaz. Aynı şekilde, ciddi bir tarihçinin bir bütün olarak tarihin akışını düzenlemiş ve ona anlam vermiş olan bir Tanrı'ya inanabileceği, ama, Amalekitler'in doğranmasını önlemek için işe karışan ya da Yoşua'nın ordusuna yardım olsun diye gündüzün süresini uzatarak zaman birimini değiştiren Eski Ahit türü bir Tanrı'ya inanamayacağı, bazen ileri sürülmüştür. Buna göre, tarihçi belirli birtakım olayların açıklaması olarak Tanrı'dan yararlanamaz. Peder D'Arcy yeni bir kitapta bu ayrımı yapmaya çalışmıştır:

Bir inceleyicinin tarihte her soruyu bunda Tanrı'nın parmağı olduğunu söyleyerek cevaplaması doğru olmaz. Dünya olaylarını ve insan dramını derleyip toparlamak için elimizden geleni yapmadan, daha geniş kavramları işin içine katmamız doğru olmaz.²³

Bu görüşün tuhaflığı, dini başka türlü kurulamayacak gerçekten önemli oyunlar için saklanmış, bir deste iskanbildeki joker gibi görmesidir. Lutherci, din bilgini Karl Barth, ilâhî ve dünyevî tarih arasında kesin bir ayırım yapmak ve dünyevî tarihi din adamı olmayan tarihçilere bırakmakla daha iyi etmişti. Eğer onu doğru anladıysam, Profesör Butterfield de, "teknik" tarihten söz ederken aynı şeyi demek istemektedir. Teknik tarih, sizin ya da benim yazabileceğim ya da onun kendisinin yazmış olduğu, tek tarih çe-

23 M.C. D'Arcy, *The Sense of History: Secular and Sacred*, 1959, s. 164. Bu fikir daha önce Polybios tarafından dile getirilmişti: "Olup bitenin nedenini bulmanın mümkün olduğu yerlerde, Tanrılar'a başvurmamak gerekir." K. von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, New York, 1954, s. 390'daki alıntı.

şididir. Bu tuhaf adı kullanmakla, kendisi için esoterik ya da ilâhî bir tarihin varlığına inanma hakkını saklı tutmaktadır ki, bizlerin bununla ilgilenmemiz hiç gerekmez, Berdyaev, Niebuhr ve Maritain gibi yazarlar tarihin erek ya da amacının tarihin dışında bulunduğu üstünde ısrar ederler. Ben kişisel olarak doğru dürüst bir tarih kavramıyla tarihin anlamının ve anlamlılığının dayandığı herhangi bir büyük tarihüstü kuvvet inancını -bu kuvvet ister Seçilmiş bir Halk'ın Tanrısı olsun, ister Yaradancılar'ın Gizli El'i, ister Hegel'in Dünya Ruhu olsun- bağdaştırmayı zor buluyorum. Bu konferansların amacı çerçevesinde tarihçinin böyle bir *Deus ex machina*'ya (Hızır mucizesinê) başvurmadan sorunlarını çözmesi gerektiğini ve tarihin, böyle denebilirse, içinde joker olmayan bir deste kâğıtla oynandığını varsayacağım.

Tarihle ahlâkın ilişkisi daha karmaşıktır ve geçmişte, bunun üzerine yapılan tartışmalardan bazı bulanıklıklar ortaya çıkmıştır. Bugün, tarihçiden tarihinde geçen kişilerin özel hayatları üstüne ahlâkî yargılarda bulunmasının istenilmediğini söylemek bile gerekmez. Tarihçiyle ahlâkçının bakış açıları aynı değildir. VIII. Henry belki kötü bir koca, ama iyi bir Kral idi. Fakat tarihçi onunla ilk niteliği bakımından, ancak tarihî olayları etkilediği ölçüde ilgilidir. Eğer onun ahlâkî kusurları kamu işlerinde, II. Henry'ninkiler kadar az etkili olsaydı, tarihçinin bunlarla ilgilenmesi hiç gerekmezdi. Bu, kusurlar için olduğu kadar erdemler için de geçerli bir kuraldır. Pasteur ile Einstein'ın özel hayatlarında örnek, hattâ evliyâ denecek kadar iyi insanlar olduğu söylenir. Fakat, tutalım ki sadakatsiz kocalar, zâlim babalar ve meslekdaşlarına karşı kötü davranan insanlar olsalardı, tarihe adlarını yazdıran başarıları küçülür müydü? Tarihçi her şeyden önce bunlara bakar. Stalin'in ikinci karısına zâlim ve kaba davrandığı söylenir; fakat, Sovyetler üstüne çalışan bir tarihçi olarak, kendimi bununla pek ilgili hisset-

miyorum. Bu, kişisel ahlâkın önemli olmadığı ya da ahlâk tarihinin, tarihin yasal bir bölümü olmadığı anlamına gelmez. Fakat, tarihçi sayfalarında boy gösteren bireylerin kişisel hayatları üstüne dönüp de ahlâk yargıları vermeye kalkmaz. Onun yapacak başka işleri vardır.

Daha ciddi bir bulanıklık, kamusal eylemler üstüne ahlâk yargıları sorunundan çıkmaktadır. Oyunun önemli kişileri üstüne ahlâk yargılarında bulunmasının tarihçinin görevi olduğu inancı uzun bir geçmişe dayanır. Fakat, bu hiçbir zaman gerek dönemin ahlâkileştirme eğilimleri ve gerekse sınırsız bireycilik kültürüyle pekiştirildiği 19. yüzyıl İngilteresi'nden daha kuvvetli olmamıştır. Rosebury, İngiliz halkının en çok Napoleon'un "iyi bir adam" olup olmadığını bilmek istediğine değinir.²⁴ Acton, Creighton ile yazışmalarında, "Ahlâkî ilkelerin bükülmezliği, Tarih'in otoritesinin, değerinin ve yararının gizidir" demiş ve kendisinin tarihi "anlaşmazlıklarda bir hakem, amaçsız gezinenlere bir yol gösterici, yeryüzü güçlerinin ve dinin kendisinin, durmadan batırmaya yöneldiği ahlâk sancağını dik tutacak kuvvet" haline getirdiğini ileri sürmüştü.²⁵ Bu, tarih adına tarihçiye tarihî olaylarda yer alan kişiler üstüne ahlâk yargıları verme zorunluluğunu yükleyen ve hakkını veren, Acton'un, bir tür tarihüstü güç olarak tarihî olguların nesnelilik ve üstünlüğü hakkındaki neredeyse mistik inancına dayanan bir görüştür. Bu tutum, umulmadık biçimlerde bazen hâlâ yeniden belirmektedir. Profesör Toynbee, Mussolini'nin 1935'te Habeşistan'ı işgalini "bile bile işlenmiş kişisel bir günah" olarak tanımlamıştır;²⁶ Sir Isaiah Berlin de, alıntı yaptığı denemesinde, Charlemagne ya da Napoleon ya da

24 Rosebury, *Nepoleon: The Last Phase*, s. 364.

25 Acton, *Historical Essays and Studies*, 1907, s. 505.

26 *Survey of International Affairs*, 1935, 2, 3.

Cengiz Han'ı ya da Hitler'i ya da Stalin'i toplu kıyımları nedeniyle mahkûm etmenin tarihçinin görevi olduğunda şiddetle ısrar etmektedir.²⁷ Bu görüşe Profesör Knowles açış konuşmasında, tarihçinin yetki alanına girmeyen ahlâk yargılarına örnek olarak, Motley'in II. Philip'i ("Eğer onun dışında kaldığı suçlar var idiye, bu, insan doğasının suçta bile yetkinliğe ulaşmaya izin vermeyişindedir") şeklindeki suçlamasını ve Stubb'ın Kral John'u ("insanı gözden düşürebilecek bütün suçlarla kirlenmiş") olarak tanımlamasını göstererek, "Tarihçi yargıç değildir, hele adam asmaya meraklı bir yargıç hiç değildir" demekle, yeterince çatmıştır.²⁸ Fakat bu noktada Croce'nin de aktarmak istediğim nefis bir parçası var:

Suçlamada bulunanlar şu önemli noktayı unutmuyorlar ki (ister adliye, ister ahlâk mahkemesi anlamına), bizim mahkemeleriniz, yaşayan, eylemde bulunan ve tehlikeli olabilen kimseler için kurulmuş zamanımızın malikemelelidir; oysa öteki kimseler, kendi zamanlarının malikemelelerinde yargılanmışlardır ve ikinci kez mahkûm edilemez ya da bağışlanamazlar. Onlar her ne olursa olsun, herhangi bir mahkeme huzurunda sorumlu tutulamazlar; salt şu nedenle ki, artık huzura ermiş geçmişin insanlarıdır ve bu sıfatla ancak tarihin konusu olabilirler ve yaptıklarının ru-

27 I. Berlin, *Historical Inevitability*, s. 76-77. Sir Isaiah'nın tutumu 19. yüzyılın inatçı tutucusu, hukukçu Fitzjames Stephen'in görüşünü hatırlatmaktadır: "Ceza yasası, böylelikle, suçlulardan nefret etmenin ahlâkça haklı olduğu ilkesine göre işler... Suçlulardan nefret edilmesi, onlara verilen cezaların bu nefrete anlatım kazandıracak ve kamunun sağlıklı bir doğal duyguyu dile getirecek ve doyuracak araçları sağlamasını haklı gösterecek şekilde düzenlenmesi son derece istenilen bir şeydir." (*A History of Criminal Law of England*, 1883, 2, s. 81-82, L. Radzinowics, *Sir James Fitzjames Stephen*, 1957, s. 30'da alıntı.) Bu görüşler kriminologlar tarafından artık geniş ölçüde paylaşılmamaktadır; fakat, benim onlara buradaki karşı çıkışım, öteki yerlerdeki geçerlilikleri ne olursa olsun, tarihin yargılarına uygulanamayacağından ötürüdür.

28 D. Knowles, *The Historical and Character*, 1955, s. 4-5, 12, 19.

huna nüfuz eden ve onları anlayan yargıçlar dışında hiç kimse tarafından yargılanamazlar... Tarih anlatıyoruz diye yargıçlık taslayıp, tarihin görevi bu olduğu inancıyla şunu mahkûm edip bunu bağışlayanlar... genellikle, tarih duygusundan yoksundurlar.²⁹

Eğer biri çıkıp da Hitler ya da Stalin -yahut isterseniz, Senatör McCarthy- hakkında hüküm vermenin bizim işimiz olmadığını, çünkü onların çoğumuzun çağdaşları olduğunu, onların eylemlerinden çekmiş yüzbinlerce kimsenin hâlâ sağ olduğunu ve işte bu nedenlerden ötürü, onlara tarihçi olarak yaklaşmamızın ve onların yaptıkları hakkında yargıda bulunmamızı meşru kılabilecek öteki niteliklerden arınmamızın zor olacağını ileri sürerse: Bu, çağdaş tarihçinin sıkıntılarında biridir - baş sıkıntısıdır da, diyebilirim. Fakat, Charlemagne ya da Napoleon'un günahlarını açıklamakta bugün kim ne yarar bulur ki?

Bunun için, gelin biz ipecekme eğilimli bir yargıç türündeki tarihçi fikrini bir yana bırakıp, daha zor, fakat daha yararlı bir sorun olan geçmişin bireyleri değil de, olayları, kurumları ya da siyasetleri hakkında ahlâkî yargıda bulunmayı ele alalım. Bunlar tarihçinin önemli yargılarıdır; bireyler hakkında ahlâkî yargılarda bulunmada şiddetle ısrar edenler, bazen bilinçdışı olarak bütün gruplar ve toplumlar için özür hazırlamaktadırlar. Fransız Devrimi'ni, Napoleon savaşlarının felâketleri ve kan dökmelerinin sorumluluğu dışında tutmaya çalışan, Fransız tarihçisi Lefebvre, bunları "mizacı barış ve ölçülülükle kolay kolay bağdaşamayan bir generalin diktatörlüğü"ne bağlamıştır.³⁰ Almanlar bugün Hitler'in bireysel kötülüğünün kınanmasını, onu yaratan toplum üstüne tarihçinin bir ahlâk yargısında bulunmasına

29 B. Croce, *History as the Story of Liberty*, İngilizce çeviri, 1941, s. 47.

30 *Peoples et Civilisations*, cilt 14, *Napoleon*, s. 58.

memnuniyetle yeğlemektedirler. Ruslar, İngilizler ve Amerikalılar, kendi toplu suçlarının günah keçileri olarak Stalin, Neville Chamberlain ya da McCarthy'ye karşı kişisel saldırılara kolaylıkla katılmaktadırlar. Ayrıca, bireyler hakkındaki övgü dolu ahlâk yargıları da tıpkı bireylerin ahlâkça suçlanmaları kadar yanlışa yol açıcı ve zararlı olabilir. Bazı köle sahiplerinin yüce gönüllü olduklarının teslim edilmesi köleliğin ahlâka aykırı olduğunun reddedilmemesi için sürekli bir özür olarak kullanılmıştır. Max Weber "kapitalizmin işçiyi ya da borçluyu içine soktuğu efendisiz köleliğe" işaretler ve haklı olarak tarihçinin onları yaratan bireyler hakkında değil de, kurum hakkında yargıda bulunması gerektiğini öne sürer.³¹ Tarihçi bireysel bir Doğulu despot hakkında yargıda bulunmaz. Fakat, ondan diyelim ki, Doğulu despotizm ile Perikles Atinası'nın kurumları arasında tarafsız ve kayıtsız kalması da beklenemez. Bireysel bir köle sahibi hakkında yargıda bulunmayacaktır. Fakat bu onu köleci bir toplumu reddetmekten alıkoymaz. Görduğümüz gibi, tarihî olgular bir ölçüde yorumu gerektirirler; tarihî yorumlarsa her zaman ahlâk yargılarıdır .. isterse-niz daha tarafsız görünen bir terimle söyleyelim, değer yargılarını işin içine katarlar.

Gene de, bu, zorluklarımızın yalnızca başlangıcıdır. Tarih, öyle bir mücadele sürecidir ki, sonuçlarına, biz onları ister iyi ister kötü sayalım, doğrudan ya da dolaylı -çoğu kez dolaylıdan çok, doğrudan doğruya- başkalarının zararına olmak üzere erişilir. Kaybedenler öder. Tarihte ezilmek doğaldır. Tarihin her büyük döneminde zaferler kadar da kayıplar vardır. Bu, son derece karmaşık bir sorundur, çünkü kaybedenlerin zararını bazılarının daha çok yararlı çıkmasıyla dengelememize imkân verecek bir ölçütümüz yok-

31 *From Max Weber: Essays in Sociology*'den aktarma, 1947, s. 58.

tur. Yine de böyle bir dengeye erişilmesi gerekir. Bu tarihe özgü bir sorun değildir. Günlük yaşamda, kabule yaşadığımızdan çok daha büyük ölçüde, daha az kötüyü seçmek ya da iyi gelecek diye kötüyü yapmak zorunluluğu ile karşı karşıya kalırız. Tarihte bu sorun bazen “gelişmenin bedeli” ya da “devrimin fiyatı” başlığı altında tartışılır. Bu, yanıltıcı bir adlandırmadır. Bacon’ın *On Innovations* (Yenilikler Üstüne) denemesinde söylediği gibi, “göreneklere diretmek, yenilik kadar karışıklık çıkarıcı bir şeydir.” Varolanı korumanın ayrıcalıksızlar bakımından maliyeti, yeniliğin ayrıcalıklarından yoksun kılınanlar bakımından maliyeti kadar büyüktür. Bazılarının yararının başkalarının acılarını meşru kıldığı tezi, her türlü hükümet fikrinin içinde vardır, bu köktenci bir öğreti olduğu kadar tutucu bir öğretiler de. Dr. Johnson, daha az kötü olma (ehven-i şer) kanıtını varolan eşitsizliklerin sürdürülmesini haklı göstermek için başarıyla kullanmıştır.

Hiç kimsenin mutlu olmamasındansa bazılarının mutsuz olması daha iyidir, genel bir eşitlik durumunda hiç kimse mutlu olmazdı.³²

Fakat bu sorun en dramatik biçimleriyle kökten değişme dönemlerinde görülür; tarihçinin bu sorun karşısındaki tutumunu en kolay burada inceleyebiliriz.

1780 ile 1870 yılları arasında Büyük Britanya’nın endüstrileşmesi öyküsünü alalım. Hemen her tarihçi endüstri devrimini belki de hiç tartışmadan büyük ve ileri bir başarı olarak ele alır. Aynı zamanda, köylülerin topraktan atılıp, işçi-

32 Boswell, *Life of Doctor Johnson*, 1776, Everman Yay., 2, s. 20. Bunda açıklıksızlık erdemi vardır; Burckhardt (*Judgements on History and Historians*’da, s. 85), “Genel olarak *parta tueri*’den başka bir şey istememiş” olan ilerleme kurbanlarının “susturulmuş iniltileri” için gözyaşları döker, fakat kendisi genel olarak korunacak hiçbir şeyleri olmayan *ancien régime* kurbanlarının iniltileri karşısında sessiz kalır.

lerin sağlığa aykırı fabrikalara ve berbat konutlara tıklılmalarını ve çocuk emeğinin sömürölmesini de anlatacaktır. Bu kötölüklerin sistemin işleyişı içinde olduğunu; bazı işverenlerin ötekilerden daha acımasız olduğunu söyleyebilir ve bir kez bu düzen yerleşince, insancıl bir vicdanın yavaş yavaş gelişeceğini bir ölçüde coşkuyla vurgulayacaktır. Muhtemelen, gene söylemeden, hiç değilse ilk aşamalarda, bir ölçüde zorlama ve sömürünün endüstrileşmenin bedelinin kaçınılmaz bir parçası olduğunu varsayacaktır. Öte yandan, ben, bu bedeli düşünerek, ilerleme engellenseydi ve endüstrileşilmeseydi diyen bir tarihçi de duymuş değilim; böyle biri varsa şüphesiz Chestron ve Belloc okulundandır ve haklı olarak ciddi tarihçilerce önemsenmeyecektir. Bu örnek beni ilgilendiriyor, çünkü, yakında, yazdığım Sovyet Rusya tarihinde köylölüğün kolektifleşmesini endüstrileşmenin bedelinin bir parçası olarak ele almak umudundayım ve pekâlâ biliyorum ki, İngiliz sanayi devriminin tarihçileri örneğini izleyerek kolektifleşmenin zulümlerini ve acılarını kötölüyecek, fakat bu süreci istenilir ve zorunlu bir endüstrileşme politikasının maliyetinin kaçınılmaz bir karşılığı olarak alacak olursanız, kiniklik ve kötölükleri bağışlamak suçlamasına uğrayacağım. Tarihçiler 19. yüzyılda Asya ve Afrika'nın Batı uluslarınca sömürgeleştirilmesini yalnızca dünya ekonomisine doğrudan etkileri nedeniyle değil, bu kıtaların geri kalmış halkları için uzun dönemli sonuçları açısından da bağışlama eğilimindedirler. Sonuçta denir ki, ne de olsa, Çağdaş Hindistan İngiliz idaresinin çocuğudur, Çağdaş Çin de 19. yüzyıl Batı 'emperyalizminin ürünüdür (buna Rus Devrimi'nin etkisi de eklenebilir). Yazık ki, açık limanlardaki Batılılar'ın fabrikalarında çalıştırılan Çinli işçiler ya da Güney Afrika madenlerindeki ya hut Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Cephesi'ndekiler sağ kalıp da, Çin Devrimi'nden sağlanan şan, şeref ya da yararları

paylaşmamışlardır. Karşılığını ödeyenler nadiren kazançları toplayanlardır. Engels'in iyi bilinen şu ünlü sözleri buraya rahatsız edici derecede uygun düşmektedir.

Tarih bütün tanrıçaların aşağı yukarı en acımasızdır; yalnızca savaşta değil, "barışçı" ekonomik kalkınma dönemlerinde de zafer arabasını arkasında ceset yığınları bırakarak sürer. Biz erkekler ve kadınlar, ne yazık ki, gerçek bir ilerleme için hemen hemen oransız görünen acılar tarafından zorlanmadıkça, cesaretimizi toplamayacak kadar aptaldır.³³

Ivan Karamazov'un ünlü karşı çıkışı yığıtçe bir yanlıştır. Biz, toplumun içine doğarız, tarihin içine doğarız. Bize kabul ya da reddi seçme hakkıyla verilen bir giriş biletinin önerildiği bir an yoktur. Tarihi acı çekme sorununa dinbilimciden daha kesin bir cevap getiremez. O da, daha az kötü (ehven-i şer) ya da iyinin daha ağır basması tezine başvurmak zorunda kalır.

Fakat, tarihinin -bilginden farklı olarak- malzemesi gereği bu ahlâkî yargılama sorunlarına girmesi olgusu, tarihin tarih-üstü bir değer ölçütüne uyruk kılınmasını içermez mi? Böyle olduğunu sanmıyorum. Diyelim ki, "iyi" ve "kötü" gibi soyut kavramlar ve bunların daha incelikli olarak geliştirilmişleri tarihin sınırlarının dışında kalırlar. Fakat, böyle olsa da, tarihî ahlâk incelemelerinde, matematik ya da mantık formülleri fizik biliminde nasıl bir rol oynarsa aşağı yukarı aynı rolü oynarlar. Bunlar, düşüncenin onsuz olunamaz kategorileridir; fakat, özgül bir içerikle doldurulana kadar, bunlar, anlam ya da uygulamadan yoksundurlar. Başka bir benzetmeyi yeğlerseniz, tarihte ya da günlük yaşayışta başvurduğumuz ahlâkî kurallar banka çeklerine

33 24 Şubat 1893 tarihli Danielson'a mektupta, *Karl Marx and Friedrich Engels: Correspondance 1846-1895*, 1934, s. 510.

benzerler: Basılı ve yazılı kısımları vardır. Basılı kısım özgürlük ve eşitlik, adalet ve demokrasi gibi soyut kelimelerden oluşmuştur. Bunlar, zorunlu kategorilerdir. Fakat, çek, eğitimiz olarak kabul ettiğimiz kimseler için ne kadar ve ne miktarda özgürlük ayırmayı önerdiğimizi belirleyen öteki kısımlarını doldurmadıkça değersizdir. Değişik zamanlarda çeki nasıl doldurduğumuz tarihin araştırma konusudur. So-yut ahlâkî kavramlara, özgül tarihî içerik verilmesi süreci tarihî bir süreçtir; gerçekten, bizim ahlâkî yargılarımızın içinde olduğu kavramsal çerçeve tarihin kendi eseridir. Ahlâk sorunları üstüne çağdaş uluslararası anlaşmazlıkların en yaygın biçimi özgürlük ve demokrasi üstüne, rakip iddialar üstüne bir tartışmadır. Kavramlar soyut ve evrenselidir. Fakat, bunlara verilen içerikler tarih boyunca, zamandan zamana ve yerden yere değişir; bunların uygulamalarına ilişkin pratik sorunlar ancak tarihî bağlamları içinde anlaşılabilir ve tartışılabilir. Biraz daha az yaygın bir örnek alalım. Ekonomik politikaların istenilirliğinin ölçülüp değerlendirilebileceği nesnel ve tartışmasız bir ölçüt olarak, “ekonomik rasyonellik” kavramının alınması önerilmiştir. Bu girişim, hemen çökmüştür. Klasik ekonomi yasalarıyla yetiştirilen teorisyenler akli ekonomik süreçlere akıldışı bir müdahale diye, planlamayı ilkece reddederler; örneğin, plancılar fiyat politikalarında arz ve talep yasasına bağlı olmayı reddederler, planlama döneminde saptanan fiyatların ise akli bir temeli olamaz. Elbette, plancıların çoğu kez akıldışı olarak ve bu nedenle de akılsızca davrandıkları doğru olabilir. Fakat, onların klasik ekonominin eski “ekonomik rasyonellik” ölçütüyle değerlendirilmemeleri gerekir. Kişisel olarak benim, aslında akıldışı olanın, denetimsiz ve örgütsüz *bırakım-yapsınlar* ekonomisi olduğu ve planlamanın bu sürece “ekonomik rasyonellik” getirme yolunda bir girişim olduğu şeklindeki karşıt teze daha fazla yakınlığım vardır.

Fakat Şu anda işaret etmek istediğim tek Şey tarihî eylemlerin yargılanabileceği soyut ve tarih-üstü bir ölçüt kurmanın imkânsızlığıdır. Her iki taraf da kaçınılmaz olarak kendi tarihî koşullarına ve emellerine özgü içerikleri ölçüt olarak görmüşlerdir.

Bu, tarihî olayların ve durumların yargılandığı, tarih-üstü bir ölçüt kurma çabasında bulunanların gerçek günahıdır - bu ölçüt ister dinbilimcilerce öne sürülmüş kutsal bir otoriteden çıkarılmış olsun, ister Aydınlanma filozoflarınca öne sürülmüş değişmez Akıl ya da Doğa'dan çıkarılmış olsun. Bu günah, ölçütün uygulanmasından çıkan kusurlardan ya da ölçütün kendi içindeki eksikliklerden gelmemektedir. Bu, böyle bir ölçüt kurma girişiminin tarihe aykırı oluşudur ve tarihin özünün ta kendisiyle çeliŐmesidir. Bu, tarihçinin mesleğinin kendisini sürekli olarak sormaya zorladığı sorular konusunda dogmatik bir cevabı olması demektir: Bu sorulara cevapları önceden kabul etmiş tarihçi, çalışmaya gözleri bağlı başlamaktadır ve görevine ihanet etmektedir. Tarih harekettir ve hareket karşılaştırma demektir. Tarihçilerin ahlakî yargılarını “ilerici” ve “gerici” gibi karşılaŐtırmacı nitelikteki kelimelerle açıklamaya, “iyi” ve “kötü” gibi uzlaşmaz mutlaklarla açıklamaktan daha çok eğilimli olmalarının nedeni budur; bunlar farklı toplumları ya da olguları bazı soyut ölçütlerle değil birbirleriyle ilişkileri içinde tanımlama girişimleridir. Üstelik, bu, sözde soyut ve tarih-dışı değerleri inceleyince, bunların da gerçekte tarihten temellendiklerini görürüz. Belli bir zaman ya da yerde belirli bir değerin ya da ülkünün ortaya çıkışı, o yer ve zamanın tarihî koŐullarıyla açıklanabilir. EŞitlik, özgürlük, adalet ya da Doğal Hukuk gibi varsayımsal mutlak kavramların pratik içerikleri dönemden döneme ya da kıtadan kıtaya değişir. Her grubun tarihten kaynaklanan kendi değerleri vardır. Her grup, yabancı ve kendine uymayan değerlerin içine girmesine karşı,

bunları burjuva ve kapitalist ya da anti-demokratik ve totaliter yahut daha da kabaca, İngiliz-aleyhtarı ve Amerikan-aleyhtarı gibi hakaret dolu sıfatlarla damgalayarak kendini savunur. Toplumdan ayrılmış, tarihten ayrılmış soyut ölçüt ya da değer, soyut birey kadar hayaldir. Ciddî tarihçi, kendi değerlerinin tarihin dışında bir nesnelliği olduğunu öne sürmeyerek, bütün değerlerin tarihî olarak koşullandırılmışlıklarını kabul eden tarihçidir. İnançlarımız ve bağlı olduğumuz değer ölçütleri, tarihin parçalarıdır ve insan davranışının başka herhangi bir yanı kadar, bunlar da tarihî araştırmanın konusudurlar. Bugün çok az bilim -nerde kaldı ki toplumsal bilimler- tam bir bağımsızlık iddiasında bulunabilir. Fakat tarihin onu öteki herhangi bir bilimden ayırdedecek kendi dışındaki bir şeye temel bir bağımlılığı yoktur.

Tarihin bilimler arasında sayılması tezi üstüne neler söylemeye çalıştığımı özetleyeyim. Bilim kelimesi halen pek çok farklı yöntemi ve tekniği olan öylesine farklı bilgî dallarını kapsamaktadır ki, tarihi bilimin dışında bırakmak isteyenlerin tezlerini kanıtlamaları, tarihi bilimler içinde sayanların bunun aksini kanıtlamasından çok onlara düşer. Tarihi, bilimler dışında sayma çabalarının tarihçileri kendi seçilmiş topluluklarının dışında tutma endişesinde olan bilim adamlarından değil de, tarihin insan duygularını geliştirici bir edebiyat dalı olma durumunun korunması endişesindeki, tarihçi ve filozoflardan gelmesi anlamlıdır. Bu tartışma, edebiyat adı altında toplanan insan bilimlerinin egemen sınıfın geniş kültürünü, fen bilimlerinin de bu sınıfa hizmet eden teknisyenlerin becerilerini temsil ettiğini varsayan, edebiyat ile fen arasındaki eski ayrımın önyargısını yansıtmaktadır. “Beşerî bilimler” ve “insana ilişkin” kelimelerinin kendileri bu bağlam içinde, eskiden beri geçerli olan bir önyargının kalıntısıdır; gerçi, bilimle tarih arasında karşıtlığın İngilizce dışında hiçbir dilde anlamlı olmaması da bu

önyargının adalılara özgü niteliğini göstermektedir. Tarihe bilim demeye karşı çıkılmasına benim baş itirazım, bunun “iki kültür” denilegelelen ayrımı haklı göstermesi ve sürekli kılmasıdır. Bu ayırmanın kendisi, İngiliz toplumunun kendi geçmişine özgü sınıf yapısına dayanan eski bir önyargının bir ürünüdür; ben, kendi payıma, tarihçiyle jeologu birbirinden ayıran uçurumun jeologu fizikçiden ayıran uçurumdan daha derin ya da bir köprüyle birleştirilemez olduğuna inanmıyorum. Fakat, benim görüşümce bu yarı aşmanın yolu tarihçilere temel fen bilimleri ya da fen bilimcilerle temel tarih bilimleri öğretmek değıldir. Bu, karışık kafalı kimselerce yöneltildiğimiz çıkmaz bir sokaktır. Bakın, fen bilimcilerinin kendileri böyle davranıyorlar mı? Mühendislerin temel botanik derslerine devam etmelerinin öğütlendiğini hiç duymadım.

Benim önerebileceğim bir çare, tarihimizin ölçütlerinin geliştirilmesi, -eğer böyle diyebilirim- daha bilimsel kılması, tarih araştırmacılarından daha sıkı isteklerde bulunmamızdır. Tarih, akademik bir disiplin olarak bazen bu üniversitede klasikleri çok zor ve fen bilimlerini çok ciddi bulanların toplandığı, işe yaramayan her şeyin içine atıldığı bir sepet olarak düşünölmektedir. Bu konuşmalarda size vermeyi umduğum bir izlenim, tarihin klasiklerden çok daha zor ve herhangi bir fen bilimi kadar ciddi bir konu olduğudur. Fakat bu çarenin uygulanması tarihçilerin kendi aralarında yaptıkları işe daha güçlü bir inançla bağlanmalarını gerektirir. Sir Charles Snow, bu konuda verdiği yeni bir konferansta bilim adamlarının “aceleci” iyimserliğiyle kendisinin “edebiyatçı aydınlar” dediklerinin “kısılmış sesleri” ile “topluma karşı duyguları”nı karşılaştırdığında haklı bir noktaya değiniyordu.³⁴ Bazı tarihçiler -hele, tarihçi olma-

34 C.P. Snow, *The Two Cultures and Scientific Revolution*, 1959, s. 4-8.

dan tarih üstüne yazanlar- bu “edebiyatçı aydınlar”dandır. Bunlar tarihin bir bilim olmadığını söylemek ve onun ne olamayacağını ya da yapamayacağını, ne yapmaması gerektiğini açıklamakla öylesine meşguldürler ki, onun başarılarını ve imkânlarını değerlendirmek için zamanları yoktur.

Aradaki yarı kapatmanın bir başka yolu da bilim adamlarıyla tarihçiler arasındaki amaç özdeşliğinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır; tarih ve bilim felsefesi konusunda yeni yeni duyulan ve büyüyen ilginin değeri de, başlıca bundan ileri gelmektedir. Bilim adamları, toplumsal bilimcileri ve tarihçilerin hepsi aynı inceleme alanının ayrı dallarına bağlıdır: İnsanın ve çevresinin, insanın çevresine etkisini ve çevrenin insana etkisini incelemek. Bu incelemcinin amacı aynıdır: İnsanın çevresini anlamasını ve onun üstündeki egemenliğini geliştirmek. Fizikçinin, yerbilimcinin, ruhbilimcinin ve tarihçinin varsayımları ve yöntemleri birbirlerinden ayrıntılarda ayrılırlar; daha bilimsel olmak için, kendimi, tarihçinin fizik bilimlerin yöntemlerini daha yakından izlemesi gerektiği önerisine bağlamak istediğimi de sanmayın. Fakat, tarihçi ve fizik bilimci açıklama aramak gibi temel bir amaçta ve sorup cevaplamak gibi temel bir süreçte birleşmişlerdir. Tarihçi, bütün bilim adamları gibi, durmadan “niçin” sorusunu soran bir yaratıktır. Gelecek konuşmamda, bu soruyu ne gibi yollardan ortaya koyduğunu ve cevaplamaya çalıştığını inceleyeceğim.

4. Tarihte Nedensellik

Süt bir tencereye konup da kaynatıldığı zaman taşar. Bunun neden olduğunu bilmiyorum, hiçbir zaman bilmek de istemedim; eğer, zorlansaydım, bunu belki de, sütün içindeki taşma eğilimine bağlardım ki, bu, yeterince doğrudur, ama hiçbir şey açıklamaz. Fakat, zaten ben de doğa bilimcisi değilim. Aynı şekilde birisi neden olduklarını bilmek istemeden geçmişin olaylarını okuyabilir, hattâ yazabilir ya da İkinci Dünya Savaşı'nın Hitler savaş istediği için çıktığını söylemekle yetinebilir, bu da yeterince doğrudur, ama hiçbir şey açıklamaz. Fakat, öyleyse kendine tarih araştırmacı ya da tarihçilik yakıştırarak yanlış bir adlandırmada bulunmamalıdır. Tarih incelemesi nedenlerin incelenmesidir. Geçen konuşmamın sonunda söylediğim gibi, tarihçi durmadan “niçin” sorusunu sorar; cevap bulmayı umduğu sürece de duramaz. Büyük tarihçi -ya da, daha geniş söyleyeyim, büyük düşünür- yeni olaylar hakkında ya da yeni bağlamlar içinde “niçin” sorusunu soran kimsedir.

Tarihin babası Herodotos, kitabının en başında amacını şöyle tanımlamıştı: Yunanlıların ve barbarların yaptıkları-

nın anısını korumak, “ve özellikle, her şeyin ötesinde, birbirleriyle savaşmalarının nedenini vermek.” Herodotos, eski dünyada çok az izleyici bulmuştur: Thukydides bile açık bir neden anlayışı olmamakla suçlanmıştır.* Fakat, 18. yüzyılda çağdaş tarihçiliğin temelleri atılmaya başlandığında, *Romalıların Büyüklüğünün, Yükselişinin ve Çöküşünün Nedenleri Üstüne Düşünceler* kitabında Montesquieu çıkış noktası olarak şu ilkeleri almıştı: “Her krallığı yükselten, sürdüren ya da yıkan manevî ya da maddî genel nedenler vardır” ve “bütün olanlar bu nedenlerledir.” Birkaç yıl sonra *Yasaların Ruhu* kitabında bu fikrini geliştirdi ve genelleştirdi. “Dünyada gördüğümüz bütün olayları kör talihin ürettiğini” varsaymak saçmaydı. İnsan “yalnız keyfince yöneltilmez”; davranışları “eşyaların doğası”ndan gelen belirli yasaları ve ilkeleri izler.** Bundan sonra hemen hemen 200 yıl boyunca, tarihçiler ve tarih filozofları yoğun bir şekilde tarihî olayların nedenlerini ve bunları yöneten yasaları bu- larak insanlığın geçmiş deneyimlerini düzenlemekle uğraşmışlardır. Nedenler ve yasalar bazen mekanik, bazen biyolojik terimler içinde düşünöldü; bazen metafizik olarak, bazen ekonomik, bazen de psikolojik. Fakat, kabul edilen teori, tarihin düzenli bir neden ve sonuç sırası içinde geçmi- şin olaylarını ardarda düzenlemekten ibaret olduğıydu. Voltaire, *Encyclopédie* için yazdığı tarih üstüne bölümde şöyle demektedir, “Amu Derya ve Sir-i Derya kıyılarında bir barbarın ötekinin yerini aldığından başka bize anlatacak bir şeyiniz yoksa, bundan bize ne?” Son yıllarda bu tablo bir dereceye kadar değışmiştir. Geçen konuşmamda söz ettiğim nedenlerden ötürü, bugünlerde artık tarihî “yasalar”dan söz edilmemektedir; bir ölçüde burada tartışmasına girmemin

(*) F.M. Cornford, *Thucydides Mythistoricus*, passim.

(**) *De l'esprit des lois*, önsöz ve bölüm 1.

gerekmediği bazı felsefi bulanıklıklardan, bir ölçüde de, biraz sonra değineceğim determinizmle birlikte geldiği düşünüldüğünden, “neden” kelimesinin bile modası geçmiştir. Bu yüzden bazıları tarihte “neden”den söz etmez, “açıklama” ya da “yorum” veya “durumun mantığı” ya da “olayların iç mantığı”ndan (bu, Dicey’den gelmektedir) söz eder, ya da, nedensel yaklaşımı (neden oldu’yu) reddeder, onun yerine, işlevsel yaklaşımı (nasıl oldu’yu) savunur; oysa, bu, kaçınılmaz olarak olayların nasıl olup da meydana geldiği sorusunu işin içine katar ve bizi gene “niçin” sorusuna götürür. Daha başkaları farklı neden türleri -mekanik, biyolojik, psikolojik ve ötekiler- arasında ayırım yapar ve tarihî nedeni kendine özgü bir bölüm sayar. Bu ayırımlar bir dereceye kadar geçerliyse de, bütün neden türlerini birbirinden ayıran şeyin üstünde durmaktan çok, bunlarda ortak olan üstünde durmak şimdiki amaçlarımız için daha yararlı olabilir. Ben kendi payıma, herkesçe, anlaşıldığı anlamında “neden” kelimesini kullanmakla yetineceğim ve bu özel inceliklere aldırmayacağım.

Olayların nedenlerini göstermek zorunluluğuyla karşı karşıya kalınca tarihçinin uygulamada ne yaptığını sorarak işe başlayalım. Neden sorunu karşısında tarihçinin yaklaşımının ilk özelliği genel olarak aynı olaya birkaç neden birden göstermektir. İktisatçı Marshall, bir keresinde şöyle demişti, “İnsanlar başka nedenlerin etkisini hesaba katmadan herhangi bir tek nedenin etkisini incelemek üzere uyarılmalıdır; çünkü, o başka nedenlerin etkileri de incelenen o tek nedenin etkileri ile karışmıştır.”¹ “1917’de Rusya’da niçin devrim oldu” sorusunu cevaplarırken tek bir neden gösteren öğrenci orta alırsa şanslı sayılır. Tarihçi çok nedenle çalışır. Bolşevik devriminin nedenlerini sıralaması istenirse,

1 *Memorials of Alfred Marshall*, der. A.C. Pigou, 1925, s. 428.

Rusya'nın birbiri ardınca gelen askerî yenilgilerini, savaşın baskısıyla çöken Rus ekonomisini, Bolşeviklerin etkin propagandasını, Çarlık hükümetinin tarım sorununu çözemediğini, Petrograd fabrikalarında yoksullaşmış ve sömürülen proletaryanın birikmesini, Lenin'in ne yapmak istediğini bildiği, oysa karşı taraftan hiç kimsenin ne yapmak istediğini bilmediği olgusunu - kısacası ekonomik, siyasal, ideolojik ve kişisel nedenlerin, uzun ve kısa dönemli nedenlerin rasgele bir karmaşasını sıralar.

Fakat, bu bizi hemen tarihçinin yaklaşımının ikinci özelliğine getirir. Sorumuzun cevabında Rus Devrimi'nin bir düzine nedenini birbiri ardınca sıralayıp, böylece bırakmakla yetinen bir öğrenci iyi alır, ama pekiyi alamaz. Sınavı yapanların yargısı, "bilgili, fakat düşünme gücü zayıf" olur. Gerçek bir tarihçi, kendi topladığı bu nedenler listesini eline alınca, bir çeşit meslekî zorlama ile bunu bir düzene indirmek, birbirleriyle ilişkilerini kuran bir nedenler hiyerarşisi meydana getirmek, belki hangi nedenin ya da nedenler grubunun, "son bakışta" ya da nihaî analizde (tarihçilerin pek sevdikleri deyişler) en son neden, bütün nedenler nedeni olarak ele alınması gerektiğini kararlaştırmak gereğini duyacaktır. Bu, şu konu hakkında onun yaptığı yorumdur; tarihçi ağırlık verdiği nedenlerle tanınır. Gibbon, Roma İmparatorluğu'nun gerilemesini ve çöküşünü barbarlığın zaferine ve dine bağlar. 19. yüzyıl İngiliz Whig tarihçileri, İngiliz gücünü ve başarısını Anayasal özgürlüğün ilkelerini içinde taşıyan siyasal kurumların gelişmesine bağlamışlardır. Bugün Gibbon ve 19. yüzyıl İngiliz tarihçilerinin bakış açısı bize modası geçmiş görünüyor, çünkü, çağdaş tarihçilerin en başa koydukları ekonomik nedenleri görmezlikten gelmişlerdir. Her tarih tezi nedenlerin önceliği sorunu çevresinde döner.

Geçen konuşmamda sözünü ettiğim çalışmada Henri

Poincaré, bilimin aynı zamanda hem “çeşitlilik ve karmaşıklığa”, hem de “birlik ve basitliğe doğru” geliştiğini, bu ikili ve görünürde çelişkili sürecin bilginin gerekli bir koşulu olduğunu belirtmiştir.² Bu, tarih için de bir o kadar geçerlidir. Tarihçi araştırmasını genişletip, derinleştirirken, “niçin” sorusuna durmadan daha çok cevap toplayıp biriktirir. Son yıllarda tomurcuklanan ekonomik, toplumsal, kültürel ve yasal tarih -haydi siyasal tarihin karmaşıklıklarına getirilen yeni bakış açıları ve yeni psikolojik ve istatistik tekniklerden söz etmeyelim- cevaplarının sayısını ve dizisini son derece büyütüştür. Bertrand Russell, “bilimdeki her ilerleme, bizi ilk gözlemlenen kaba tekbiçimliliklerden uzaklaştırır, daha büyük bir önce gelen - sonra olan farklılaşmasına ve gitgide büyüyen ilgili oldukları anlaşılabilir önce gelenler döngüsüne götürür”³ dediği zaman, tarihin durumunu da doğru olarak betimlemişti. Fakat, tarihçi geçmişin anlamı dürtüsünün baskısıyla, aynı zamanda tıpkı bir fen bilimcisi gibi cevaplarının çeşitliliğini azaltmaya, bir cevabı bir başkasına bağlamaya, olayların kargaşasına ve özgül nedenlerin kargaşasına bir çeşit sıra ve birlik getirmeye zorlanır. “Tek Tanrı, tek yasa, tek öge ve uzaktaki tek Tanrısal olay”; ya da Henry Adams’ın “eğitilmiş olma iddiasına parlaklık verecek büyük bir genelleme”yi arayışı⁴ - bunlar, bugün modası geçmiş şakalar gibi geliyor insana. Fakat, tarihinin nedenlerin çoğaltılmasıyla olduğu kadar basitleştirilmesiyle de uğraşması gerektiği bir olgudur. Tarih, bilim gibi, bu ikili ve çelişik görünen süreç içinde ilerler.

Bu noktada, yoldan çıkarıcı iki çekici sorunu ele almak için bir an konudan ayrılmam gerekiyor - bu sorunlardan

2 H. Poincaré, *La Science et l'hypothèse*, 1902, s. 202-203. “Bilim ve Varsayım” MEB Klasikleri arasında çevrilmiştir.

3 B. Russell, *Mysticism and Logic*, 1918, s. 188.

4 *The Education of Henry Adams*, Boston, 1928, s. 224.

biri “Tarihte Determinizm ya da Hegel’in Kötülüğü”, öteki “Tarihte Rastlantı ya da Kleopatra’nın Burnu” adını taşımaktadır. Öncelikle bunların nasıl karşımıza çıktıkları hakkında bir iki söz söylemeliyim. 1930’larda Viyana’da bilimde yeni bakış açısı üstüne önemli bir eser [*The Logic of Scientific Enquiry* (Bilimsel Araştırmanın Mantığı) adıyla İngilizceye çevrildi] yazan Profesör Karl Popper’in savaş sırasında daha halk düzeyinde iki kitabı yayımlanmıştır: *The Open Society and Its Enemies* (Açık Toplum ve Düşmanları) ve *The Poverty of Historicism* (Tarihsiciliğin Sefaleti).⁵ Bunlar Platon’la birlikte Nazizmin manevî atası sayılan Hegel’e ve 1930’lardaki İngiliz solunun fikrî ortamı olan hayli yüzeysel bir Marksizme karşı duygusal bir tepkinin etkisiyle yazılmışlardır. Bu eserlerin başlıca nişan tahtaları “tarihsicilik” (historicism) diye hakaretâmiz bir ad altında bir araya getirilen Hegel ve Marx’ın sözde determinist tarih felsefeleridir.⁶ 1954’de

5 *Tarihsiciliğin Sefaleti* kitap olarak ilk kez 1957’de basılmıştır, fakat, özgün olarak 1944 ve 1945’te yayımlanan makalelerden oluşmaktadır.

6 Keskinlik gerektirmeyen bir ya da iki yer dışında “tarihsicilik” (historicism) kelimesini kullanmaktan kaçınmışım; çünkü, Profesör Popper’in bu konu üstüne geniş ölçüde okunan yazıları terimi kesin anlamdan yoksun kılmıştır. Terimlerin kesinliği üstünde sürekli olarak ısrar etmek ukalâlıktır. Fakat, insan ne hakkında konuştuğunu bilmelidir. Profesör Popper “tarihsici”liği fazlalıkların içine atıldığı bir sepet gibi, tarih hakkında hoşlanmadığı (bazıları bana sağlam gözükken, bazıları ise, korkarım, bugün hiçbir ciddi yazarca savunulmayan) her görüş için kullanmaktadır (*Tarihsiciliğin Sefaleti* s. 3’t.e.) Kendisinin de teslim ettiği gibi, Popper, bilinen hiçbir “tarihsici”nin kullandığı “tarihsici” tezler icat etmemektedir. Onun ele alışında, tarihsicilik hem tarihi bilime özdeştiren hem de bu ikisini keskin bir biçimde ayıran teorileri kapsamaktadır. Ödeyiden sakınan Hegel *Açık Toplum*’da tarihsiciliğin başpapası olarak snulmuştur, ama *Tarihsiciliğin Sefaleti*’ne girişte tarihsicilik, “ana amacını tarihi önde yiler yapmak sayan, toplumsal bilimlere bir yaklaşım” olarak tanımlanmıştır. Popper’e kadar “tarihsicilik” genel olarak Almanca “*Historismus*”un İngilizce karşılığı olarak kullanılmıştır; şimdi Profesör Popper “tarihsiciliği” (*historicism*), “tarihçilik”ten (*historism*) ayırdetmekte, böylece de terimin zaten karışık kullanımına daha büyük bir karışıklık eklemektedir. M.C. D’Arcy, *The Sense of History: Secular and Sacred*, 1959, s.2’de, “tarihsicilik” kelimesini “herhangi bir tarih felsefesiyle özdeş” olarak kullanmaktadır.

Sir Isaiah Berlin *Historical Inevitability* (Tarihî Kaçınılmazlık) üstüne denemesini yazmıştır. Belki Oxford kurumunun bu eski temel direğine hâlâ süren bir saygı nedeniyle Platon'a saldırıda bulunmamış⁷ ve soruna Popper'de bulunmayan bir tez eklemiştir; Hegel ve Marx'ın "tarihsiciliği" insan davranışlarını nedensel terimlerle açıklayarak insanın özgür istemini red anlamına geldiği ve tarihçilerin, tarihin Charlemagneları, Napoleonları ve Stalinlerini mahkûm etmeleri yükümlülüğünden (ki, bundan geçen konuşmamda söz etmiştim) kaçınmalarına imkân verdiği için karşı çıkmaları gereken bir tutumdur. Başkaca da fazla bir şey değiştirmemiştir. Fakat, Sir Isaiah Berlin hakkıyla tanınmış ve geniş ölçüde okunan bir yazardır. Son beş altı yılda bu ülkede ya da Birleşik Amerika'da tarih hakkında bir makale yazan, hattâ bir tarih eseri hakkında ciddî bir eleştiri yazan hemen herkes, Hegel ve Marx ve determinizme bilgiçe burun kıvrmıştır ve tarihte rastlantının rolünü kabul etmemenin saçmalığına işaret etmiştir. Sir Isaiah Berlin'i çömezlerinden sorumlu tutmak belki haksızlık olur. Kendisi saçma konuştuğu zaman bile, bunu çekici ve alımlı bir biçimde sunarak hoşgörümüzü kazanmaktadır. Çömezleri saçmalığı yineliyor, alımlı da olamıyorlar. Her neyse, bütün bunlarda yeni bir şey yoktur. Bizim, Çağdaş Tarih kürsüsüne gelmiş geçmiş profesörler arasında en parlağı olduğu söylenemeyecek ve herhalde Hegel'i hiç okumamış, Marx'ı duymamış olan Charles Kingsley 1860'taki açış konuşmasında tarihte hiçbir "kaçınılmaz sonuç" bulunamayacağına kanıt olarak insanın "kendi varoluş yasalarını kıran gizemli gücü"nden sözetmiştir.⁸ Fakat iyi ki Kingsley'i unutmuşuz. Popper ile Sir Isaiah Berlin, kendi aralarında bu ölü beygiri kırbaçlaya kırbaçlaya

7 Ne var ki, ilk faşist diye Platon'a saldırılması, Oxfordlu biri, R.H. Crossman tarafından bir radyo yayın dizisinde başlamıştır. *Plato Today*, 1937.

8 C. Kingsley, *The Limits of Exact Science As Applied to History*, 1860, s. 22.

şöyle böyle canlanmış gibi göstermeyi başarmışlardır; bu karmakarışıklığa bir düzen getirmek için bir miktar sabır göstermemiz gerekecektir.

Önce determinizmi ele alalım, onu -umarım, tartışılması gerekmez- olmuş olan her şeyin neden ya da nedenleri bulunduğu ve neden ya da nedenler değişik olmadıkça farklı (bir şeyin) olamayacağı inancı diye tanımlayacağım.⁹ Determinizm, tarihin değil bütün insan davranışının bir sorunudur. Eylemlerinin nedeni olmayan ve bu yüzden de belirlenmiş olmayan insan, önceki konuşmada söz ettiğimiz toplum dışındaki birey kadar bir soyutlamadır. Profesör Popper'in "insan işlerinde her şeyin olabileceği"¹⁰ tezi ya anlamsız ya yanlıştır. Günlük hayatta buna hiç kimse inanmaz da, inanamaz da. Her şeyin bir nedeni olduğu beliti (aksiyomu) çevremizde olup bitenleri anlama yeteneğimizin bir koşuludur.¹¹ Kafka'nın romanlarındaki karabasan özelliği olup biten hiçbir şeyin görünür ya da doğruluğu belirlenebilir bir nedeni olmayışından ileri gelmektedir; bu insan kişiliğinin toptan parçalanmasına varır, çünkü olayların nedenleri bulunduğu ve bu nedenlerin yeteri kadarının insan zihninde bir eylem kılavuzu olmaya elverecek kadar tutarlı bir geçmiş ve şimdi tablosu kurmaya yaradığı varsayımına dayanır. Günlük hayat insan davranışlarının ilkelce doğruluğu araştırılabilir nedenler tarafından belirlendiği varsayılmadıkça imkânsız olurdu. İnsanlar bir zamanlar do-

9 "Determinizm... veriler böyle oldukça, olan her şey kesinlikle böyle olacaktır ve farklı olamaz... demektir. Farklı olabileceğini kabul etmek yalnızca, verilerin farklı olacağı anlamına gelir." *Essays Presented to Ernst Cassirer*, 1936, s. 18'de S.W. Alexander.

10 K.R. Popper, *The Open Society*, 2. basım, 1952, s. 197.

11 "Nedensellik yasasını dünya bizim üstümüze zorlamaz," bu "bizim için, belki kendimizi dünyaya uyarlamamızın en elverişli yöntemidir", J. Rueff, *From the Physical to the Social Sciences*, Baltimore, 1929, s. 52. Profesör Popper'in kendisi de nedensellik inancına "Gayet haklı bir metodoloji kuralının metafiziksel varsayımlanması" demektir.

ğal fenomenleri araştırmanın, bunlar besbelli ki tanrısal istemce yönelttikleri için küfür olduğunu düşünürlerdi. Bizim insanların niçin öyle davranmış olduklarını açıklamamıza, Sir Isaiah Berlin'in bu eylemlerin insan istemince yöneltmiş olduklarına dayanarak karşı çıkışı aynı tür bir düşüncedir, belki de toplumsal bilimlerin bugün, kendilerine bu tür tezler yöneltildiği zaman doğa bilimlerinin bulunduğu gelişme düzeyinde olduğunu göstermektedir.

Bu sorunu günlük hayatta nasıl ele aldığımızı görelim. Günlük işlerimize bakarken Smith'e raslarsınız. Ona sevimli bir biçimde, fakat herhangi bir şey kastetmeksizin, havadan ya da kolejin durumundan veya üniversite işlerinden söz edersiniz; o da size sevimli, fakat herhangi bir şey kastetmeksizin, havadan ya da işlerin durumundan dem vurur. Fakat, tualım ki bir sabah sizin sözlerinizi olağan biçimde cevaplamak yerine, görünümünüz ya da kişiliğiniz üstüne sert bir söylev çekiyor. Omuzunuzu silker ve bunu Smith'in istem özgürlüğünün ve insan işlerinde her şeyin olabileceği olgusunun inandırıcı bir göstergesi olarak mı alırsınız? Sanırım almazsınız. Tersine herhalde şöyle bir şey söylersiniz, "Zavallı Smith! Elbette, biliyorsun, babası akıl hastahanesinde ölmüştü" ya da "Zavallı Smith! Yine karısıyla başı belâda olmalı." Bir başka deyişle, mutlaka ortada bir neden olması gerektiğine inandığınız için, Smith'in görünüşte nedensiz davranışının nedenini tanımlamaya çalışırsınız. Böyle yapmakla da, korkarım, Smith'in davranışına nedensel bir açıklama getirmekle, Hegel'in ve Marx'ın deterministçe varsayımını benimsediğinizi ve Smith'i bir alçak diye ilân etme yükümlülüğünüzden kaçtığınızı size söyleyecek olan Sir Isaiah Berlin'in hışmına uğrarsınız. Fakat, günlük hayatta hiç kimse bu bakış açısını kullanmaz, ya determinizmin ya ahlâkî sorumluluğun tehlikede olduğunu düşünmez. Özgür istem ve determinizm hakkındaki mantıkî ikilem

gerçek hayatta karşımıza çıkmaz. Bu, insan eylemlerinin bazılarının özgür, bazılarının ise belirlenmiş olduğu anlamına da gelmez. Gerçekte, onlara hangi bakış açısından baktığına bağlı olarak, bütün insan eylemleri hem özgür hem de belirlenmiştir. Uygulamadaki sorun yine farklıdır. Smith'in eyleminin bir ya da birçok nedeni vardır; fakat, bu eylem bir dış zorlamayla değil de, kendi kişiliğinden gelen bir zorlamayla olmuşsa, Smith eyleminden ahlâkça sorumludur, çünkü normal ergin insanların kendi kişiliklerinden ahlâkça sorumlu olmaları toplumsal hayatın bir koşuludur. Bu özel durumda, onu sorumlu tutup tutmamaksa sizin uygulamadaki yargınıza ilişkin bir sorundur. Fakat, eğer böyle yaparsanız, bu, onun davranışını nedensiz saymanız demek değildir: Neden ve ahlâkî sorumluluk ayrı ayrı kategorilerdir. Yakınlarda bu üniversitede bir Kriminoloji Enstitüsü ve Kürsüsü kurulmuştur. Eminim ki, suçun nedenlerini araştırmakla uğraşanlardan hiçbirinin aklına gelmez ki, bu, onları suçlunun ahlâkî sorumluluğunu inkâra bağlamaktadır.

Şimdi de tarihçeye bakalım. Sıradan kişiler gibi, o da insan eylemlerinin ilkece araştırılabilir nedenleri bulunduğu na inanır. Bu varsayım yapılmayınca, günlük hayat gibi tarih de imkânsızdır. Bu nedenleri araştırmak tarihçinin özel işlevidir. Bunun onda insan davranışının belirlenmiş yönüne özel bir ilgi yarattığı düşünülebilir: Fakat o -neğher ki gönüllü eylemlerin nedeni olmadığı yolundaki iler tutar tarafı olmayan bir varsayıma dayanan- istem özgürlüğünü reddetmesin. Kaçınılmazlık sorununu da kendine dert etmez. Öteki insanlar gibi, tarihçiler bazen tımtımlı konuşma merakına düşerler ve yalnızca öğelerin bir olayın olmasını beklemeyi çok olası kılan bir biçimde üstüste geldiğini söyleyecek yerde, böyle bir olaydan “kaçınılmaz” diye söz ederler. Bu yakınlarda yazdığım tarihi tarayıp bu suçlu kelimeyi bulmaya çalıştım; ne yalan söyleyim, kendime büsbü-

tün temiz bir sağlık karnesi veremedim: Bir bölümde, 1917 Devrimi'nden sonra Bolşeviklerle Ortodoks Kilisesi arasında çatışmanın “kaçınılmaz” olduğunu yazmışım. Şüphesiz, “büyük ölçüde olasıydı” demem daha akıllıca olurdu. Fakat böyle demenin bir parça ukalâca kaçacağını söylemek geçerli mazeret olmaz mıydı? Uygulamada tarihçiler, olayların varolmadan önce kaçınılmaz olduklarını düşünmezler. Tarihçiler hayli doğru olarak bir nedenin sonuçta niçin ötekilerden daha fazla seçilmiş olduğunu açıklamaya devam eder, bir yeğleme imkânının bulunduğu varsayımı ile sık sık öyküdeki öğelere ne gibi eylem imkânlarının açık olduğundan söz ederler. Tercihle hiçbir şey kaçınılmaz değildir, bir şeyin başka türlü olmuş olması için ondan önceki nedenlerin de başka türlü olması gerektiği biçimsel durum dışında. Ben kendi payıma bir tarihçi olarak, “kaçınılmaz”, düzeltilemez”, “kaçılamaz” hattâ “silinemez” gibi kelimeleri kullanmadan yapmaya pekâlâ hazırım. Bunlarsız hayat daha tekdüze olacaktır. Fakat gelin onları ozanlara ve metafizikçilere bırakalım.

Kaçınılmazlık suçlaması öylesine yavan ve anlamsız olarak ortaya çıkmış ve son yıllarda peşine öylesine hırsla düşülmüştür ki, bence bunun arkasındaki dürtülere bakmamız gerekmektedir. Sanırım, bunun başlıca kaynağı “olması olasıydı” düşünce -ya da daha doğrusu duygu- okulu diyebileceğim şeydir. Bu okul kendini hemen hemen yalnızca çağdaş tarihe bağlamaktadır. Geçen dönem burada, Cambridge'de, bir derneğin “Rus Devrimi kaçınılmaz mıydı?” başlığıyla bir konuşma ilânını görmüştüm. Fakat, “Güller Savaşı kaçınılmaz mıydı?” diye bir konuşma ilânı görseydiniz, hemen bir şaka olduğundan kuşkulanırdınız. Tarihçi, Norman istilâsı ya da Amerikan Bağımsızlık Savaşı hakkında yazdığı zaman, sanki bunların olmaları zorunluymuş ve sanki onun işi sadece neyin niçin olduğunu açıklamakmış

gibi yazarsa; hiç kimse onu determinist olmakla ya da Fatih William'ın ya da Amerikalı isyancıların yenilmiş olma ihtimalini tartışmamakla suçlamaz. Ne var ki, 1917 Devrimi hakkında tam bu şekilde -tarihçiye yakışan tek yolda- yazdığım zaman, eleştiricilerin olup biteni olmuş olmak zorunda olan bir şey diye gösterdiğim ve olmuş olabilecek öteki şeyleri araştırmadığım yolundaki hücumlarına uğruyorum. Denmektedir ki, sözgelimi, Stolypin tarım reformunu tamamlamaya zaman bulmuş olsaydı ya da Rusya savaşa girmeseydi, belki devrim olmayacaktı; ya da sözgelimi, Kerenski hükümeti işlerin üstesinden gelseydi ve devrimin önderliği Bolşevikler yerine Menşevikler ya da Toplumsal Devrimcilerce üstlenseydi. Bu varsayımlar teorik olarak düşünülebilecek şeylerdir; insan tarihte olmuş olsaydırla her zaman salon oyunları oynayabilir. Fakat, bunların determinizmle bir ilgisi yoktur; çünkü, böyle olmuş olanlar için determinist sadece şöyle der; bunların farklı olmuş olması için nedenlerin de farklı olmuş olması gerekirdi. Bunların tarihle de bir ilgisi yoktur. Sorun şudur ki, bugün hiç kimse ciddi olarak Norman istilâsının ya da Amerika'nın bağımsızlığının sonuçlarını tersine çevirmeyi ya da bu olaylara karşı ateşli bir protestoyu dile getirmeyi istememektedir; tarihçi bunları kapanmış bir bölüm olarak kabul ettiğinde hiç kimse ona karşı çıkmaz. Fakat, Bolşevik zaferinden doğrudan ya da dolaylı olarak zarar görmüş olan ya da onun ileriki sonuçlarından halen korkmakta olan pek çok insan, ona karşı itirazlarını dile getirmek arzusundadırlar; bu da tarih okudukları zaman olabilecek bütün hoş şeyler üzerine imgelemlerini aşırı ölçüde işletmek, olup biteni açıklamak ve onların hoş rüyalarının niçin gerçekleşmeden kaldığını açıklamak yolundaki işini sakın sakın yerine getiren tarihçiye kızmak biçimini alır. Çağdaş tarihin zorluğu, insanların bütün imkânların açık olduğu zamanı hatırlamaları ve

bunların *fait accompli* (olmuş bitmiş) ile kapandığını saptayan tarihçinin tutumunu kabul etmenin onlara zor gelmesidir. Bu, bütünüyle duygusal ve tarihe aykırı bir tepkidir. Fakat, sözde “tarihî kaçınılmazlık” teorisine karşı son zamanlardaki kampanyaya malzemenin çoğunu da bu sağlamıştır. Konuyu dağıtan bu sorunu kestirip atalım.

Saldırının öteki kaynağı, ünlü, Kleopatra'nın burnu gizemidir. Bu, tarihin geniş ölçüde şansa bağlı rastlantılarca belirlenmiş bir olaylar dizisi olduğu ve en raslansal nedenlere bağlanabileceği yolundaki teoridir. Actium Savaşı'nın sonunu tarihçilerce genellikle ileri sürülen türden nedenler değil, Antonius'un Kleopatra'ya delicesine tutkunluğu belirlemişti. Bayezit'in damla hastalığı yüzünden Orta Avrupa'ya ilerlemesi alıkonulduğunda Gibbon “bir adamın tek bir lifine düşecek aykırı bir safranın ulusların felâketini önleyebileceği ya da geciktirebileceğini” söylemişti.¹² Yunan kralı Aleksandros, 1920 güzünde maymunun ısırması sonucu olarak öldüğü zaman, bu kaza Sir Winston Churchill'e “çeyrek milyon insan bu maymunun ısırması yüzünden öldü” dedirtecek bir olaylar dizisini başlatmıştı.¹³ Ya da, 1923 güzünde Zinovjev, Kamenev ve Stalin'le çatışmasının kritik bir noktasında Troçki'yi eylemin dışına çıkararak bir ördek avı sonucunda üşüterek ateşlenmesi üstüne kendisinin yaptığı yorumu ele alalım: “İnsan bir devrimi ya da bir savaşı önceden kestirebilir, fakat sonbaharda bir yaban ördeği avının sonuçlarını önceden kestirmesi imkânsızdır.”¹⁴ Açıklığa kavuşturulması gereken ilk şey, bu sorunun determinizm sorunuyla bir ilgisi olmadığıdır. Antonius'un Kleopatra'ya tutulması ya da Bayezit'in damla hastalığına yakalanması veya Troçki'nin

12 *Decline and Fall of Roman Empire*, bl. 1, 14.

13 W. Churchill, *The World Crisis: The Aftermath*, 1929, s. 386.

14 L. Troçki, *My Life*, Ing. çeviri, 1930, s. 425.

üşüterek ateşlenmesi, olup biten başka her şey kadar nedensel olarak belirlenmiştir. Antonius'un tutkunluğunun bir nedeni olmadığını söylemek, Kleopatra'nın güzelliğine karşı gereksiz yere kabalık etmek olur. Kadın güzelliği ile erkek tutkusu arasındaki neden ve sonuç ilişkisi günlük hayatta gözlemlenebilir en düzgün oluşlardan birisidir. Bu, tarihte rastlantı denilen şeyler, tarihçinin asıl araştırınakla ilgilendiği ardardalık dizilerinin arasına giren -böyle denebilirse, onlarla çatışan- neden ve sonuç dizilerinin ifadesidir. Bury, tamamiyle haklı olarak, "birbirinden bağımsız iki nedensellik zincirinin çarpışması"ndan söz eder.¹⁵ *Historical Inevitability* adlı denemesine, Bernard Berenson'un "The Accidental View of History" (Tarihin Rastlantısal Görüşü) adlı makalesine övgüyle başlayan Sir Isaiah Berlin, bu anlamda rastlantı ile nedensel belirlenme yokluğunu karıştıranlardan birisidir. Fakat, bu karıştırma bir yana, elimizde gerçek bir sorun vardır. Neden ve sonuç sıralamamız, her an bir başka ve bizim görüşümüze göre ilgisiz sıralama tarafından bozulma tehlikesiyle karşı karşıya iken, insan nasıl tarihte uygun bir neden ile sonuç sırası bulabilir; böyle olunca da, biz tarihte nasıl bir anlam görebiliriz?

Bu yakınlarda tarihte rastlantının rolünün vurgulanmasının kaynağını göstermek için bir an için durabiliriz. Öyle anlaşılıyor ki, Polybios bununla sistemli bir şekilde uğraşmaya kendini vermiş ilk tarihçidir; Gibbon bunun nedenini hemen ortaya koymuştur. Gibbon şu gözlemde bulunur: "Yunanlılar, ülkeleri Roma'nın bir eyaletine indirgendikten sonra, Roma'nın zaferlerini Cumhuriyetin bunu hak etmesine değil, iyi bahtına bağlamışlardır."¹⁶ Ülkesinin zayıflama dönemindeki

15 Bu noktada Bury'nin tezi için *The Idea of Progress*, 1920, s. 303-304'e bakınız.

16 *Decline and Fall of Roman Empire*, bl. 38. Romalıların egemenliğine girdikten sonra, Yunanlıların kendilerini, yeniliklerin baş avuntusu, tarihi "olmuş olsalardı" oyununa vermeleri ilginçtir: Kendi kendilerine Büyük Iskender genç

bir tarihçisi olan Tacitus da, rastlantı üstünde geniş ölçüde düşünen bir başka eski dönem tarihçisiydi. İngiliz yazarlarında, bu yüzyılda başlayan ve 1914'ten sonra belirginleşen belirsizlik ve endişe duygusunun büyümesi sırasında tarihte rastlantının rolünün önemi üstünde durulması yeniden canlanmıştır. 1909'da "Tarihte Darwinizm" üstüne bir makalesinde "toplumsal evrimde olayların belirlenmesine" geniş ölçüde "yardım eden rastlantı ögesinin bulunuşu"na dikkati çeken Bury, uzun bir aradan sonra bunu araştıran ilk İngiliz tarihçisi olarak ortaya çıkmaktadır; bu konuda "Kleopatra'nın Burnu" adıyla ayrı bir makale de yazmıştır.¹⁷ Fisher, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra liberal düşlerin boşa çıkışı karşısında duyduğu hayal kırıklığını yansıtan, daha önce aktardığım bir parçasında okurlarından tarihte "olumsalsın ve önceden görülemeyenin etkisi"ni farketmelerini istemektedir.¹⁸

Tarihi bir rastlantılar demeti olarak gören bir teorinin bu ülkede yaygınlık kazanması Fransa'da varoluşun -Sartre'ın ünlü *L'Être et la néant'*ını (Varlık ve Hiçlik) aktarıyorum- "ne nedeni, ne sebebi ne de gerekliliği" olduğunu bildiren bir felsefe okulunun ortaya çıkışıyla aynı zamana raslamıştır. Almanya'da yaşlı tarihçi Meinecke kaydettiğimiz gibi, hayatının sonuna doğru tarihte rastlantının rolünün etkisine kapılmıştır. Buna yeterince dikkat göstermiyor diye Ran-

yaşta ölmeyeydi, "Batı'yı fethedecekti ve Roma, Yunan Krallarına uyruk olacaktı" demişlerdir. K. von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, New York, 1954, s. 395.

17 Her iki makale J.B. Bury, *Selected Essays*'ta (1930) yeniden basılmıştır; Bury'nin hakkında Collingwood'un yorumları için *The Idea of History*, s. 148-50'ye bakınız.

18 Bu parça için yukarıda s. 52'ye bakınız. Toynbee'nin *A Study of History*, 5, s. 414'te Fisher'den yaptığı alıntı, bütün olarak bir yanlış anlamayı ortaya koymaktadır: Şöyle ki, Toynbee, bunu *laissez-faire*'i "doğuran", rastlantının tümerkililiğine "Çağdaş Batı inanışı"nın bir ürünü saymaktadır. *Laissez-faire* teorisyenleri rastlantı değil, insan davranışlarının çeşitlilikleri üstüne iyicil düzenlilikleri getiren gizli ele inanırlardı; Fisher'in sözü *laissez-faire*'in liberalizminin değil, 1920'ler ve 1930'larda liberalizmin çöküşünün bir ürünüydü.

ke'yi kınamıştır; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da son 40 yılın ulusal felâketlerini, bir rastlantılar dizisine -Kayzer'in kendine güvenine, Weimar Cumhurbaşkanlığına Hindenburg'un seçilişine, Hitler'in sabit fikirli karakterine ve ötekilerine- bağlamıştır, bu, büyük bir tarihinin aklının ülkesinin kötü kaderinin baskısıyla iflâs edişinin bir tablosudur.¹⁹ Tarihi olayların tepesinde değil de, çukurunda bulunan bir topluluk ya da ulusta tarihte şansın ya da rastlantının rolünü vurgulayan teoriler egemen olacaktır. Sınav sonuçlarının hep şansa bağlı olduğu görüşü, düşük not alanlar arasında her zaman yaygın olacaktır.

Fakat bir inanışın kaynaklarını ortaya çıkarmak, onu ortadan kaldırmak demek değildir, hâlâ Kleopatra'nın burnunun tarih sayfalarında ne aradığını kesin olarak bulmamız gerekiyor. Montesquieu, anlaşılan tarihin yasalarını bu müdahaleye karşı korumaya kalkan ilk kişidir. Romalıların büyüklüğü ve düşüşü üstüne eserinde şöyle yazmaktadır: "Eğer, bir savaşın rastlantısal sonucu gibi özel bir neden bir devleti yıkmışsa, bu devleti bir tek savaşı sonucunda yıkan genel bir neden vardır." Marksistlerin de bu sorunla ilgili bazı zorlukları olmuştur. Marx buna bir kez değinmiştir, o da bir mektuptadır:

Dünya tarihi içinde eğer rastlantıya yer olmasaydı, çok gizemli bir niteliği olurdu. Bu rastlantı doğal olarak, gelişmenin genel eğiliminin bir parçasıdır ve öteki rastlantı türlerince dengelenir. Fakat, hızlanma ya da gecikme başlangıçta hareketin başında bulunan bireylerin "rastlantı"ya bağlı nitelikleri de içinde olmak üzere bu tür "rastlantısal öğeler"e bağlıdır.²⁰

19 İlgili bölümler, F. Meinecke'nin *Machiavellism* adlı eserine yazdığı giriş bölümünde W. Stark tarafından aktarılmıştır, s. 35-36.

20 Marx ve Engels, *Eserler*, Rusça basım, 26, s. 108.

Marx, böylece tarihte rastlantı için üç şey söylemektedir. Birincisi, rastlantı pek önemli değildir; olayların gidişini “hızlandırabilir” ya da “geciktirebilir”; bu da kökten değiş-tiremeyeceğini içerir. İkincisi, bir rastlantı ötekiyle dengelenir, böylece sonuçta rastlantı ögesi ortadan kalkar. Üçüncüsü, rastlantı özellikle bireylerin kişiliklerinde kendini gösterir.²¹ Troçki, zekice bir benzetmeyle denkleştiren ve kendi kendini gideren rastlantılar teorisini pekiştirmiştir.

Bütün tarihî süreç, tarihî yasanın rastlantısalsın içinde kırılmış şeklidir. Biyoloji diliyle, tarihî yasanın rastlantıların doğal ayıklanmasıyla gerçekleştiğini söyleyebiliriz.²²

İtiraf ederim ki, bu teori bana doyurucu ve inandırıcı gelmiyor. Bugünlerde, tarihte rastlantının rolü, bunu vurgulamakla ilgilenenlerce ciddî şekilde abartılmaktadır. Fakat, rastlantı diye bir şey vardır, bunun bütün olarak sonucu değiştirmedeğini, ancak gelişmeyi hızlandırdığını ya da yavaşlattığını söylemek kelime oyunu yapmaktır. Üstelik rastlantısal bir olayın -diyelim ki, Lenin’in 54 yaşında zamansız ölümünün- herhangi bir rastlantıyla denkleştirileceğine inanmak için hiçbir neden de görmüyorum.

Tarihte rastlantının bütünyle bilgisizliğimizin ölçüsü olduğu görüşü de -bilgisizlik, anlayamadığımız bir şeye taktığımız bir addan başka bir şey değildir- aynı derecede yetersizdir.²³ Şüphesiz bu bazen böyle olmaktadır. Planetler, “gezegen” anlamına gelen bu adlarını elbette onların gökte rasgele dolaştıklarının sanıldığı ve hareketlerinin düzenliliği-

21 Tolstoy, *Savaş ve Barış*’ın son sözünün birinci bölümünde “rastlantı” ile “dehâ”yı insanın nihaî nedenleri anlamasındaki yetersizliğini dile getiren terimler olarak özdeş saymıştır.

22 L. Troçki, *My Life*, 1930, s. 422.

23 Tolstoy, bu görüştedir: “Akıldışı olaylara, yani akılcılığın anlamadığımız olaylara bir açıklama olarak kaderciliğe başvurmayaya zorlanırsınız.” (*Savaş ve Barış*, kitap 9, bölüm 1); daha önce aktarılan parçaya da bakınız.

nin anlaşılmamış olduğu bir zamanda almışlardır. Bir şeyi talihsizlik olarak betimlemek, onun nedenlerini araştırma sorumluluğundan kaçınmanın yaygın bir yoludur; biri bana tarihin bir rastlantılar demeti olduğunu söyleyince, onun kafaca tembel ya da düşük düzeyde olduğundan kuşkulanı- rım. Ciddî tarihçilerin kendilerine değin rastlantısal olarak ele alınan şeylerin hiç de rastlantısal olmayıp aklî olarak açıklanabilir olduklarını ve olanların genel çerçevesi içine anlamlı olarak yerleştirilebileceğini kabul ettikleri sık raslan- nan bir durumdur. Fakat, bu da sorumuza yeterli bir cevap değildir. Rastlantı sorununun çözümünün tamamıyla farklı bir düşünce dizisi içinde aranması gerektiği inancındayım.

Tarihin, olguların tarihî olgular haline gelmeleri için ta- rihçi tarafından seçilmesi ve sıralanmasıyla başladığını daha önceki bir aşamada görmüştük. Bütün olgular tarihî olgular değildir. Fakat tarihî olan ve olmayan olgular arasındaki ay- rım katı ve değişmez değildir; herhangi bir olgu bir kez ta- rihçinin genel çerçevesiyle ilgili ve anlamlı olduğu farkedil- lirse tarihî olguya terfi edebilir. Şimdi de tarihçinin neden- lere yaklaşımında buna oldukça benzer bir sürecin işlediğini görüyoruz. Tarihçinin nedenleriyle olan ilişkisi, olgularıyla olan ilişkisi gibi aynı çifte ve karşılıklı niteliği taşır. Nedenler onun tarihî süreci yorumlayışını belirler. Neden- leri önem sırasına koyması, bir nedenin ya da nedenler di- zisinin görece daha çok anlamlı olduğuna karar vermesi ta- rihçinin yorumunun özüdür. Bu, tarihte rastlantısal soru- nuna da bir ipucu sağlamaktadır. Kleopatra'nın burnunun biçimi, Bayezıt'ın damla hastalığı, Kral Aleksandos'u öldü- ren maymun ısırması, Lenin'in ölümü -bunlar tarihin akışını değiştiren rastlantılardır. Bunları bir tarafa bırakmak, ve- ya şöyle ya da böyle bunların bir etkisi olmadığını öne sür- mek, boşuna bir çabadır. Öte yandan, rastlantısal oldukları ölçüde, bu olgular tarihin herhangi bir aklî yorumuna ya da

tarihçinin anlamlı nedenler dizisi içine girmezler. Profesör Popper ve Profesör Berlin -bu okulun en tanınmış ve en çok okunan temsilcileri olduklarından onlardan bir kez daha söz ediyorum- tarihçinin tarihî süreçte anlamlılık bulmaya ve bundan sonuçlar çıkarmaya kalkışmasının, deneyimin “tümünü” simetrik bir düzene indirmeye kalkışmakla aynı şey demek olduğunu ve tarihte rastlantının varlığının böyle girişimleri başarısızlığa mahkûm edeceğini öne sürmüşlerdir. Fakat akli başında hiçbir tarihçi “deneyimin tümünü” kapsamak gibi olmayacak şey yapmaya kalkmaz; kendi seçilmiş alanının ya da tarih türünün olgularının bile küçücük bir parçasından fazlasını kapsayamaz. Tarihçinin dünyası tıpkı bilim adamının dünyası gibi, gerçek dünyanın bir fotoğrafı değil, daha ziyade onu az ya da çok etkinlikle anlamasını ve üstesinden gelmesini sağlayan bir çalışma modelidir. Tarihçi, geçmiş deneyimden ya da bu deneyimden onun erişebileceği kadar bölümünden akla yatkın açıklama ve yoruma elverişli diye saydığı bölümleri süzüp ayırır ve bundan eylem kılavuzu olarak işe yarayabilecek olanını seçer. Son yıllarda popüler kitaplar yazan bir yazar, bilimin başarılarını anlatırken, insan zihninin süreçlerine grafik bir biçimde değinmektedir: mantığa ve akla uygun bir “bilgi” yamalı bohçası dikilene kadar, “gözlemlenmiş olgu parçaları altüst edilerek seçilir, uygun parçaları ayrılır ve ilgili gözlemlenmiş olgular bir araya getirilerek bunlardan bir patron çıkarılır, *ilgisizler* ise bir yana bırakılır.” Yersiz bir öznellik tehlikesine düşme bakımından bazı çekincelerle, bunu tarihçinin zihninin çalışmasının bir betimi olarak kabul edebilirim.

Bu yöntem filozofları, hattâ bazı tarihçileri şaşırtabilir, sarsabilir. Fakat hayatın pratik işleri içindeki sıradan kişiler için bu, pek bilinen bir şeydir. Açıklayayım. Jones, alışık olduğundan daha fazla alkol aldığı bir partiden frenlerinin

bozuk olduğu ortaya çıkan arabasıyla dönerken, görme imkânları zayıf bulunan bir virajda, köşedeki dükkândan sigara almak için karşıya geçen Robinson'a çarpar ve onu öldürür. Ortalık temizlendikten sonra -diyelim ki, yerel polis karakoluna- olayın nedenlerini araştırmak için gittik. Bu kaza, sürücünün yarı sarhoş olması yüzünden mi meydana gelmiştir - ki, bu durumda ölüme sebebiyet vermekten ceza davası açılması gerekir. Ya da bozuk frenler yüzünden mi - ki, bu durumda arabayı daha bir hafta önce baştan aşağı gözden geçirmiş olan garajın sorumluluğu söz konusudur. Yoksa, görüş imkânları zayıf olan viraj yüzünden midir - bu durumda ise yollarla ilgili belediye yetkililerinin dikkati çekilmelidir. Biz bu pratik sorunları tartışırken iki önemli bay-kimliklerini açıklayamayacağım- odaya dalıp, büyük bir ustalık ve inandırıcılıkla, o akşam eğer sigara almak için dışarı çıkmasaydı, Robinson'un karşıya geçiyor olmayacağını ve ölmeyeceğini, bu yüzden Robinson'un sigara tiryakiliğinin onun ölüm nedeni olduğunu; bu nedeni ihmal eden bir soruşturmanın zamanı boşa harcamak ve bundan çıkarılacak sonuçların da anlamsız ya da boşuna olacağını anlatmaya başlasınlar. Bu durumda ne yaparız? Bu güzel konuşmanın akışını kesebileceğimiz ilk fırsatta, konuklarımızı nazik fakat kesin bir tavırla kapıya götürüp, odacıya onları hiçbir nedenle bir daha içeriye almamasını tenbihleyip soruşturmamıza devam ederiz. Fakat, bizi engelleyen bu kişilere verebilecek ne cevabımız vardır? Robinson elbette, sigara tiryakisi olduğundan ölmüştür. Tarihte, rastlantı ve olumsuzluğa bağlananlarca söylenen her şey yetkinlikle doğru ve yetkinlikle mantıktır. Bu kimselerin görüşünde *Alis Harikalar Diyarında ve Aynanın İçinden* kitaplarında bulduğumuz acımasız türden mantık vardır. Fakat, Oxford bilginliğinin bu olgun örneklerine benim duyduğum hayranlık hiç kimse-den geri kalmamakla birlikte ben kendi mantık tarzlarımı

ayrı ayrı bölümlerde tutmayı yeğliyorum. Dodgson tarzı tarihin tarzı değildir.

Bu nedenle, tarih, tarihî anlamlılık terimleriyle yapılan bir seçme sürecidir. Talcott Parsons'un deyimini bir kez daha kullanarak söylersek, tarih, gerçekliğe yalnızca bilimsel değil, aynı zamanda nedensel yaklaşımların da seçmeci bir sistemidir. Tarihçi nasıl amacı için anlamlı olanları, sınırsız olgular okyanusundan seçerse, onun gibi çok sayıdaki neden-sonuç ardarda gelişlerini, yalnız ve yalnızca tarihî bakımdan anlamlı ardarda gelişler içinden seçer; tarihî bakımdan anlamlılığın ölçütü ise, bunları kendi akılcı açıklaması ve yorumlama kalıbına uydurma yeteneğine dayanır. Öteki neden-sonuç ardarda gelişleri, nedenle sonuç arasındaki ilişki farklı olduğundan değil, bu ardarda gelişin kendisi uygun olmadığından rastlantısal diye reddedilmelidir. Tarihinin bunlarla yapabileceği bir şey yoktur; bunlar akılcı yoruma elverişli değildir, ne geçmiş ne de gelecek için bir anlam taşımazlar. Kleopatra'nın burnunun ya da Bayezıt'ın damla hastalığının ya da Aleksandros'u maymunun ısırmasının veya Lenin'in ölümünün ya da Robinson'un sigara tiryakiliğinin birtakım sonuçları olduğu doğrudur. Fakat, komutanların güzel kraliçelere olan düşkünlüklerinden ötürü savaşları kaybettiklerini ya da kralların evcil maymunlar beslemeleri nedeniyle savaşların çıktığını ya da insanların sigara içmeleri yüzünden yollarda ezilip öldüklerini söylemek genel bir önerme olarak hiçbir anlam taşımaz. Öte yandan, sıradan herhangi birine Robinson'un sürücünün sarhoşluğu ya da frenlerin bozukluğu ya da yoldaki kötü bir viraj yüzünden öldüğünü söylerseniz, bunlar ona pek akla uygun akılcı açıklamalar olarak gözükecektir; eğer bir ayırım yapmak isterse, Robinson'un ölümünün gerçek nedeninin sigara tiryakiliği değil de, bu olduğunu bile söyleyebilir. Onun gibi, tarih inceleyicisine de Sovyetler Birli-

ği'nde 1920'lerdeki çatışmaların, endüstrileşmenin oranı ya da köylüleri kentleri besleyecek tahıl yetiştirmeye neyin en iyi teşvik edeceği hakkındaki tartışmalardan, hattâ rakip önderlerin kişisel hırsları yüzünden olduğunu söylerseniz; bunların, başka tarihî durumlara da uygulanabilecekleri anlamında ussal ve tarihî bakımdan anlamlı açıklamalar ve Lenin'in zamanından önce ölmesi rastlantısının değil de, bunların olmuş olanların "gerçek" nedenleri olduğunu hissedecektir. Hattâ bunlar hakkında düşünecek olursa Hegel'in *Hukuk Felsefesi* kitabının girişindeki bol bol aktarılan ve çoğu kere de yanlış anlaşılan "aklı olan gerçektir, ve gerçek olan aklidir" özdeyişini anımsayabilir de.

Bir an için Robinson'un ölüm nedenlerine dönelim. Bu nedenlerden bazılarının aklı ve "gerçek", bazılarının ise akıldışı ve rastlantısal olduğunu anlamakta bir zorluk çekmemiştik. Fakat ayrımı hangi ölçütle yaptık? Akıl gücü, normal olarak birtakım amaçlar için kullanılır. Aydınlar bazen belirli bir amaç gütmekten iş olsun diye akıl yürütürler. Fakat geniş anlamda söyleyecek olursak, insanlar bir amaca yönelik olarak akıl yürütürler. Bazı açıklamaları akli ötekileri ise akıldışı kabul ederken, bence, belirli bir amaca hizmet eden ve etmeyen açıklamaları ayırıyorduk. Sürücülerin içki kullanma alışkanlığının önlenmesinin ya da frenlerin daha sıkı bir denetimden geçirilmesinin ya da yolların güzergâhlarının düzenlenmesinin, trafik kazalarının sayısını azaltına amacına hizmet edeceğini varsaymamızın bir anlamı vardır. Fakat trafik kazalarının insanların sigara içmelerinin önlenmesiyle azaltılabileceğini varsaymanın anlamı yoktur. İşte bu ölçüte göre ayırımımızı yapmış olmalıyız. Aynı şey, tarihteki nedenler konusunda takınacağımız tavır için de geçerlidir. Orada da akli ve rastlantısal nedenler arasında ayırım yapıyoruz. Birincisi, başka ülkelere, başka dönemlere, başka koşullara uygulanabilme özelliğinden ötürü

bizi yararlı genellemelere götürür ve onlardan dersler çıkarabiliriz; bunlar anlayışımızı genişletmemize ve derinleştirme amacına hizmet ederler.²⁴ Rastlantısal nedenler genelleştirilemezler; bunlar kelimenin tam anlamıyla benzersiz oldukları için, kendilerinden ders çıkarılamaz ve bir sonuca götürmezler. Fakat, burada bir başka noktayı belirtmeliyim. Tarihte nedensellik konusundaki araştırmamızın anahtarı tam, işte bu, bir amaç gözetme fikridir; ve bu, zorunlu olarak, değer yargılarını işin içine katar. Geçen konuşmamda gördüğümüz gibi, tarihte yorum her zaman değer yargılarına bağlıdır ve nedensellik de yoruma bağlıdır. Meinecke'nin -büyük Meinecke'nin, 1920'lerin Meinecke'sinin- deyişiyle, "tarihte nedensellik ilişkilerinin araştırılması, değer yargılarına başvurmaksızın imkânsızdır... nedensellik ilişkilerinin aranmasının ardında her zaman, dolaylı ya da dolaysız, değerlerin aranması vardır."²⁵ Böylelikle yeniden tarihin ikili ve karşılıklı işlevi -bugünün ışığında geçmişi anlamamızı ve geçmişin ışığında bugünü anlamamızı geliştirmek- hakkında daha önce söylediğim noktaya gelmiş oluyorum. Antonius'un Kleopatra'nın burnuna tutulması gibi, bu ikili amaçta katkıda bulunmayan herhangi bir şey tarihin görüş açısından, ölü ve verimsizdir.

Bu noktada, size oynadığım bir oyunu itiraf etmemin zamanı geldi: Herhalde bunu anlamakta zorluk çekmeyeceksiniz, belki, farketmişsinizdir de, birçok durumlarda benim

24 Profeseör Popper, bir an bu noktaya geliyor, fakat göremeden geçiyor. "Temelde, gerek esinleyicilik gerekse keyfilik bakımından" (bu iki kelime kesinlikle ne demek istiyorsa) "esas itibarıyla aynı düzeyde olan bir yorumlar çokluğu"nu varsayımdan sonra, parantez içinde şunu ekler: "Bunların bazıları verimli oluşlarıyla ötekilerden ayırddedilirler - bu, bir miktar önem taşıyan bir noktadır." (*Poverty of Historicism*- s. 151.) Bu, bir miktar önem taşıyan bir nokta değildir, bu "tarihi"çiliğin (terimin bazı anlamlarında) hiç de o kadar yoksul olmadığına kanıtlayan en önemli noktadır.

25 *Kaufsaltaeten und Werte in der Geschichte*, 1928, F. Stern *Varieties of History*'de İngilizce'ye çevrilmiştir, 1957, s. 268-273.

söyleyeceklerimi özetlememi ve basitleştirmemi sağladığı için, bunu, kullanışlı bir kısaltına örneği sayarak hoşgörmüşsünüzdür. Bu ana kadar sürekli olarak göreneksel, “geçmiş ve bugün” sözünü kullanageldim. Fakat, hepimizin bildiği gibi, bugün, geçmişle geleceği ayıran imgesel bir çizgi olarak tasarımdan öte bir anlamda varlığı yoktur. Bugünden söz ederken, başka bir zaman boyutunu tartışmanın içine gizlice sokmuş bulunuyorum. Sanırım, geçmiş ve gelecek aynı zaman aralığının parçaları olduğu için bugünle ilgilenmek ile gelecekle ilgilenmenin birbirine bağlı bulunduğunu göstermek kolaydır. Tarihöncesi ile tarihî zaman arasındaki sınır çizgisi insanlar yalnızca bugünde yaşamayı bırakıp, sürekli olarak hem kendi geçmişleri hem de kendi gelecekleriyle ilgilenmeye başladıkları zaman geçilmiştir. Tarih, geleneğin kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla başlar; gelenek ise geçmişin alışkanlık ve derslerinin geleceğe taşınmasıdır. Geçmişte olup bitenler, gelecek kuşakların yararları için kaydedilmeye başlanır. Hollandalı tarihçi Huizinga, “tarihî düşünüş her zaman bir amaca hizmet eder” (teleolojiktir)²⁶ demiştir. Sir Charles Snow, yakınlarda Rutherford hakkında şunları yazmıştır: “O da bütün bilginler gibi... bunun ne anlama geldiğini hemen hemen hiç düşünmeden, geleceği iliklerinde taşıyordu.”²⁷ Sanırım, iyi tarihçiler, onlar böyle düşünsün ya da düşünmesin, geleceği iliklerinde taşırlar. Tarihçi, “niçin” sorusunun ardından “nereye” sorusunu da sorar.

26 J. Huizinga, *Varieties of History*'de İngilizce'ye çevrilmiştir, der. F. Stern, 1957, s. 293.

27 *The Baldwin, a.g.e.*, der. John Raymond, 1960, s. 246.

5. İlerleme Olarak Tarih

Sözlerime, 30 yıl önce Profesör Powicke'nin, Oxford'da *Regius Çağdaş Tarih Kürsüsü* Profesörü olduğu zaman yaptığı açış konuşmasından bir bölümü aktararak başlamak istiyorum:

Bir tarih yorumu için duyulan ihtiyaç öylesine derin köklüdür ki, geçmiş üstüne yapıcı bir bakışa sahip olmadıkça, ya gizemciliğe ya da kinikliğe düşeriz.¹

“Gizemcilik”, sanırım, tarihin anlamının tarihin dışında bir yerlerde, dinbilim ya da eskatologya alanlarında bulunduğu -Berdyayev ya da Niebuhr ya da Toynbee gibi yazarların görüşünü- anlatmaktadır.² “Kiniklik” ise, birkaç kez aktarmış olduğum örneklerde gördüğümüz, tarihin anlamı olmadığı ya da eşit ölçüde geçerli ya da geçersiz çeşitli anlamlara sahip bulunduğu ya da bizim ona, arzumuza göre verdiğimiz belirli bir anlamı bulunduğu görüşünü anlat-

1 F. Powicke, *Modern Historians and the Study of History*, 1955, s. 174.

2 Toynbee'nin gururla söylediği gibi, “tarih dinbilime dönüşür”. *Civilisation on Trial*, 1948, önsöz.

maktadır. Bunlar bugün, tarih hakkındaki belki de en yaygın görüşlerdir. Fakat ben her ikisini de duraksamaksızın reddedeceğim. Bu, bizi, o tuhaf, ama esinleyici deyişle başbaşa bırakmaktadır: “Geçmiş üstüne yapıcı bir bakış açısı.” Bu deyişi kullanırken, Profesör Powicke’nin aklından geçenleri bilmeme imkân bulunmadığından bunun hakkında kendi yorumumu açıklamaya çalışacağım.

Asya’nın eski uygarlıkları gibi, klasik Yunan ve Roma uygarlıkları da aslında tarihsizdirler. Gördük ki, tarihin babası Herodotos’un pek az çocuğu vardı; klasik antik çağın yazarları genel olarak geçmişle olduğu kadar gelecekle de az ilgilenmişlerdi. Thukydides, betimlediği olaylardan önceki zamanda anlamlı herhangi bir olayın meydana gelmediğine inanmış, daha sonra da anlamlı hiçbir şey olabileceğini düşünmemiştir. Lucretius, insanın geleceğe olan ilgisizliğini geçmişine duyduğu ilgisizliğinden çıkarsamıştı:

Bir düşünün, doğumumuzdan önceki geçmiş sonsuz hayatın bizi nasıl ilgilendirmeyeceğini. Bu, ölümümüzden sonraki gelecek zamanı görmemiz için doğanın tuttuğu bir ay-nadır.³

Daha parlak bir gelecek üstüne şairane görüşler geçmişin altın çağına dönüş görüşleri biçimini almışlardır -bu, tarihin süreçlerini doğanın süreçlerine benzeten döngüsel bir anlayıştır. Tarih hiçbir yere gitmiyordu: Çünkü, geçmişin bir anlamı yoktu, aynı şekilde geleceğin de bir anlamı yoktu. Yalnızca, dördüncü kasidesinde altın çağa geri dönüşün klasik bir tablosunu vermiş olan Vergilius, *Aeneid*’de bir an için döngüsel kavramı aşmaya esinlenmiştir: Daha sonraları Vergilius’un neredeyse bir Hıristiyan peygamber kabul edilmesine yol açan “*Imperium sine fine dedi*” (Sınır-

3 *De Rerum Natura*, 3, s. 992-95.

sız yetki verdim) sözü klasik düşünceye pek aykırı bir görüştür.

Tarihe bütünüyle yeni bir öge getirenler, tarihî sürecin bir hedefe doğru ilerlediğini varsayan -amaçsal (gâi = teleolojik) görüş- Yahudiler ve Hıristiyanlar olmuştur. Böylece, tarih dünyevî niteliğini kaybetmek pahasına, bir anlam ve amaç edinmiştir. Tarihin hedef kazanması, otomatik olarak tarihin sonu demek olacaktır; tarihin kendisi bir teodise (Tanrı savunusu ya da kanıtlanması) haline gelmiştir. Bu, tarihin Ortaçağ görüşüdür. Rönesans insan-merkezli dünya ve aklın önceliği şeklindeki klasik görüşü geri getirmiştir, fakat gelecek hakkındaki klasik kötümser görüşün yerine, Yahudi-Hıristiyan geleneğinden kaynaklanan iyimser bir görüş koymuştur. Bir zamanlar düşmanca ve çürütücü olan zaman, şimdi dost ve yaratıcı hale gelmiştir: Horatius'un "Damnosa quid non imminuit dies?" (Uğursuz gün neyi küçültmemiştir?) sözünü Bacon'ın "Veritas temporis filia" (Gerçek, zamanın kızıdır) sözüyle karşılaştırınız. Çağdaş tarihçiliğin kurucuları olan Aydınlanma Çağı'nın akılcıları, Yahudi-Hıristiyan amaçsal görüşü alıkoymuş, fakat amaçsal görüşü laikleştirmişlerdir; tarihî sürecin kendisinin aklı niteliğini, böylece geri getirebilmişlerdir. Tarih, insanın yer yüzündeki konumunun yetkinleştirilmesi hedefine doğru ilerleme haline gelmiştir. Uğraştığı konunun niteliği, Aydınlanma Çağı tarihçilerinin en büyüğü olan Gibbon'u "dünyanın bütün çağlarının insan soyunun gerçek zenginliğini, mutluluğunu, bilgisini, belki de erdemini çoğaltmış olduğu ve halen de çoğaltmakta olduğu yolundaki sevindirici sonuç" dediği şeyi kaydetmekten alıkoymamıştır.⁴ Ingi-

4 Gibbon, *The Decline and Fall of Roman Empire*, bölüm 38; bu arasöz Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü vesilesiyle söylenmişti. Bir eleştirici, 18 Kasım 1960 tarihli *The Times Literary Supplement*'da bu bölümü aktararak Gibbon'un gerçekten bunu demek isteyip istemediğini sormaktadır. Elbette bunu demek iste-

lizlerin zenginliği, gücü ve kendine güveni en yüksek noktasına vardığı anda ilerleme kültü de doruğuna ulaşmıştır; İngiliz yazarları ve İngiliz tarihçileri, kendilerini bu külte adanmış olanlar içinde en coşkun olanlardı. Bu olgu, örneğe gerek kalmayacak kadar bildiktir; ilerlemeye olan inancın bütün düşünümüz içinde varsayım olarak, hemen bu yakın zamanlara gelinceye dek nasıl devam ettiğini göstermek için yalnızca bir-iki parça aktarımam yeter. İlk konuşmamda alıntı yaptığım *Cambridge Modern History* tasarısı üstüne yazdığı 1869 tarihli raporda, Acton, tarihi “ilerleyen bir bilim” saymıştır; tarihin birinci cildinin giriş bölümünde “tarihin dayanacağı bir varsayım olarak, insanın başarılarında bir ilerleme bulunduğunu kabul etmemiz gerekir” demiştir. Bu *Tarih*'in 1910 yılında yayımlanan son cildinde yazan ve benim öğrenciliğimde aynı okulda öğretmen olan Dampier'in “gelecek çağların insanının kendi soyunun yararı için doğa kaynakları üzerindeki egemenliğinin ve bunları akıllıca kullanılmasının gelişmesine sınır tanımayacağı”ndan kuşkusu yoktur.⁵ Şimdi söyleyeceğim şey açısından benim de bu hava içinde eğitildiğimi belirtmem doğru olur ve benden yarım kuşak önce okuyan, Bertrand Russel'in şu sözünü koşulsuz onaylarım: “Ben Victoria çağı iyimserliğiyle dolu bir denizde büyüdüm ve o zaman kolay olan umutluluktan bende hâlâ bir şeyler kalmıştır.”⁶

Bury'nin *The Idea of Progress* kitabını yazdığı 1920 yılında daha kasvetli bir hava hüküm sürmeye başlamıştı bile; Bury, o zamanın modasına uyarak, “Rusya'da bugünkü te-

mişti: Yazarın bakış açısının hakkında yazdığı konudan çok, içinde yaşadığı dönemi yansıtmaları daha olasıdır - bu, kendisinin 20. yüzyıl ortasına özgü şüpheliği 18. yüzyıl sonlarındaki bir yazara aktarmaya kalkan eleştirinin pek güzel örnekleği bir gerçektir.

5 *Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship, and Production*, 1907, s. 13; *Cambridge Modern History*, 1, 1902, s. 4; 12, 1910, s. 791.

6 B. Russell, *Portraits From Memory*- 1956, s. 17.

rör egemenliğini kuran doktrincileri” bundan sorumlu tutuyor, ama bir yandan da ilerlemeyi hâlâ “Batı uygarlığını canlı tutan ve denetleyen fikir” diye tanımlıyordu.⁷ Daha sonra bu konu sessizliğe bürünmüştür. Rus çarı I. Nikola'nın “ilerleme” kelimesini yasakladığı söylenir: Şu sıralarda Batı Avrupa, hattâ Birleşik Devletler'in filozofları ve tarihçileri gecikerek de olsa, onunla aynı kaniya gelmişlerdir. İlerleme varsayımı yadsınmıştır. Batı'nın çöküşü deyimi öylesine bildik olmuştur ki, ıtnak işaretleri artık gerekmemektedir. Bütün bu yaygaraların dışında, gerçekte olan nedir? Bu yeni görüş akımını kim ortaya atmıştır? Geçen gün, Bertrand Russell'in sanırım, bir sınıf duyusunu keskin bir biçimde açığa vuran, şimdiye kadar gördüğüm tek sözüne raslamak beni şaşırttı: “Şimdi, dünyada genellikle 100 yıl öncekinden daha az özgürlük bulunmaktadır.”⁸ Özgürlüğü ölçmek için elimde bir metre yok ve çoğunluğun çoğalan özgürlüğüyle azınlığın azalan özgürlüğünün nasıl dengelebileceğini bilmiyorum. Fakat, hangi ölçütle olursa olsun, bu sözü fantastik bir biçimde gerçek-dışı saymamak mümkün değil. A.J.P. Taylor'un, Oxford'daki akademik yaşayış üstüne bize zaman zaman yaptığı o nefis gözlemlerden biri, bana daha çekici geliyor. Uygarlığın çöküşü hakkındaki bütün bu söylenenler, “sadece şu demektir ki, üniversite profesörlerinin eskiden hizmetkârları vardı ve şimdi ise kendi bulaşıklarını kendileri yıkamaktadırlar.”⁹ Elbette, eski hizmetçiler için, profesörlerin bulaşıklarını kendilerinin yıkaması bir ilerleme simgesi olabilir.

İmparatorluk yanlılarını, Afrikaaner Cumhuriyetçilerini, altın ve bakır madenlerinin hisse senetlerine yatırım yapan-

7 J.B. Bury, *The Idea of Progress*, 1920, s. 7-8.

8 B. Russell, *Portraits From Memory*, 1956, s. 124.

9 *The Observer*, 21 Haziran 1959.

ları endişelendiren, Afrika'daki Beyaz egemenliğinin sona erışı, başkaları açısından ilerleme gibi görülebilir. İlerleme sorununda 1950'lerin yargılarını 1890'larınkine, İngilizce konuşulan dünyanın yargılarını Rusya'ninkilere, Asya'ninkilere ve Afrika'ninkilere, ya da, orta sınıf aydınının yargılarını, durumu hiçbir zaman Mr. Macmillan kadar iyi olmamış olan sokaktaki adamınkine, *ipso facto* (salt bundan ötürü) yeğlemek için hiçbir neden görmüyorum. Bir an için, bir ilerleme mi yoksa düşüş dönemi içinde mi yaşadığımız sorunu hakkında bir yargıya varmayı erteleyelim ve ilerleme kavramının neleri içerdiğini, bunun ardında hangi varsayımların yattığını ve bunların ne ölçüde savunulamaz hale geldiklerini biraz daha yakından inceleyelim.

Her şeyden önce, ilerleme ve evrimle ilgili karışıklığı açıklığa kavuşturmak isterim. Aydınlanma Çağı düşünürleri besbelli, birbiriyle çelişik iki görüşü benimsemişlerdi. İnsanın doğa dünyasındaki yerini savunmaya çalışmışlardır: Tarihin yasaları doğa yasalarıyla birdi. Öte yandan, ilerlemeye de inanıyorlardı. Fakat, doğayı bir hedefe doğru, sürekli ilerleyen ilerici bir şey saymak nasıl temellendirilebilirdi? Hegel, ilerici tarihle, ilerici olmayan doğa arasında kesin bir ayrım gözeterek bu zorluğun üstesinden gelmiştir. Darwin devrimi, evrim ile ilerlemeyle bir sayarak bütün sınıktıları kaldırmış gibi göründü: Sonunda doğa da, tarih gibi ilerici olmuştu. Fakat bu, evrimin kaynağı olan toplumsal edinmeleri birbirine karıştırarak daha kötü bir yanlış anlamaya yol açmıştır. Aralarındaki fark bilinen ve açık bir şeydir. Avrupalı bir bebeği bir Çinli aileye veriniz, çocuk Beyaz derili olarak büyüyecek, fakat Çince konuşacaktır. Deri rengi biyolojik bir kalıtım, dil ise insan beyni aracılığıyla iletilen toplumsal bir edinmedir. Kalıtım yoluyla evrim binlerce ya da milyonlarca yılda ölçülmek gerekir; yazılı tarihin başlangıcından bu yana insanda ortaya çıkmış öl-

çülebilir hiçbir biyolojik değişiklik bilinmemektedir. Edinmelerle ilerleme ise, kuşaklar içinde ölçülebilir. Aklı bir varlık olarak insanın özü, geçmiş kuşakların deneyimlerini biriktirerek gizil yetilerini geliştirmektedir. Çağdaş insanın 5000 bin yıl önceki atasından daha büyük bir beyni ya da daha geniş bir doğuştan düşünme yeteneği olmadığı söylenmektedir. Fakat, düşüncesinin etkinliği, öğrenme yoluyla ve aradan geçen kuşakların deneyimlerini kendi deneyimine katarak pek çok artırılmıştır. Biyologlarca reddedilen edinilmiş niteliklerin geçişi, toplumsal ilerlemenin temelini ta kendisidir. Tarih, edinilmiş becerilerin kuşaktan kuşağa iletilmesi içinde bir ilerlemedir.

İkinci olarak, ilerlemenin belirli bir başlangıcı ve sonu bulunduğunu varsaymamıza gerek yoktur ve böyle bir şey olduğunu varsaymamalıyız. Elli yıl öncesine kadar yaygın olan, uygarlığın İsa'dan 4000 yıl önce Nil Vadisinde çıktığı yolundaki inanış, bugün artık, dünyanın yaratılışını İÖ 4004 yılına koyan olaydizin sırasından daha inandırıcı değildir. Doğuşunu belki de ilerleme konusundaki varsayımımızın başlangıç noktası olarak alabileceğimiz uygarlık, şüphesiz ki bir buluş değil, içinde muhtemelen zaman zaman gözalcı sıçramaların da olduğu, son derece yavaş bir gelişme süreciydi. İlerlemenin -ya da uygarlığın- ne zaman başladığı sorununu kendimize dert etmek için bir neden yok. İlerlemenin nihaî bir amacı bulunduğu varsayımı daha ciddi yanlış anlamalara yol açmıştır. Hegel, ilerlemenin nihaî amacını Prusya monarşisinde gördüğü için, haklı olarak suçlanmıştır -önbildirimim imkânsızlığı hakkındaki görüşünün aşırı zorlanmış bir yorumunun sonucu, besbelli Hegel'in hatasının çok daha büyüğünü, 1814'te Oxford'a Çağdaş Tarih *Regius* Profesörü olarak atandığında verdiği açık konuşmasında Rugbyli Arnold yapmıştır. Victoria döneminin bu gözde tarihçisi çağdaş tarihin insanlık tarihinin son dönemi ol-

ması gerektiğini düşünmektedir: “Çağdaş tarih sanki arından gelecek bir tarih yokmuş gibi, zamanın tam olgunluğunun izlerini taşıyor gibi görünmekte.”¹⁰ Marx’ın proleter devriminin sınıfsız toplum nihaî hedefini gerçekleştireceği yolundaki öndeyişi mantık açısından olsun, ahlâk açısından olsun, bunlara oranla daha sağlamdır; fakat, tarihin bir nihaî amacı olduğu yolundaki önkabulün, tarihçiden çok dinbilimciye yakışan bir eskatolojik bir rengi vardır ve bu, bizi tarihin dışında bir hedef bulunduğu sapkınlığına geri götürür. Şüphesiz belirli bir nihaî amacın insan aklı için bir tür çekicilikleri vardır; Acton’un tarihin gidişinin özgürlüğe doğru bitmez bir ilerleme olduğu yolundaki görüşü ise, soğuk ve belirsizdir. Fakat tarihçinin ilerleme varsayımını ille de koruması gerekiyorsa, sanıyorum, bunu birbirini izleyen dönemlerin istemlerinin ve koşullarının kendi özel içeriklerini katacakları bir süreç olarak incelemeye hazırlanmalıdır. İşte, Acton’un tarihin yalnızca ilerlemenin kaydedilmesi değil, “ilerleyen bir bilim” olduğu tezi, ya da isterseniz tarihin, tarih kelimesinin her iki anlamı için de olaylar dizisi ve bu olayların kaydedilmesi olarak- ilerleyici bir bilim dalı olduğu anlatılmak istenen budur. Acton’un tarihte özgürlüğün ilerleyişini betimleyişini yineleyelim:

Dört yüz yılın hızlı değişme, fakat yavaş ilerlemesi içinde özgürlüğün esirgenmesi, sakınılması, yayılması ve sonunda anlaşılması, sürekli zulmün egemenliğine karşı durmak için, bunların zorlamasıyla zayıfların gücünün birleşmesi sonunda olmuştur.¹¹

Acton, olaylar dizisi olarak tarihi özgürlüğe doğru ilerleme diye, bu olayların kaydedilmesi olarak tarihi ise özgür-

10 T. Arnold, *An Inaugural Lecture on the Study of Modern History*, 1841, s. 38.

11 Acton, *Lectures on Modern History*, 1906, s. 51.

lüğün anlaşılmasına doğru ilerleme diye düşünmüştür: Ona göre, bu iki süreç yanyana gelişmektedir.¹² Evrime dayalı benzetmelerin moda olduğu bir dönemde yazan filozof Bradley, “dinî inanca göre, evrimin nihaî amacının evrilip gelişmiş bulunan şey diye sunulduğu”na işaret etmiştir.¹³ Tarihçi için ilerlemenin nihaî amacı evrilip gelişmiş değildir. Bu hâlâ, sonsuz derecede uzak bir şeydir; buna ilişkin işaretler görüş alanına ancak biz ilerledikçe girerler. Ama, bu onun önemini azaltmaz. Pusula değerli ve gerçekten vazgeçilmez bir rehberdir. Fakat, yol haritası değildir. Tarihin içerdiği yalnızca biz onu yaşadıkça gerçekleşir.

Üstünde durmak istediğim üçüncü nokta da şudur, aklı başında hiç kimse, geri dönüşsüz, sapmasız ve kesintisiz, süreklilik içinde devam eden, kopuksuz düz bir çizgi boyunca ilerleyen türden bir gelişmeye hiçbir zaman inanmamıştır, öyle ki, en keskin bir geri dönüşün bile zorunlu olarak ilerleme inancıyla bağdaşmayacağı söylenemez. Açık ki, ilerleme dönemleri olduğu gibi, gerileme dönemleri de vardır. Üstelik, gerilemeden sonra ilerlemenin aynı noktadan ya da aynı çizgi boyunca yeniden başlayacağını düşünmek de doğru değildir. Hegel’le Marx’ın dört ya da üç uygarlığı, Toynbee’nin 21 uygarlığı, uygarlıkların doğuş, yükseliş ve çöküşten geçen bir hayat döngüleri olduğu teorisi türünden tasarımların kendi içlerinde hiçbir anlamları yoktur. Fakat, bunlar, uygarlığı ileri götürmek için gerekli çabanın bir noktada yavaşlayarak yok olduğu ve sonra başka bir yerde yeniden ortaya çıktığı, böylece tarihte gözleyebileceğimiz her türlü ilerlemenin kesinlikle zamanca da mekânca da sürekli olmadığı yolundaki olgunun belirtileridir. Gerçekten, ben eğer tarih yasaları formülleştirme meraklısı

12 K. Mannheim, *Ideology and Utopia*’da (İngilizce çeviri, 1930), insanın “tarihi şekillendirme arzusu” ile onun “bunu anlama yeteneği”ni birleştirmektedir.

13 F.H. Bradley, *Ethical Studies*, 1876, s. 293.

olsaydım, şöyle bir tarih yasası olabilirdi; bir dönemde önder rolündeki grubun -buna sınıf, ulus, kıta, uygarlık, ne isterseniz deyin- gelecek dönemde benzer bir rolü oynaması olası değildir, şu geçerli nedenden ötürü ki, böyle bir grup önceki dönemin gelenekleri, çıkarları ve ideolojileriyle, kendisini gelecek dönemin istemlerine ve koşullarına duyumlayamayacak kadar bütünleşmiştir.¹⁴ Dolayısıyla, bir gruba düşüş dönemi olarak gözüken bir zaman pekalâ ötekine yeni bir ilerlemenin doğuşu olarak gözükebilir. İlerleme herkes için eşit ve aynı zamanda ilerleme anlamına gelmez ve gelemez. Günümüzdeki gerileme habercileri, tarihte anlam bulamayan ve ilerlemenin öldüğünü varsayan şüphelilerimizin hemen hepsinin, birkaç kuşak boyunca uygarlığın ilerlemesinde, gururla önder ve egemen bir rol oynamış olan bölgeden ve toplumsal sınıftan olmaları anlamlıdır. Geçmişte kendi gruplarının oynadığı rolün şimdi ötekilere geçtiğini söylemekle onlar avutulamazlar. Besbelli ki, onların açısından kendilerine böylesine kötü bir oyun oynamış olan tarih, anlamlı ve akli bir süreç olamaz. Fakat, eğer ilerleme varsayımını muhafaza edeceksek, sanırım kopuk çizgi koşulunu kabul etmeliyiz.

Son olarak, tarihî eylem terimleri içinde ilerlemenin öz içeriğinin ne olduğu sorununa geliyorum. Diyelim, toplumsal hakların herkese yayılması, ya da ceza uygulamasında reform yapılması ya da soy ve servet farklılıklarının kaldırılması için çaba gösterenler bilinçli olarak tam bunları yapmaya uğraşmaktadırlar: Yoksa, onlar bilinçli olarak “ilerleme”yi gözetmemekte, herhangi bir tarihî “yasa”yı ya da

14 Böyle bir durumun tanılanması için R.S. Lynd, *Knowledge for What?*, New York, 1939, s. 88'e bakınız: “Bizim kültürümüzde yaşlı insanlar, çoğucası geçmişe, yani kendi zindelik ve kuvvet zamanlarına yöneliktirler ve geleceğe tehdit edici bir şey olarak karşı koyarlar. Muhtemelen, görelî kuvvetin kaybedilmesinin ve dağılmanın ileri bir aşamasında, bütün bir kültür, hayat bugün içinde ağır aksak ilerlerken, altın çağ yönünde başat bir eğilim gösterir.”

“varsayım”ı ya da ilerlemeyi gerçekleştirmeye çalışmamaktadırlar. Onların eylemlerine, kendi ilerleme varsayımını uygulayan, eylemlerini ilerleme olarak yorumlayan tarihçidir. Fakat bu, ilerleme kavramını geçersiz kılmaz. “İlerleme ve irticâ ne denli kötüye kullanılmış olurlarsa olsun, boş kavramlar değildir”¹⁵ diyen Sir Isaiiah Berlin ile bu noktada aynı fikirde olmaktan mutluyum. Bu, insan kendinden önkükilerin deneyimlerinden yararlanabilir (zorunlu olarak yararlanabileceğini söylemek istemiyorum); tarihte ilerlemenin, doğadaki evrimden farklı olarak, kazanılmış başarıların aktarılmasına dayandığı tarihin bir önvarsayımıdır. Bu başarılar, hem maddî şeyleri hem de kişinin çevresine egemen olma, değiştirme ve kullanma yeteneğini kapsar. Gerçekten de, bu iki öge birbiriyle sıkı sıkıya bağlıdır ve birbirleri üstünde etkide bulunurlar. Marx, insan emeğini bütün yapının temeli sayar: “Emeğe” yeterince geniş bir anlam verilirse, bu formül kabul edilebilir gözüküyor. Fakat, yalnızca kaynakların birikimi, beraberinde, sadece artan teknik, toplumsal bilgi ve deneyimi değil, daha geniş anlamda, insanın çevresine artan egemenliğini de getirmediğçe, işe yaramaz. Şimdilerde, sanırım, ilerleme olgusunu hem maddî kaynakların ve bilimsel bilginin hem de teknik anlamda çevre üstünde egemen olmanın birikimi anlamına geldiğine pek az insan karşı çıkar. Kuşku duyduğum şey, 20. yüzyılda toplumu düzenleyişimizde, toplumsal çevreye egemen olmamızda herhangi bir ilerleme olup olmadığıdır. Toplumsal bir varlık olarak insanın evrimi, tehlikeli bir biçimde, teknolojik ilerlemenin gerisinde kalmamış mıdır?

Bu sorunu akla getiren belirtiler besbellidir. Fakat, korırım, sorun yine de yanlış biçimde konulmuştur. Tarihte önderliğin ve girişkenliğin bir gruptan bir başkasına, dün-

15 *Foreign Affairs*, 28, No. 3, Haziran 1950, s. 382.

yanın bir bölümünden ötekine geçtiği pek çok dönüş noktası görülmüştür: Çağdaş devletin yükselişi ve kuvvet merkezinin Akdeniz'den Batı Avrupa'ya geçişi dönemi, Fransız Devrimi dönemi bunun belirgin çağdaş örnekleridir. Böyle dönemler hep şiddetin yükseldiği ve iktidar için mücadele zamanlarıdır. Eski otoriteler zayıflar, eskiden önemli olan şeyler kaybolur, tutkuların ve kızgınlıkların keskin çatışması arasında yeni düzen ortaya çıkar. Şu anda böyle bir dönemden geçtiğimizi düşünüyorum. Toplumsal örgütlenme sorunlarını anlayışımızın ya da bu anlayışımızın ışığında toplumu örgütlenme konusunda iyiniyetin gerilediğini söylemek, bana açıkça yanlış gözükmektedir: Hattâ, bunların büyük ölçüde arttığını bile söyleyebilirim. Ne imkânlarımız azalmış ne de ahlâkî niteliklerimiz çökmüştür. Fakat, içinde yaşadığımız ve kıtalar, uluslar ve sınıflar arasında güç dengesinin yer değiştirmesi yüzünden bir çatışma ve kargaşa dönemi olan bu dönem, yetenekleri ve nitelikleri aşırı ölçüde zorlamıştır ve bunların olumlu başarılarla ulaşacak etkinliklerini sınırlamış ve engellemiştir. Son 50 yılda Batı dünyasında ilerlemeye olan inanca karşı çıkılmasının gücünü küçümsemek istemiyorum, ama, tarihte ilerlemenin sonuna gelmiş olduğuna gene de inanmış değilim. Fakat, ilerlemenin içeriği konusunda daha da üstelerseniz, sanırım bunu ancak şöyle cevaplayabilirim. 19. yüzyıl düşünürlerinin çoğucası varsaydıkları tarihte ilerlemenin kesin ve açıklıkla tanımlanabilir bir hedefi bulunduğu yolundaki anlayışın uygulanamazlığını ve kısırlığını kanıtlamıştır. İlerlemeye inanmak, otomatik ya da kaçınılmaz herhangi bir sürece değil, insan yeteneklerinin ilerleyen gelişmesine inanmak anlamındadır. İlerleme soyut bir terimdir, insanlığın peşine düştüğü somut amaçlar ise başka herhangi bir kaynaktan değil, tarih sürecinin içinden zaman zaman ortaya çıkar. Ben, insanın yetkinleşebileceği ya da gelecekte yeryüzünün

bir cennet olacağı inancında değilim. Bu kadarıyla, tarihte yetkinliğin gerçekleştirilemez olduğunu iddia eden dinbilimciler ve gizemcilerle aynı fikirdeyim. Fakat, kendi payıma sınırsız -ya da ne olduklarını öngöremeyeceğimiz ya da öngörmemiz gerekmeyen sınırları olmayan- bir ilerlemeye inanmakla yetinirim; bu ilerlemenin hedefleri onlara doğru ilerledikçe tanımlanabilecek ve geçerlilikleri ancak onlara ilerleme süreci içinde incelenebilecek bir ilerlemeye. Böyle bir ilerleme anlayışı olmaksızın, toplumun nasıl ayakta kalabileceğini de bilmiyorum. Her uygar toplum henüz doğmamış kuşaklar uğruna, yaşayan kuşağı birtakım özverilere zorlar. Bu özverileri gelecekteki daha iyi bir dünya adına temellendirmek, bunları bir tanrısal amaç adına temellendirmenin laik bir benzeridir. Bury'nin deyişiyle, "gelecek kuşaklara karşı ödev ilkesi, ilerleme düşüncesinin doğrudan doğruya zorunlu bir sonucudur."¹⁶ Belki bu ödevin haklılığını temellendirmeye gerek yoktur, ama varsa, bunu temellendirmek için başka bir yol bilmiyorum.

Bu, beni o ünlü soruna, tarihte nesnellik konusuna getiriyor. Nesnellik kelimesinin kendisi yanıltıcıdır ve soruşturulmak gerekir. Önceki konuşmalarından birinde toplumsal bilimlerin -ve bu arada da tarihin- özne ile nesneyi ayıran ve gözlemleyenle gözlemlenen şey arasında katı bir ayırım yapılmasını zorlayan bir bilgi teorisine kendilerini uyduramayacağını ileri sürmüştüm. Bunların arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşmenin karmaşık sürecinin hakkını veren yeni bir modele ihtiyacımız vardır. Tarihin olguları bütünüyle nesnel olamaz, çünkü, bunlar ancak tarihçi tarafından onlara verilen anlamlılığın gücüyle tarihin olguları haline gelirler. Tarihte nesnellik, bu geleneksel terimi hâlâ kullanmamız gerekiyorsa, olgunun nesnelliği değil, ilişki-

16 J.B. Bury, *The Idea of Progress*, 1920, s. 9.

nin, olgu ile yorum arasındaki ilişkinin, geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki ilişkinin nesnelliği olabilir. Beni, tarihin dışında ve ondan bağımsız mutlak bir değer ölçütü kurarak, tarihî olayların yargılanması çabasını tarihî değil diye reddetmeye götüren nedenlere dönme gereğini duymuyorum. Zaten, mutlak doğru kavramı, tarih dünyasına uygun değildir - hattâ, sanırım bilim dünyasına da uygun değildir. Mutlak olarak yanlış ya da mutlak olarak doğru diye yadrganabilecek olan tarihî önermeler en basitleridir. Daha yukarı bir düzeyde, diyelim ki, kendinden önce gelenlerden birinin yargısına karşı çıkan tarihçi, bunu mutlak yanlış olduğu için değil, yetersiz ya da tek yönlü ya da yanıltıcı olduğundan ya da daha sonraki kanıtlamaların yıktığı veya ilgisiz kıldığı bir bakış açısının ürünü olduğu için reddeder. Rus Devrimi'nin II. Nikola'nın aptallığının ya da Lenin'in dehâsının sonucu olduğunu söylemek büsbütün yetersizdir - öyle ki, büsbütün yanıltıcı olacak kadar yetersizdir. Fakat, mutlak olarak yanlış olduğu söylenemez. Tarihçi bu tür mutlaklarla iş görmez.

Robinson'un üzücü ölüm olayına geri dönelim. Bu olayda soruşturmamızın nesnelliği olgularımızı doğru almamıza değil -bunlar tartışmalı değildi- bizi ilgilendiren gerçek ve anlamlı olgularla önem veremeyebileceğimiz rastlantısal olguları ayırdetmemize bağlıdır. Bu ayrımı yapmayı kolay bulduk, çün ki, anlamlılık ölçütümüz ya da ayırımımız, nesnellik temelimiz açıktı ve gözönünde tuttuğumuz -yani, yollardaki ölümleri azaltma amacına- uygunluktan ibaretti. Fakat tarihçi, trafik kazalarını azaltmak gibi basit ve sınırlı amacı olan araştırmacıya oranla daha az bahtlı bir kişidir. Tarihçinin de yorum yapma ödevi bakımından, anlamlı olanla rastlantısal olanı ayırdedebilmek için, bir anlamlılık ölçütüne gerek vardır, bu aynı zamanda onun nesnellik ölçütüdür; ve o da bunu ancak gözönünde tuttuğu amaçtan

yola çıkarak bulabilir. Fakat, bu, zorunlu olarak evrilen bir amaçtır, çünkü çeşitli geçmiş yorumlarında bir evrim ortaya koymak tarihin zorunlu bir işlevidir. Değişmenin her zaman sabit ve değişmez etmenlerle açıklanması gerektiği yolundaki geleneksel varsayım tarihçinin deneyimine aykırıdır. Profesör Butterfield, “tarihçi için tek mutlak, değişmedir”¹⁷ der; bunu söylerken belki, tarihçilerin onu izlemeleri gerekmeyecek bir alanı, üstü örtülü olarak, kendisine ayırmaktadır. Tarihte mutlak, geçmişte kendisinden yola çıktığımız bir şey değildir; şimdiki zamanda bir şey de değildir, çünkü, bugünün bütün düşünceleri zorunlu olarak görelidir. Bu, halen tamamlanmamış ve oluşma sürecinde bir şeydir; gelecekte kendisine doğru ilerlediğimiz, ancak biz ona doğru ilerledikçe biçim almaya başlayan ve biz ileri gittikçe geçmişe ilişkin yorumumuzu aydınlatan bir şeydir. Tarihin anlamının Yargı Günü’nde (Kıyamet’te) belli olacağını söyleyen dinî gizemin arkasındaki laik gerçek budur. Ölçütümüz, dün, bugün ve her zaman aynı olan, değişmeyen bir şey anlamında mutlak değildir. Böyle bir mutlaklık tarihin doğasıyla bağdaşmaz. Fakat, bu, bizim geçmişi yorumlayışımız açısından bir mutlaklıktır. Bu, hem bir yorumun bir başkası kadar iyi olduğu ya da her yorumun kendi zamanı ve mekânı içinde doğru olduğu şeklindeki görelî bakış açısını reddeder, hem de geçmişe ilişkin yorumumuzu en sonunda yargılayacak mihenk taşını sağlar. Tarihteki bu yönelme duygusudur ki, bir başına geçmişin olaylarını düzene koyup, yorumlamamıza imkân verir -bu, tarihçinin ödevidir-

17 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, 1931, s. 58. Bunu, A. von Martin’in *The Sociology of the Renaissance* (İngilizce çeviri, 1945), s. 1’deki şu daha incelikli sözleriyle karşılaştırınız: “Hareketsizlik ve hareket, statik ve dinamik, tarihe sosyolojik bir yaklaşımla başlamak için temel kategorilerdir... Tarih hareketsizliği yalnızca görelî anlamıyla bilir: Asıl sorun, hareketsizliğin mi yoksa değişimin mi başat olduğudur.” Değişme, tarihte olumlu ve mutlak, hareketsizlik ise öznel ve görelî öğelerdir.

ve geleceği gözönünde tutarak bugünün insanını özgürleştirip, örgütlememize fırsat verir - bu da devlet adamının, iktisatçının ve toplumsal reformcunun ödevidir. Fakat sürecin kendisi, ilerici ve dinamik kalmaktadır. Bizim yön duygumuz ve geçmiş hakkındaki yorumumuz biz ilerledikçe sürekli olarak değişmeye ve evrime uğrar.

Hegel, kendi mutlağına dünya ruhu diye mistik bir biçim giydirmiş ve tarihî sürecin akışının amacına vararak sona ermesini geleceğe yansıtacağına, bugüne getirerek en büyük yanlısını yapmıştır. Geçmişte sürekli bir evrim süreci olduğunu kabul etmiş, fakat gelecek için bunu gereksiz yere reddetmiştir. Hegel'den bu yana, tarihin doğası üstüne en derin biçimde düşünenler, bunun içinde geçmiş ve geleceğin bir sentezini görmüşlerdir. Kendini zamanının dinbilimsel anlatım çerçevesinden büsbütün kurtaramayan ve mutlağını çok dar bir içerikle tanımlayan Tocqueville, gene de sorunun özüne varmıştır. Eşitliğin gelişmesinden evrensel ve sürekli bir fenomen diye söz ettikten sonra şöyle der:

Eğer insanların eşitliğin derece derece ve ilerleyerek gelişimini, tarihlerinin hem geçmişi hem de geleceği diye görmeleri sağlanabilseydi, bu tek bulgu o gelişime tanrıların ve efendilerinin iradesinin kutsal niteliğini vermeye yeterdi.¹⁸

İşlenmesi henüz tamamlanmamış olan bu konu üstüne önemli bir tarih bölümü yazılabilirdi. Hegel'in geleceğe bakışla ilgili olarak kendine koyduğu sınırlardan kimilerini paylaşan ve ilkece öğretisini geçmiş tarih içine sağlamca oturtmaya önem veren Marx, konusunun doğasınca kendi sınıfsız toplum mutlağını geleceğe yansıtmaya zorlanmıştır. Bury, ilerleme düşüncesini biraz tuhaf bir biçimde, fakat besbelli ki aynı niyetle, "geçmişin bir sentezi ile gelecek üs-

18 De Tocqueville, *Democracy in America*'ya önsöz.

tüne bir öndeyiyi gerektiren bir teori” diye açıklamıştır.¹⁹ Namier, her zaman yaptığı gibi bir sürü örnekle bezediği bile bile paradoksal bir cümlesinde, “tarihçiler,” demektedir, “geçmiş hayaller (tasarlar) ve geleceği hatırlarlar.”²⁰ Geçmişin yorumunun anahtarını ancak gelecek sağlayabilir: Ve ancak bu anlamdadır ki, tarihte nihaî bir nesnellikten söz edebiliriz. Geçmişin geleceğe ve geleceğin de geçmişe ışık tutması, tarihin aynı zamanda hem temellendirilmesi, hem açıklanmasıdır.

Öyleyse, bir tarihçiyi nesnel olduğu için övdüğümüzde ya da bir tarihçinin ötekinden daha nesnel olduğunu söylediğimizde ne demek istiyoruz? Besbelli ki yalnız olgularında yanlışlık yapmadığını söylemek istemiyoruz, bundan daha çok, doğru olguları seçtiğini ya da bir başka deyişle, doğru anlamlılık (mânidarlık) ölçütünü kullandığını söylemek istiyoruz. Bir tarihçinin nesnel olduğunu söylersek, sınırlı iki şeyi demek isteriz. Her şeyden önce onun toplum ve tarih içindeki kendi konumunun sınırlı bakış açısının üstüne çıkma yeteneği olduğunu - önceki bir konuşmamda değindiğim gibi, bu yetenek, kendisinin o konuma ne denli çok karışmış olduğunu anlayabilmesi, yani tam nesnellüğün imkânsızlığını teslim edebilmesi ile ilgilidir. İkinci olarak, geçmişe bakışları, kendilerinin hemen içinde buldukları konumla büsbütün sınırlı olan tarihçilerin erişebildikleri daha sağlam ve daha sürekli bir kavrayışa sahip olabilecek şekilde kendi görüş gücünü geleceğe yansıtabilme yeteneği olduğunu söylemek istiyoruz. Bugün Acton’un “nihaî tarihin imkânı”na inancını yankılayan hiçbir tarihçi yoktur. Fakat, bazı tarihçiler başkalarına oranla dayanıklı olan ve nihaî ve nesnel niteliğini daha çok taşıyan tarihler yazmak-

19 J.B. Bury, *The Idea of Progress*, 1920, s. 5.

20 L.B. Namier, *Conflicts*, 1942, s. 70.

tadırlar: Bu tarihçiler, geçmiş ve gelecek konusunda uzun ömürlü diyebileceğim bir görüş gücü olan kimselerdir. Geçmişin tarihçisi ancak geleceği anlamaya doğru yaklaştıkça nesnellığe yaklaşabilir.

Bu yüzden, daha önceki bir konuşmamda tarihten geçmişle gelecek arasında bir söyleşi diye söz ettiğimde, buna, daha iyisi, geçmişin olaylarıyla geleceğin derece derece ortaya çıkan amaçları arasında bir diyalog demem gerekirdi. Tarihçilerin geçmişi yorumlayışı, anlamlı ve ilgili olguları seçmesi, yeni amaçların derece derece ortaya çıkışıyla evrilir. En basit bir örnek alalım; ana amaç anayasal özgürlüklerin ve siyasal hakların örgütlenmesi diye görüldüğü süreç, tarihçi geçmişi anayasal ve siyasal terimlerle yorumlamıştır. İktisadî ve toplumsal amaçlar anayasal ve siyasal amaçların yerini almaya başlayınca, tarihçiler de geçmişin iktisadî ve toplumsal yorumuna yönelmişlerdir. Bu süreç içinde şüpheli bir kimse yeni yorumun eskisinden daha doğru olmadığını inandırıcı bir biçimde ileri sürebilir; hepsi kendi dönemi için doğrudur. Bununla birlikte, iktisadî ve toplumsal amaçların ağırlık kazanması insanlığın gelişiminde siyasal ve anayasal amaçların öncelik konumunda daha geniş ve daha ileri bir düzeyi temsil ettiğinden, tarihin iktisadî ve toplumsal yorumunun tarihte yalnızca siyasal yorumdan daha ileri bir düzeyi temsil ettiği de söylenebilir. Eski yorum reddedilmiyor, yenisinin içine hem katılıyor hem de onun içinde aşıyor. Tarihçilik, kendisi ilerleyici bir bilimdir, olaylar sürecine sürekli genişleyen ve derinleşen bakış açıları sağlamak amacı anlamında ilerleyen bir bilimdir. “Geçmişe yapıcı bir bakışa” ihtiyacımız olduğunu söylerken demek istediğim işte buydu. Çağdaş tarihçilik son 200 yılda, gelişmeye olan bu ikili inanış içinde gelişmiştir ve bu olmadan yaşayamaz; çünkü, ona anlamlılık ölçütünü yani gerçeğe rastlantısali ayırdetme ölçütünü sağla-

yan bu inanıştır. Goethe, hayatının sonuna doğru bir söyleşisinde Gordion'un düğümünü sertçe kesmiştir:

Dönemler çökerken, bütün eğilimler öznelidir; öte yandan yeni bir çağın koşulları olgunlaşırken, bütün eğilimler nesnelidir.²¹

Hiç kimse tarihin geleceğine ya da toplumun geleceğine inanmak zorunda değildir. Mümkündür ki, toplumumuz yıkılsın, dönüşsün ya da yavaş yavaş çürüyerek ortadan kalksın ve tarih dinbilime -yani, insan eylemlerini değil, tanrısal amaçların incelenmesine- ya da edebiyata -yani özel bir amacı ya da anlamlılığı olmayan öyküler ve masallar anlatmaya- dönüşsün. Fakat bu, bizim son 200 yıldır bildiğimiz anlamdaki tarih olmaz.

Şimdi tarihî yargılamanın nihai ölçütünü gelecekte bulan her türlü teoriye karşı öne sürülen bildik ve yaygın bir itirazı ele alınam gerekiyor. Denilmektedir ki böyle bir teori bir kere başarının nihai yargılama ölçütü olmasını, sonra da olan değilse bile olacak olan her şeyin haklılığı görüşünü içermektedir. Son 200 yüz yıl içinde tarihçilerin çoğu, yalnızca, tarihin içinde ilerlediği bir yönü kabul etmekle kalmamış, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, bu yönün sonuçta doğru olduğunu, insanlığın daha kötünden daha iyiye, daha aşağıdan daha yukarıya ilerlediğine inanmışlardır. Tarihçi bu yönü tanımlamakla kalmamış, onaylamıştır da. Geçmişe yaklaşımında uyguladığı anlamlılık ölçüsü, yalnızca tarihin ilerlediği yolla ilgili değil, bu sürece kendisinin ahlâkça katılmasıyla da ilgilidir. “Olan” ile “olmalı”, olgu ile değer yargısı arasındaki ayrılığa bakılmamıştır. Bu, gelecek hakkında güvencin ağır bastığı bir dönemin ürünü olan iyimser bir görüştür; Whigler ve Liberaller, Hegelciler ve Mark-

21 J. Huizinga, *Men and Ideas*, 1959, s. 50'de alıntı.

sistler, dinbilimciler ve akılcılar, buna, kuvvetle ve oldukça açık bir biçimde bağlı kalmışlardır. Bunun 200 yıldır “Tarih nedir?” sorusunun onaylanmış ve kabul edilmiş cevabı olduğunu söylemek, pek fazla bir abartma olmaz. Buna karşı tepki, bugünün endişeli ruh hali ve kötümserliğiyle birlikte gelmiş ve bu da, tarihin anlamını onun dışında arayan dinbilimcilere ve tarihte hiçbir anlam bulmayan şüphecilere meydanı açık bırakmıştır. Herkes, büyük bir ısrarla “olan” ile “olmalı” arasındaki ayrımın mutlak olduğuna, kaldırılmayacağına, “değer yargı”larının “olgu”lardan çıkarılamayacağına bizi inandırmaya çalışmaktadır. Sanırım, bu, yanlış bir yoldur. Bu soruyu oldukça rasgele bir biçimde seçilmiş birkaç tarihçinin ya da tarih üstüne yazan kişinin nasıl ele aldıklarını görelim.

Gibbon, tarihinde İslâmın zaferlerine ayırdığı yerin çokluğunu, “Muhammed’in izleyicileri hâlâ Doğu dünyasının toplumsal ve dinî egemenliğini ellerinde tutmaktadır” diyerek haklı göstermektedir. Şunu da eklemektedir ki, 7. ve 12. yüzyıllar arasında Iskit düzlüklerinden inen yaban sürülerine aynı emeği harcasaydı, onlara layık olmadıkları bir önem verilmiş olurdu, çünkü, “Bizans tahtı bu düzensiz saldırıları püskürtmüş ve kendi görkemli hayatını sürdürmüştür.”²² Bu, pek mantıksız görünmüyor. Tarih, genel olarak, insanların yapamadıklarının değil, yaptıklarının kayıdır: Bu bağlamda ister istemez bir başarı öyküsü olmaktadır. Profesör Tawney, tarihçilerin “galip güçleri sivrilterek ve onların yuttuklarını geri plana iterek” varolan duruma bir “kaçınılmazlık görüntüsü” verdiklerine işaret etmektedir.²³ Fakat, bir anlamda, tarihçinin işinin aslı da bu değil midir? Tarihçi karşı tarafın değerini küçültmemelidir; eğer

22 Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, bl. 4.

23 R.H. Tawney, *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*, 1912, s. 177.

yengi ucu ucuna kazanılmışsa, bunu kolayca elde edilmiş bir şey gibi göstermemelidir. Bazen, yenilenler de nihaî sonuca yenenler kadar büyük bir katkıda bulunmuşlardır. Fakat, tarihçi genel olarak ister yensin ister yenilsin, bir şeyler başarmış olanla ilgilenir. Ben kriket tarihinde uzman değilim. Fakat, bu spor dalının tarihinin sayfaları, herhalde sayı yapamayan ve oyun dışına çıkanlardan çok, 100 sayı yapanların adlarıyla süslüdür. Hegel'in tarihte "yalnızca devlet kuran halkların dikkatimize değdiği"²⁴ yolundaki ünlü yarğısı bir toplumsal örgütlenme biçimine tekelci bir değer verdiği ve menfur (kötü) bir devlet kültürüne yol açtığı için haklı olarak eleştirilmiştir. Fakat, Hegel'in söylemek istediği şey, ilkece doğrudur ve tarihöncesi ile tarih arasındaki bilinen ayrımı yansıtmaktadır; yalnızca, kendi toplumlarını örgütlemekle belirli bir derecede başarılı olmuş halklar ilkel yabaniler olmaktan çıkar ve tarihe girerler. Carlyle, Fransız Devrimi adlı kitabında XV. Louis'ye "kişileşmiş bir Dünya Yanlışı'nın ta kendisi" demektedir. Besbelli, bu deyişi sevmiş olacak ki, ileride daha uzun bir bölüm içinde bunu süslemektedir:

Nedir bu başdöndürücü yeni evrensel hareket: Bir zamanlar uyum içinde işbirliği eden kurumlar, toplumsal düzenler, bireysel kafalar, şimdi şaşkın bir çatışma içinde yuvarlanıyor, eziliyor. Kaçınılmaz olarak böyle oluyor; çünkü bu, en sonunda kendini göstermiş olan bir Dünya Yanlışı'nın çöküşüdür.²⁵

Burada ölçüt yine tarihî oluyor: Bir çağa uyan, bir başkası için yanlış haline geliyor ve bu nedenle kötüleniyor. Sir Isaiah Berlin bile felsefî soyutlamanın tepelerinden inip de so-

24 *Lectures on the Philosophy of History*, Ing. çev., 1884, s. 40.

25 T. Carlyle, *The French Revolution*, 1, 1, bl.4, 1, 3, bl. 7.

mut tarihî durumları düşünürken, bu görüşe yaklaşmış gözükmektedir. Tarihî Kaçınılmazlık üstüne denemesinin başımından bir süre sonra bir radyo konuşmasında, Bismarck'ı ahlâkça kusurlarına karşın, bir “dahî” ve “en yüksek siyasal yargılama güçlerine sahip politikacı tipinin geçen yüzyıldaki en büyük örneği” diye övmüş ve onu, bu bakımdan Avusturya İmparatoru II. Joseph, Robespierre, Lenin ve Hitler ile, kendi olumlu amaçlarını gerçekleştirmek açısından karşılaştırarak onların hepsinden daha büyük olduğunu söylemiştir. Bu hükmü tuhaf buluyorum. Fakat şu anda beni ilgilendiren, yargılamasının ölçütü. Sir Isaiah demektedir ki, Bismarck elindeki malzemeyi anlamıştı; ötekileriyse, iş görmeyen soyut teorileri yanlış yollara götürmüştü. Bundan alınacak ders şudur, “başarısızlık, evrensel bir geçerlik iddiasındaki sistemli herhangi bir yöntem ya da ilke uğruna... en iyi iş görecektik şeylere karşı koymaktan ileri gelmez.”²⁶ Başka bir deyişle, tarihte yargı ölçütü herhangi bir “evrensel geçerlik iddiasındaki ilke” değil, “en iyi iş gören”dir.

Söylememe pek gerek yok, bu “en iyi iş gören” ölçütünü yalnızca geçmişini incelerken işin içine katmayız. Eğer birisi size gelecekte Büyük Britanya ile ABD'nin tek bir egemenlik altında birleşmesinin, tek bir devlet olmasının arzu edilir olduğunu düşündüğünü söylese, belki de bunun hayli akla uygun bir görüş olduğunu kabul edersiniz. Anayasal Monarşinin başkanlık sistemine yeğlenir olduğunu söyleyerek sözlerine devam etse, bunun da hayli akla uygun olduğunu kabul edebilirsiniz. Fakat, sonra tutup iki ülkeyi İngiliz tacı altında yeniden birleştirmek için bir kampanya açmak istediğini belirtse; siz, muhtemelen ona zamanını boşa harcamış olacağını söylersiniz. Nedenini açıklamaya çalışacak

26 BBC Üçüncü Programında, 19 Haziran 1957'de yaptığı “Political Judgement” (Siyasal Yargı) üstüne konuşması.

olursanız, bu tür sorunların genel bir ilkeye göre değil de, eldeki tarihî koşullarda neyin iş göreceğine bakarak düşünülmesi gerektiğini söylemek zorunda kalırdınız; hattâ, belki de, tarihten büyük harf “T” ile söz etmek baş yanlısını yapar ve Tarih’in kendisine karşı olduğunu söylerdiniz. Politikacının işi, yalnızca ahlâkça ya da teorice neyin istenmeye değer olduğunu değil, aynı zamanda, dünyada hangi güçlerin var olduğunu ve gözönünde tutulan amaçları bir ölçüde gerçekleştirmek için bunların nasıl yönlendirilebileceğini ya da kullanabileceğini düşündürmektir. Tarihi yorumlayışının ışığı altında aldığı siyasal kararlar bu uzlaşmaya dayanır. Fakat, tarihi yorumlayışımız da aynı uzlaşmaya dayanmaktadır. Kabul edilebilir herhangi bir istenilirlik ölçütü kurmak ve geçmişi bunun ışığında kötölemek kadar kökten bir yanlış yoktur. “Başarı” kelimesi kızdırıcı anlamlar taşımaya başladığı için onun yerine, elbette, tarafsız bir deyişle “en iyi iş gören” sözünü koyabiliriz. Bu konuşmalar sırasında çeşitli vesilelerde, Sir Isaiah Berlin’e karşı çıktığım için, sonuçta konuyu ne de olsa bir ölçüde anlaşmayla kapatabilmek beni mutlu ediyor.

Fakat, “en iyi iş gören” ölçütünün kabul edilmesi, bunun uygulanmasını kolaylaştırır ve kendiliğinden belli bir hale getirir. Bu alelacele kararları teşvik eden ya da olan her şeyin doğru olduğu görüşüne baş eğen bir ölçüt değildir. Tarihte daha ileri gelişmelere gebe başarısızlıkların olmadığı söylenemez. Tarih, “ertelenmiş başarı” diyebileceğim bir şeyi kabul eder; bugün görünüşte başarısızlık olan şeyler yarının başarısına hayati katkısı bulunan bir şeyler diye ortaya çıkabilir. Bunlar zamanından önce doğan peygamberler gibidir. Gerçekten, bu ölçütün sözde değişmez ve evrensel bir ilke ölçütüne oranla üstün yanlarından birisi, bizden bunu düzeltmemizi isteyebilmesidir. Çoğuca soyut ahlâk ilkelerinden hareket eden Proudhon, III. Napoleon’un coup d’etat’ı-

nı (hükümet darbesini), başarılı olduktan sonra haklı görmüştür; soyut ahlâk ilkeleri ölçütünü reddeden Marx ise, Proudhon'u bunu haklı gördüğü için suçlamıştır. Daha uzak bir tarihî görünümünden, Proudhon'un yanıldığını Marx'ın bu tarihî yargılama sorunu için bize çok iyi bir başlangıç noktası verir; Sir Isaiiah Berlin'in ise "en iyi iş gören" ölçütünü kabul etmekle birlikte, bu ayrıacı uygulamakla yetindiği besbelli dar ve kısa dönemli sınırlara da şaşıyorum. Bismarck'ın yarattığı kurumlar gerçekten iyi iş gördüler mi? Bana kalırsa bunlar büyük bir felâkete götürmüşlerdir. Bunu söyleyişim, Alman Devletini kuran Bismarck'ı ya da bunu isteyen ve olmasına yardım eden Alman halk kitlelerini suçlamaya çalıştığım anlamına gelmez. Fakat, bir tarihçi olarak sorulacak pek çok sorum var. Sonunda ortaya çıkan felâket Reich'in yapısında gizli birtakım çatlakların varolması yüzünden mi meydana geldi? Yoksa, onu doğuran iç koşullar içindeki bir şeyler, bu devletin kendisini zorla kabul ettirici ve saldırgan olmasını gerekli kıldığı için mi? Yoksa, Reich kurulduğu zaman, Avrupa ya da Dünya sahnesi zaten çok kalabalık olduğu ve Büyük Devletler içindeki yayılma eğilimleri zaten çok güçlü olduğu, böylece başka bir yayılmacı Büyük Devletin doğuşunun büyük bir çarpışmaya neden olmaya ve bütün sistemi harabe haline getirmeye yeterli olduğu için mi? Son varsayımı kabul edersek Bismarck'ı ya da Alman halkını felâkettten sorumlu ya da biricik sorumlu tutmak yanlış olabilir: Gerçekten, son damlayı suçlayamazsınız. Fakat, Bismarck'ın yaptıkları ve bunların nasıl işlediği üstüne nesnel bir yargılamada bulunabilmesi için tarihçinin önce bu soruları cevaplaması gerekmektedir, oysa onun hâlâ bunları kesinlikle cevaplayabilecek konumda olduğundan emin değilim. Söyleyebileceğim şey şudur ki, 1920'lerin tarihçisi nesnel yargılamaya 1880'lerin tarihçisinden daha yakındır. Bugünün tarihçisi 1920'lerinkinden daha yakındır; 2000 yılı-

nın tarihçisi ise belki çok daha yakın olacaktır. Bu, bana tarihte nesnellığın burada ve şimdi varolan bazı yerleşik ve değişmez yargı ölçütlerine dayanmadığı ve dayanamayacağı, ancak, gelecekte yer alan ve tarihin akışı ilerledikçe kendini ortaya koyan bir ilerleme ölçütüne dayandığı ve dayanabileceği yolundaki tezimin doğruluğunu göstermektedir. Tarih, yalnızca geçmiş ile gelecek arasında tutarlı bir ilişki kurduğu zaman anlam ve nesnellik kazanır.

Olgu ile değer arasında varolduğu öne sürülen bu ikiliğe bir daha bakalım. Değerler olgulardan çıkarılamaz. Bu önerme kısmen doğru, fakat kısmen de yanlıştır. Herhangi bir dönemde ya da herhangi bir ülkede egemen olan değerler sistemini onun çevre olguları tarafından ne kadar çok biçimlendirilmiş olduğunu anlamak için bu sistemi incelemeniz yeterlidir. Daha önceki bir konuşmamda, özgürlük, eşitlik, adalet gibi değer ifade eden kelimelerin tarihî içeriklerinin değişmesine dikkatinizi çekmiştim. Ya da geniş ölçüde manevî değerlerin yayılmasına çalışan Hıristiyan Kilisesini alın. İlk Hıristiyanlığın değerlerini Ortaçağlardaki papalık sistemiyle ya da Ortaçağ papalık sisteminin değerlerini 19. yüzyıl Protestan Kiliselerinkine karşılaştırın. Ya da bugün, diyelim ki İspanya'daki Hıristiyan kilisesinin savunduğu değerlerle Birleşik Devletler'deki Hıristiyan kiliselerinin savunduğu değerleri karşılaştırınız. Değerlerdeki bu farklılıklar tarihî olgu farklarından kaynaklanmaktadır. Son 150 yılda, eskiden hepsi de ahlâkça caiz ya da saygıdeğer kabul edilen köleliğin, ırk eşitsizliğinin, çocuk işçiliğinin bugün genellikle ahlâka aykırı sayılmasına neden olan tarihî olguları düşünün. Değerlerin olgulardan çıkartılamayacağı önermesi, en azından tek taraflı ve yanıltıcıdır. Ya da bu sözü tersine çevirelim. Olgular değerlerden çıkarılamaz. Bu, kısmen doğrudur, fakat gene kısmen de yanıltıcı olabilir; buna da kayıtlar koymak gerekir. Olguları bilmek istediğimiz zaman, sordu-

ğumuz sorular ve bu nedenle de elde ettiğimiz cevaplar bizim değer sistemimizden kaynaklanırlar. Çevremizin olguları hakkında kafamızdaki tablo, değerlerimiz tarafından, yani olgulara yaklaştığımız kategorilerce kalıplandırılmıştır ve bu tablo, hesaba katmamız gereken önemli olgulardan biridir. Değerler olguların içine girerler ve onların vazgeçilmez bir parçasıdır. Çevremize uyma, çevremizi kendimize uydurma yeteneğimiz ve çevremiz üzerinde egemen oluşumuz, değerlerimizin aracılığıyla gerçekleşir ve tarihi bir ilerleme öyküsü kılan da budur. Fakat, insanın çevresiyle mücadelesini kavramaya çalışırken olgular ile değerler arasında yanlış bir karşıtlık ve yanlış bir ayırım kurmayız. Tarihte ilerleme, olgular ile değerlerin karşılıklı bağımlılığı ve etkileşimiyle meydana gelir. Nesnel tarihçi, bu karşılıklı sürece en derinlemesine nüfuz eden tarihçidir.

Bu, olgular ve değerler sorununa ipucunu “doğru” kelimesini günlük kullanımımız sağlar; bu, olgu dünyasıyla değer dünyası arasında uzanan ve her ikisinin öğelerinden oluşan bir kelimedir. Böyle oluşu, İngilizcenin bir özelliği değildir. Latin dillerinde doğru karşılığı kullanılan kelimelerin hepsi gibi, Almanca *Wahrheit*, Rusça *Pravda*²⁷ da bu ikili niteliği taşırlar; öyle görünüyor ki, her dilin yalnızca bir olgu önermesi olmayan, yalnızca değer yargısı da olmayan, fakat her iki öğeyi de kapsayan böyle bir kelimeye ihtiyacı vardır. Benim geçen hafta Londra’ya gitmiş olmam bir olgu olabilir. Fakat, buna normal olarak doğru demezsiniz: Bu, herhangi bir değer içeriği taşımamaktadır. Öte yandan, Bağımsızlık Bildirisi’nde Birleşik Devletler’in Kurucu Babaları kendiliğinden ortada olduğunu söyledikleri bir doğru-

27 *Pravda*’nın durumu özellikle ilginçtir, çünkü, gerçek için bir başka eski Rusça kelime vardır, *istina*. Fakat, bunlar arasındaki ayırım değildir; *pravda* her iki anlamda insanî gerçektir, *istina* ise her iki anlamda tanrısal gerçektir -Tanrı hakkındaki gerçek ve Tanrı tarafından açılan gerçek.

ya, bütün insanların eşit yaratılmış bulduklarına işaret ettiklerinde, bu önermedeki değer içeriğinin olgusal içeriğe ağır bastığını ve bu bakımdan, olgusal içeriğin bir doğru sayılmaya hak iddia etmesini kuşkuya düşürebileceğini düşünebilirsiniz. Bu iki kutup arasında bir yerde -“değer”siz olguların kuzey kutbu ile henüz kendilerini olgulara dönüştürmek için çırpınan değer yargılarının güney kutbu- Tarih’i doğru ülkesi bulunmaktadır. İlk konuşmamda söylediğim gibi, tarihçi olgu ile yorum, olgu ile değer yargısı arasında dengededir. Bunları birbirinden ayıramaz. Belki durağan bir dünyada olgu ile değer yargısı arasında bir ayırım yapma zorunluluğu vardır. Fakat, durağan bir dünyada tarih anlamsızdır. Tarih, özünde, değişimdir, harekettir ya da -bu eski moda kelimedenden gocunmazsanız- ilerlemedir.

Bu nedenle, sonuçta Acton’un ilerlemeyi “tarihin kendisine dayanılarak yazılması gereken bilimsel varsayım” diye betimleyişine dönüyorum. İsterseniz, geçmişin anlamını tarih-dışı ve akıl-üstü herhangi bir güce bağlayarak tarihi dinbilime dönüştürebilirsiniz. İsterseniz onu edebiyata -yani, geçmiş hakkında anlamı ya da manidarlığı olmayan bir öyküler ve efsaneler toplamasına- dönüştürebilirsiniz. Ancak farklı olarak denildiği gibi, tarih adına lâyık olan tarih, tarihin kendi içinde bir yön duygusu bulan ve bunu kabul eden kimselerce yazılabilir. Bir yerlerden gelmiş olduğumuz inancı, bir yerlere gitmekte olduğumuz inancıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Gelecekte gelişme yeteneğine inancını kaybeden bir toplum, geçmişindeki ilerlemeyle ilgilenmekten de çabucak vazgeçer. İlk konuşmamın başında söylediğim gibi, tarih hakkındaki görüşümüz, toplum hakkındaki görüşümüzü yansıtır. Böylece, toplumun geleceğine ve tarihin geleceğine inancımı açıklayarak başlangıç noktama dönüyorum.

6. Genişleyen Ufuklar

Bu konuşmalarda öne sürdüğüm, tarihin, tarihçinin de içinde bulunduğu, hiç durmadan hareket eden bir süreç olduğu yolundaki anlayış, öyle görünüyor ki, beni zamanımızda tarihin ve tarihçinin konumu üstüne sonuca yönelik birtakım düşüncelere zorlamaktadır. Dünyanın kesin bir felâkete gittiği kehanetlerinin ortalıkta dolaştığı ve herkesin üstüne çöktüğü bir dönemde yaşıyoruz - bu, tarihte ilk kez olmuyor. Bu kehanetler ne kanıtlanabilirler ne de çürütülebilirler. Fakat, ne olursa olsun bunlar, herkesin öleceği yazgısından çok daha az kesindir; ve nasıl bu yazgının kesinliği, bizi kendi geleceğimiz hakkında planlar yapmaktan alıkoymuyorsa, onun gibi bu ülkenin -ya da bu ülke değilse, dünyanın büyük bir bölümünün- bizi tehdit eden tehlikelerden kurtulacağı ve tarihin devam edeceği yolunda bir varsayıma dayanarak, toplumumuzun bugününü ve geleceğini tartışmaya girişeceğim.

20. yüzyılın ortasındaki yıllar dünyayı, Ortaçağ dünyasının parçalanıp yıkılmasından ve çağdaş dünyanın temellerinin 15. ve 16. yüzyıllarda kurulmasından bu yana gelmiş geçmiş

hepsinden daha köklü ve silip süpürücü bir değişim süreci içinde buluyor. Bu değişim hiç şüphesiz, son analizde, bilimsel bulguların ve buluşların, bunların gitgide yayılan uygulanışının ve dolaylı ya da dolaysız bunlardan kaynaklanan gelişmelerin ürünüdür. Bu, değişimin en belirgin yönü toplumsal bir devrim olmasıdır; 15. ve 16. yüzyıllarda, maliye ve ticarete, daha sonra endüstriye dayanan yeni bir sınıfın erki ele almasıyla başlayan devrinle oranlanabilecek bir toplumsal devrimdir. Endüstrinin yeni yapısı ve toplumun yeni yapısı, benim burada tartışmasına giremeyeceğim kadar geniş sorunlar ortaya koymuştur. Fakat bu değişimin benim konumla daha doğrudan ilişkili yönü vardır -bunlara derinliğine bir değişim ve coğrafi kapsamda bir değişim- diyebilirim. Şimdi her ikisine de kısaca değinmeye çalışacağım.

Tarih, insanlar zamanın geçişini -mevsimlerin döngüsü, insanın ömrü gibi- doğal süreçlerin terimleriyle değil de, insanın bilinçli olarak içine karıştığı ve bilinçli olarak etkileyebileceği belli olay dizilerinin terimleriyle düşünmeye başladığı zaman başlar. Burckhardt, tarih “bilincin uyanışının neden olduğu doğadan kopuştur”* der. Tarih, insanın aklını kullanarak, çevresini anlamak ve onu etkilemek için yaptığı uzun mücadeledir. Fakat, çağdaş dönem devrimci bir biçimde bu mücadeleyi genişletmiştir. İnsan şimdi yalnızca çevresini değil, kendisini de anlamaya ve etkilemeye çalışmaktadır; bu durum, böyle denebilirse, akla yeni bir boyut, tarihe yeni bir boyut eklemiştir. Şimdiki çağ, bütün çağlar içinde tarihî bilince en çok sahip olandır. Çağdaş insan, daha önce görülmemiş bir derecede kendi varlığının bilincindedir, bu nedenle de tarihin bilincindedir. Geçip geldiği belirsiz pırıltıları, varmakta olduğu belirsizliği aydınlayabileceği umuyla, coşkuyla incelemekte, tersine olarak da, önünde uza-

(*) J. Burckhardt, *Reflections on History*, 1959, s. 31.

nan yol hakkındaki arzuları ve endişeleri ardında kalanların anlayışını güçlendirmektedir. Geçmiş, bugün ve gelecek, tarihin sonsuz zinciri içinde birbirlerine bağlıdır.

İnsanın kendi bilincini geliştirmesinin oluşturduğu çağdaş dünyadaki değişimin Descartes ile başladığı söylenebilir; insanın konumunu ilk kez yalnızca düşünen değil, kendi düşüncüsü hakkında düşünebilen, gözleme eylemi içinde kendini gözlemleyebilen ve böylece de insanın düşüncesinin ve gözlemin aynı zamanda hem öznesi hem de nesnesi olduğunu ortaya koyan Descartes'tır. Fakat, bu gelişme Rousseau'nun insanın kendini anlamasında ve kendi bilinçliliğinde yeni derinlikler ortaya çıkardığı ve insana doğa dünyasıyla ve geleneksel uygarlığa bakışında yeni bir açı getirdiği 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar bütünüyle açıklığa kavuşmamıştır. De Tocqueville, Fransız Devrimi'nin "istenilenin, o günün toplumsal düzenini yöneten geleneksel alışkanlıklar yerine, insan aklının kullanılması ve doğal yasadan çıkan yalın temel kurallar konulması olduğu inancı"ndan esinlendiğini söylemiştir.¹ Acton, elyazmalarında "o zamana kadar insan" demiştir, "özgürlüğü hiçbir zaman neyi istediğini bilerek istememişti."² Hegel için olduğu gibi, Acton için de, özgürlük ve akıl hiçbir zaman çok ayrı olmamışlardır. Fransız Devrimi de Amerikan Devrimi ile ilişkiliydi.

Seksen yedi yıl önce babalarımız bu kitada, özgürlük içinde oluşmuş ve bütün insanların eşit yaratıldığı inancına gönül vermiş yeni bir ulus ortaya koydular.

Lincoln'ün sözlerinin gösterdiği gibi, bu, görülmedik bir olaydı - insanlar tarihte ilk kez bilerek ve bilinçli olarak kendilerini bir ulus biçimine soktular ve sonra bilinçli ola-

1 A. de Tocqueville, *De l'Ancien Régime*, 3, bl. 1.

2 Cambridge University Library: ek yazmalar, s. 870.

rak ve bilerek öteki insanları da bu biçimin içinde kalıpla-
maya koyuldular. 17. ve 18. yüzyıllarda insan kendisini çev-
releyen dünyanın ve onun yasalarının tam bilincine varmış
bulunuyordu. Bunlar artık anlaşılmaz bir Tanrısal takdirin
gizemli buyrukları değil, aklın erişebileceği yasalardı. Fakat,
bunlar insanın kendi yaptığı yasalar değil, insanın kendisi-
nin bağlı bulunduğu yasalardı. Bir sonraki aşamada, insan,
çevresi ve kendisi üstündeki gücünün ve uyarınca yaşayaca-
ğı yasaları yapma hakkının tam bilincine varacaktır.

18. yüzyıldan çağdaş dünyaya geçiş, uzun sürmüş ve de-
rece derece olmuştur. Bu geçiş dönemini temsil eden filozof-
lar, ikisi de karışık değerli bir konumda olan Hegel ile
Marx'tır. Hegel Tanrısal Takdir'in yasalarının aklın yasaları-
na dönüştüğü fikrinden kaynaklanır. Hegel'in dünya Ruhu,
bir eliyle Tanrısal Takdir'i sıkı sıkıya kavramaktadır, ötekiyle
de aklı. Hegel, Adam Smith'i yankılar. Bireyler "kendi çıkar-
larını doyururlar; fakat bunu yaparken bilinçlerinde olma-
makla birlikte eylemlerinde saklı duran başka bir şey daha
ortaya çıkar." Dünya Ruhu'nun akli ereği hakkında demek-
tedir ki "insanlar, bunu gerçekleştirme eyleminin kendisiyle,
onları o erekten farklı olan kendi arzularını yerine getirme
vesilesi kılarlar." Bu, düpedüz, çıkarların uyumunun Alman
felsefesinin diline çevrilmesidir.³ Smith'in "gizli el"inin, in-
sanları bilincinde olmadıkları ereklere gerçekleştirmek için
çalışmaya koşan Hegel'deki eşdeğeri ünlü kavram "aklın
kurnazlığı"dır. Böyle olmakla birlikte, yine de Hegel Fransız
Devrimi'nin filozofudur, gerçeğin özünü tarihî değişimde ve
insanın kendi bilinçliliğinin gelişmesinde gören ilk filozof-
tur. Tarihte gelişme, özgürlük kavramına doğru gelişme de-
mektir. Fakat, 1815'ten sonra, Fransız Devrimi'nin etkisi
Restorasyon'un kasvetli havası içinde sönüp gitmiştir. Hegel

3 Alıntılar Hegel'in *Philosophy of Right* kitabındandır.

siyasal olarak fazla ürkekti, hayatının son yıllarında zamanın yerleşik düzenine fazlasıyla bağlanmıştı; bu yüzden metafizik önermelerine herhangi bir somut anlam koymamıştır. Herzen'in Hegel'in öğretilerini "devrimin cebiri" diye tanımlaması pek yerindedir. Hegel işaretleri sağlamış, fakat onlara pratik içerik vermemiştir. Hegel'in cebirsel denklemlerini aritmetiğe dönüştürmek Marx'a kalmıştır.

Hem Adam Smith'in hem Hegel'in izleyicisi olan Marx, Doğa'nın akli yasalarınca düzenlenmiş bir dünya kavramından yola çıkmıştır. Hegel gibi, fakat bu kez pratik ve somut bir biçimde, insan'ın devrimci girişkenliğine uygun olarak akli bir süreç içinde evrilen yasaların yönettiği bir dünya kavramına geçişi sağlamıştır. Marx'ın son sentezinde tarih, birbirinden ayrılamayacak, tutarlı ve akli bir bütün oluşturmuş üç anlam taşımaktadır. Olayların nesnel, özellikle de ekonomik yasalara uygun hareketi; buna karşılık olmak üzere, düşüncenin diyalektik bir süreç içinde gelişmesi; yine buna karşılık olmak üzere, devrimin teorisiyle uygulamasını uzlaştıran ve birleştiren, sınıf çatışması biçimindeki eylem. Marx'ın öne sürdüğü, nesnel yasalarla bunları uygulamaya çeviren bilinçli eylemin bir sentezidir; bu, bazen (ama yanlışlığa götürücü olarak) *determinizm* ve *volontarizm* denilen şeylerin bir bileşimidir. Marx, sürekli olarak insanın şimdiye dek bilincinde olmadan uyduğu yasalar hakkında yazmıştır: Kapitalist bir ekonomi ve kapitalist toplumda yaşayanların "yanlış bilinçleri" dediği şeye birçok kereler dikkati çekmiştir: "Üretim ve dolaşımı yapanların zihinlerinde üretim yasaları hakkında oluşan anlayışlar, gerçek yasalardan geniş ölçüde farklı olacaktır."⁴ Fakat, Marx'ın yazılarında bilinçli devrimci eylem çağrılarının çarpıcı örnekleri de bulunmaktadır. Feuerbach üstüne ünlü te-

4 *Capital*, 3, İngilizce çeviri, 1909, s. 369.

zinde, “filozoflar yalnızca dünyayı farklı biçimlerde yorumladılar, fakat sorun onu dönüştürmektir” der. *Komünist Manifesto*’da da şöyle söyler, “proletarya siyasal egemenliğini bütün sermayeyi burjuvaziden adım adım almak ve bütün üretim araçlarını devletin eline toplamak için kullanacaktır.” *Louis Bonaparte’ın Onsekiz Brumaire*’inde Marx, “zihinsel benlik bilincinin yüzyıllık bir süreci kullanarak bütün geleneksel fikirleri çözüşü”nden söz eder. Kapitalist toplumun yanlış bilincini çözecek ve sınıfsız toplumun gerçek bilinçliliğini getirecek olan proletaryaydı. Fakat, 1848 devrimlerinin başarısızlığı, Marx çalışmaya başladığı zaman hemen olacak gibi gözükken gelişmeler bakımından ciddi ve dramatik bir gerileme olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısı, refah ve güvenliğin hâlâ ağır bastığı bir hava içinde geçti. Aklın birincil işlevi artık toplum içindeki insan davranışlarını yöneten nesnel yasaları anlamaktan çok, toplumu ve onu oluşturan bireyleri bilinçli eylemle yeniden biçimlendirmek olduğu, çağdaş tarih dönemine geçişimiz yüzyılın dönümüne kadar tamamlanmamıştır. Marx’da “sınıf” pekinlikle tanımlanmamış olmakla birlikte, genel olarak ekonomik analizle erişilecek nesnel bir kavram kalmaktadır. Lenin’de “sınıf” yerine, sınıfın öncü kolunu oluşturan ve ona zorunlu sınıf bilincini götüren “parti” kavramı vurgulanmaktadır. Marx’da “ideoloji” olumsuz bir terimdir - kapitalist toplumsal düzenin yanlış bilincinin bir ürünüdür. Lenin’deyse “ideoloji” tarafsız ya da olumlu hale gelir - sınıf bilinçli önderlerden oluşan seçkin bir grubun, gizil olarak sınıf bilinci olan işçi kitlesine aşıladıkları bir inançtır. Sınıf bilincinin biçimlenmesi artık kendiliğinden işleyen bir süreç değil, üstlenilen bir görevdir.

Zamanımızda, akla yeni bir boyut ekleyen bir başka büyük düşünür Freud’dur. Freud bugün hâlâ oldukça gizemli bir kişi olarak kalmaktadır. Gördüğü eğitim ve geldiği çevre

bakımından bir 19. yüzyıl liberal bireycisiydi ve bireyle toplum arasındaki temel bir karşıtlık olduğu yolundaki yaygın, ama yanıltıcı bir varsayımı kabul ediyordu. Freud, insana toplumsal bir varlık olmaktan çok, biyolojik bir varlık diye yaklaşmakla, toplumsal çevreyi, insanın kendisince gerçekleştirilen durmak bilmez bir yaratma ve dönüştürme süreci değil, tarihi olarak belirlenmiş diye kabul etmek eğilimindedir. Gerçekte toplumsal nitelikte olan sorunlara bireyin açısından yaklaştığı için, her zaman Marksistlerin saldırısına uğramış ve bu bakımdan gerici diye mahkûm edilmiştir; Freud'un kendisi için yalnızca kısmen geçerli olan bu suçlama, uyumsuzlukların toplumun yapısında değil, bireyin doğasında saklı olduğunu kabul eden ve bireyin topluma uyarlanmasını psikolojinin asıl işlevi sayan Birleşik Devletler'deki yeni-Freudcu akım için çok daha tam bir haklılık taşımaktadır. Freud'a karşı bir başka yaygın suçlama, onun insan işlerindeki akıldışılığın rolünü büyüttüğü suçlaması, bütünüyle yanlıştır ve insan davranışlarındaki akıldışı ögenin kabulüyle akıldışı bir kült haline getirmenin kabaca karıştırılmasından ileri gelmektedir. Bugün İngilizce konuşulan dünyada, esas itibariyle aklın yaptıkları ve yapabileceklerinin küçümsenmesi biçimindeki bir akıldışılık kültürünün varolduğu ne yazık ki doğrudur; bu, daha sonra sözünü edeceğim kötümserliğin ve aşırı-tutuculuğun bugünkü dalgasının bir parçasıdır. Fakat, bu, katıksız ve biraz da ilkel bir akılcı olan Freud'dan gelmemektedir. Freud'un yaptığı, insan davranışının bilinçsiz köklerini bilince ve akılcı araştırmaya açarak bilgi ve anlayışımızın alanını genişletmektir. Bu, aklın egemenlik alanının bir genişlemesi, insanın kendisi ve dolaşısıyla çevresini anlama ve denetleme gücünün bir artışıdır; bu, devrimci ve ilerici bir başarı demektir. Bu yönden Freud, Marx'ın çalışmasıyla çelişmez, onu tamamlar. Freud sabit ve değişmez bir insan doğası anlayışından büsbütün kurtulma-

miş olmakla birlikte, insan davranışının köklerini daha derinlemesine anlamak ve böylece akli süreçler yoluyla onun bilinçli bir biçimde değiştirilmesi için araçlar sağlamış olma anlamında çağdaş dünyanın insanıdır.

Tarihçi için Freud'un özel önemi iki yönlüdür. Birinci olarak, Freud insanların bir hareket yaptıkları zaman, o hareketi yapmalarına neden olduğunu söyledikleri ya da neden olduğuna inandıkları dürtülerin, gerçekte onların eylemlerini açıklamaya yeterli olduğu yolundaki çok eski bir hayalin tabutuna son çiviyi çakmıştır: Bu, oldukça önemli, ama olumsuz bir başarıdır; ne var ki, kimi heveskârların tarihteki büyük adamların davranışlarına psikanaliz yöntemleriyle ışık tutma yolundaki iddialarına da kuşku ile bakmak gerekir. Psikanaliz uygulaması, durumu araştırılan hastanın şaşırtmacalı biçimde sorguya çekilmesine dayanır: Oysa, ölümler sorguya çekilemez. İkinci olarak, Freud Marx'ın çalışmasını pekiştirerek, tarihçinin kendisini ve tarih içindeki kendi konumunu, üstünde çalıştığı konuyu ya da dönemi yeğlemesini, olguların seçimini ve yorumlayışını yöneltmiş olan dürtüleri -belki de gizli dürtüleri- kendi bakış açısını belirlemiş olan ulusal ve toplumsal çevreyi, geçmiş hakkındaki anlayışını biçimlendiren gelecek hakkındaki anlayışını, incelemesini istemiştir. Marx ve Freud eserlerini vereli beri, tarihçinin kendisini toplumun dışında ve tarihin dışında duran ayrı bir birey diye düşünmesi için hiçbir özü kalmamıştır. İçinde yaşadığımız bu dönem, benlik bilinci dönemidir: Tarihçi ne yaptığını bilebilir ve bilmelidir.

Çağdaş dünya dediğim şeye, yani aklın işlevi ve gücünün yeni alanlara yayılmasına bu geçiş henüz tamamlanmamıştır: Bu, 20. yüzyılın içinden geçmekte olduğu devrimci değişimin bir parçasıdır. Bu geçişin bellibaşlı belirtilerinden bazılarının üstünde durmak istiyorum.

Ekonomi ile başlayayım. 1914 yılına kadar, insanların ve

ulusların ekonomik davranışlarını yöneten ve ancak kendi zararlarına olarak karşı çıkabilecekleri nesnel ekonomik yasalar bulunduğu inancından adeta hiç şüphelenilmemişti. Ticaret döngüleri (*trade cycles*), fiyat dalgalanmaları, işsizlik bu yasalarca belirlenmekteydi. Büyük Bunalım'ın çöktüğü 1930 gibi geç bir tarihte bile, bu görüş hâlâ başattı. Bundan sonra her şey hızla değişti. 1930'larda ekonomik yasalar uyarınca, tutarlı olarak kendi ekonomik çıkarlarını izleyen insan anlamında "ekonomik insanın sonu"ndan söz edilme-ye başlandı; o zamandan beri, 19. yüzyıldan kalma birkaç Rip Van Winkle dışında hiç kimse bu anlamda ekonomik yasalara inanmamaktadır. Bugün, iktisat bir dizi teorik matematik denklemi ya da bazı insanların ötekileri oraya buraya nasıl ittiirdiklerinin pratik bir incelemesi haline gelmiştir. Bu, değişme esas olarak bireysel kapitalizmden büyük çaplı kapitalizme geçişin bir ürünüdür. Bireysel girişimci ve tüccar ağır bastığı sürece, hiç kimse ekonomiyi denetim altında tutma ya da onu anlamlı bir biçimde etkileme imkânına sahip görünmüyordu; böylelikle de, kişilikdışı yasalar ve süreçler imgesi korunmaktaydı. İngiltere Bankası bile, gücünün doruğunda olduğu günlerde, hünerti bir işletici ya da yönetici olarak değil, ekonomik eğilimlerin nesnel ve yarı-kendiliğinden bir kaydedicisi diye düşünölmekteydi. Fakat, bir *laissez-faire* ekonomisinden güdümtü bir ekonomiye - güdülen ister bir kapitalist ekonomi ya da sosyalist bir ekonomi olsun, güden ister büyük çaplı kapitalist ve görünüşte özel çıkarlar ya da devlet olsun- geçiş ile bu imge sona ermiştir. Belli insanların belli amaçlarla belli kararları aldıkları ve kararların ekonomik gidişimizi bizim için düzenlediği gitgide açık olmaktadır. Bugün herkes yağın ya da sabunun fiyatının nesnel bir arz-talep yasasına göre değişmediğini bilmektedir. Herkes, durgunluğun ve işsizliğin insan yapımı olduğunu bilmekte, ya da bildiğini sanmaktadır, hükümetler

bunları nasıl iyi edeceklerini bildiklerini söylemekte, hattâ iddia etmektedirler. *Laissez-faire*'den planlamaya, bilinçsizlikten benlik-bilincine, nesnel ekonomik yasalar inancından insanın kendi eylemiyle kendi ekonomik kaderine egemen olacağı inancına geçilmiştir. Toplumsal politika, ekonomik politikayla elele gitmiştir, hattâ ekonomik politika, toplumsal politikanın bir parçası haline gelmiştir. 1910 yılında yayımlanan *Cambridge Modern History*'nin son cildinden bir alıntı yapmak istiyorum; bu, Marksistten başka her şey olan ve muhtemelen Lenin'i hiç duymamış bulunan bir yazarın son derece sezgili bir yorumudur:

Toplumsal reformların bilinçli çaba ile yapılabileceği inancı, Avrupalı düşüncesinde başat akımdır; bu, özgürlüğün her derde tek deva olduğu inancının yerine geçmiştir... Fransız Devrimi sırasında insan hakları inancı ne kadar anlamlı ve çeşitli gelişmelere gebe olmuşsa, bu inancın şu andaki varlığı da öyle görünmektedir.⁵

Bugün bu sözlerin yazılmasının üstünden 50, Rus Devrimi'nin üstünden 40 küsur yıl ve büyük bunalımın üstünden 30 yıl geçtikten sonra, bu inanç beylikleşmiştir. Sözde akli olmakla birlikte, insanın denetimi dışında kalan nesnel ekonomik yasalara boyun eğişten, insanın bilinçli eylemiyle kendi ekonomik kaderini denetleme yeteneği olduğu inancına geçiş, bana, insan işlerine aklın uygulanışında bir ilerleme, insanın kendisini ve çevresini anlama ve bunlara egemen olma yeteneğinde bir artışın ifadesi olarak görünmektedir; ben buna, gerekirse, eski moda kelimeyle ilerleme demeye hazırım.

Öteki alanlarda işleyen benzer süreçlerin üstünde ayrıntılı olarak durmak için yerim yok. Bilim bile, gördüğümüz gibi, doğanın nesnel yasalarını araştırmak ve oluşturmak-

5 *Cambridge Modern History*, 12, 1910, s. 15; bu bölümün yazarı *History*'nin editörlerinden biri ve yüksek bir devlet memuru olan S. Leathes'dir.

tan çok, insanın doğayı kendi amaçlarına koşumlamasına ve çevresini değiştirmesine imkân verecek çalışma varsayımları şekillendirmekle ilgilenmektedir. Daha önemlisi, insan, aklın bilinçli kullanımıyla yalnızca çevresini değil, kendisini de değiştirmeye başlamıştır. 18. yüzyılın sonunda, çığır açan bir eserinde Malthus, Adam Smith'in piyasa yasaları gibi hiç kimsenin bilincinde olmaksızın işleyen nesnel nüfus yasalarını ortaya koymaya kalkışmıştı. Bugün hiç kimse bu tür nesnel yasalara inanmamaktadır; fakat, nüfus denetimi, akılcı ve bilinçli bir toplum politikası konusu haline gelmiştir. Zamanımızda insan çabası ile insan ömrünün uzatılmasını ve nüfusun içindeki kuşaklar arasında dengenin değiştirildiğini gördük. İnsan davranışına etki de bulunmak için bilinçli olarak ilâçların kullanıldığını ve insan karakterini değiştirmek amacıyla cerrahî ameliyatlar yapıldığını duyduk. Gözlerimizin önünde, insan da toplum da değişmiş, bilinçli insan çabası ile değiştirilmiştir. Fakat, bu değişikliklerin belki de en anlamlıları, geliştirilmesi ve aşılama (endoktrine etmede) çağdaş yöntemlerin geliştirilmesi ve kullanılmasıyla gerçekleştirilen değişikliklerdir. Her düzeyden eğitimciler zamanımızda toplumun belirli bir biçimde kalıplandırılmasına katkıda bulunmakla gitgide daha bilinçli bir şekilde ilgilenmekte ve yeni yetişen kuşağa bu tip topluma uygun tavırlar, bağlılıklar ve görüşler belletmektedirler; eğitim politikası, akılcı olarak planlanmış her türlü toplumsal politikanın bölünmez bir parçasıdır. Toplum içinde uygulanması bakımından aklın birinci işlevi, artık, insanı yalnızca incelemek değil, dönüştürmektir ve bu, insanın akılcı süreçleri uygulayarak kendi toplumsal, ekonomik ve siyasal işlerinin idaresini 20. yüzyıl devriminin başlıca yönlerinden biri gibi görünmektedir.

Aklın bu genişlemesi, sadece, daha önceki bir konuşmamda "bireyselleşme" -ilerleyen bir uygarlıkla birlikte,

var-olan birey hünerlerinin, yeteneklerinin ve imkânlarının çeşitlenmesi- dediğim sürecin bir parçasından ibarettir. Endüstri Devrimi'nin belki de en önemli toplumsal sonucu d şnmeyi, aklını kullanmayı öğrenenlerin sayısındaki gitgide büyüyen artıştır. Büyük Britanya'da, bizim her Şeyin yavaş yavaş gelişmesine olan tutkumuz öylesine güçlüdür ki sözünü ettiğim bu hareket kimi zaman zor seçilmektedir. Yüzyılın büyük bir bölümünde, genel ilkok renim konusunda kazandığımız  nle yetindik ve yüksek  ğrenimdeyse genel bir kapsamlılığa ulaşma konusunda pek ileri ya da pek hızlı gitmiş değiliz. Biz dünyaya önderlik ederken, bu o kadar önemli bir sorun değildi. Ama daha hızlı olanlar bizi geçince ve her yerde teknolojik değişim yarişının temposunu hızlandırmaya başlayınca, bu bir sorun olmaya başlamıştır. Çünkü, toplumsal devrim ile teknolojik devrim ve bilimsel devrim aynı tek sürecin ayrılmaz parçaları ve b l nleridir. Bireyselleşme sürecine akademik bir örnek isterseniz, geçen 50 ya da 60 yıl içinde tarihin ya da bilimin ya da belli bir bilimin sınırsız çeşitlenmesini ve bunun yol açtığı bireysel uzmanlaşmanın çeşitliliğindeki olağan üstü artışı düşünün. Fakat, benim bu sürec için başka bir düzeyde çok daha çarpıcı bir örneğim var. Otuz yılı aşkın bir zaman önce, Sovyetler Birliği'ni ziyaret eden yüksek bir Alman asker i yetkilisi Kızıl Hava Kuvvetleri'ni geliştirmekle görevli bir Sovyet subayından şu aydınlatıcı açıklamaları işitmişti:

Biz Ruslar hâlâ ilkel bir insan malzemesi kullanmak zorundayız. Uçan makineyi, elimizdeki uçucu tipine göre uyarlamamız gerekiyor. Yeni bir insan tipi geliştirmeyi başardığımız ölçüde, malzemenin teknik gelişimi de yetkinleşecektir. Bu iki etmen birbirini koşullandırır. Karmaşık makinelerin içine ilkel insanlar konamazlar.⁶

6 *Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte* (München), 1, 1953, s. 38.

Bugün, yalnızca bir kuşak sonra, Rus makinelerinin artık ilkel olmadığını ve bu makineleri planlayan, yapan, kullanan Rus erkek ve kadınlarının da artık ilkel olmadıklarını biliyoruz. Tarihçi olarak ben, bu ikinci fenomenle daha çok ilgileniyorum. Üretim akılcılaştırılmasından çok daha önemli bir şey, insanın akılcılaştırılmasıdır. Bugün bütün dünyada ilkel insanlar karmaşık makineleri kullanmayı öğreniyorlar ve böyle yaparken de düşünmeyi, akıllarını kullanmayı öğreniyorlar. Sizin haklı olarak toplumsal bir devrim diyebileceğiniz, ama benim bu bağlam içinde aklın yayılması diyeceğim devrim, henüz yeni yeni başlamaktadır. Fakat bu, geçen kuşağın başdöndürücü teknolojik ilerlemelerine ayak uydurmak için başdöndürücü bir hızla ilerliyor. Bu bana, 20. yüzyıl devrimimizin en önemli yönlerinden biri gibi görünmektedir.

Kötümser ve şüphelerimizden kimileri, besbelli ki, bu noktada, çağdaş dünyada akla verilen rolün tehlikeli ve çok anlamlı yönlerini farketmediğini ortaya koymazsam beni hiza-ya getireceklerdir. Daha önceki bir konuşmamda açıkladığım anlamıyla artan bireyselleşmenin uyum ve birliğin sağlanması için yapılan toplumsal baskıda herhangi bir azalmayı içermediğine işaret etmiştim. Bu, gerçekten de, karmaşık çağdaş toplumumuzun paradokslarından birisidir. Bireysel yeteneklerin ve imkânların ve bu nedenle de artan bireyselleşmenin yayılmasını ilerletmenin zorunlu ve güçlü bir aracı olan eğitim, aynı zamanda çıkarı olan grupların elinde güçlü bir toplumu tek-biçimleştirme aracıdır. Sık sık duyulan, radyo ve televizyonda daha sorumlu olunması ya da basında daha sorumlu davranılması yolundaki istekler, ilk önce mahkûm edilmesi kolay, belirli olumsuz fenomenleri öne sürerler. Fakat, bunlar kısa zamanda istenen beğenileri ve istenen görüşleri benimsetmek için kitlenin ikna edilmesinde bu güçlü araçların kullanılması yolundaki isteklere dö-

nüşürler ki bu istenilirliğin ölçütü, toplumun kabul edilmiş beğeni ve görüşleridir. Bu tür kampanyalar, onları yönetenlerin elinde tek tek üyelerini istenilen bir yönde kalıba sokmakla toplumu biçimlendirmek için tasarlanmış bilinçli ve akli süreçlerdir. Bu tehlikelerin başka gözalcı örneklerini, ticarî reklamcılar ve politik propagandacılar da görebiliriz. Nitekim, bu iki rol sık sık birlikte oynanmaktadır; Birleşik Devletler’de açıkça ve Büyük Britanya’da biraz daha çekiniyerek, partiler ve adaylar kendilerini kazandırtması için profesyonel reklamcılar çalıştırır. Bu iki yöntem biçimsel olarak ayrı oldukları zaman bile, belirgin bir biçimde birbirlerine benzerler. Profesyonel reklamcılar ile büyük siyasal partilerin propaganda birimlerinin başındakiler, aklın bütün imkânlarını kendi amaçları için kullanma konusunda çok yetenekli kişilerdir. Ne var ki, akıl incelediğimiz öteki örneklerde olduğu gibi, burada da yalnızca araştırmada değil, oluşturmada da, statik olarak değil, dinamik olarak kullanılmaktadır. Profesyonel reklamcılar ve kampanya yürütücülerini, öncelikle varolan olguların üstünde durmazlar. Tüketicinin ya da seçmenin şu anda neye inandığıyla ya da yalnızca sonuç olarak çıkacak ürünü etkilediği ölçüde olaylarla, yani tüketici ya da alıcının ustalıklı bir davranışla inandırılabilmesi ya da istemeye yönlendirilebileceği şeylerle ilgilenirler. Üstelik, kitle psikolojisi üstüne çalışmaları, onlara kendi görüşlerinin kabul edilmesini güvencelemenin en hızlı yolunun tüketicinin ya da seçmenin yapısında akıldışı öğeyi kullanmak olduğunu göstermiştir; böylece, yüz yüze geldiğimiz görüntülerden biri, profesyonel endüstricilerinden ya da parti önderlerinden oluşan bir seçkinler grubunun şimdiye kadar görülmemiş en gelişkin akli süreçler yoluyla kitlelerin akıldışılığını kavrayarak ve kullanarak, kendi amaçlarına ulaşmalarıdır. Çıkarılan çağrı esas olarak akla yönelmez: Daha çok, Oscar Wilde’ın “zekâdan aşağı vur-

mak” dediği yöntemden yararlanmaktadır. Tehlikeyi küçümsemekle suçlanmayayım diye, ben bu sorunu biraz abarttım.⁷ Fakat, söylediklerim geniş ölçüde doğrudur ve öteki alanlara kolaylıkla uygulanabilir. Her toplumda, kitlenin görüşünü (kamuoyunu) örgütlemek ve denetlemek için yönetici gruplar az ya da çok zorlayıcı önlemler kullanırlar. Bu yöntem başka bazı yöntemlerden daha kötü görünmektedir, çünkü, aklın kötüye kullanımındır.

Bu ciddi ve sağlam dayanaklı teze karşı söyleyecek yalnızca iki sözüm var. Bunlardan birincisi, tarihin akışı içinde yapılan her buluşun, her yeniliğin, her yeni tekniğin olumlu yanları kadar da olumsuz yanları bulunduğu yolundaki bildik düşüncedir. Bedeli her zaman birilerinin ödemesi gerekmektedir. Matbaanın bulunuşundan ne kadar zaman sonra, bunun yanlış görüşlerin yayılmasını kolaylaştırdığına işaret eden eleştirilerin başladığını bilmiyorum. Bugün motorlu araçların ortaya çıkışının neden olduğu, trafik kazalarında canlarını kaybedenlere dövünmek yaygın bir tutum olmuştur; hattâ, bazı bilim adamları, atom enerjisinin serbest bırakılma yolları ve araçları konusundaki kendi buluşlarının felâket getirici biçimde kullanılabilmesinden ve nitekim gerçekten de kullanılmış olmasından ötürü, yerinmektedirler. Bu tür itirazların yeni bulguların ve buluşların ilerlemesini durdurmak bakımından geçmişte bir yararı olmamıştır ve gelecekte de olacağı benzememektedir. Kitle propagandası tekniklerinin imkânları konusunda öğrendiklerimiz silinmez. Büyük Britanya’da 19. yüzyılın ortalarında kısmen gerçekleştirilen Locke’cu küçük çaplı bireyci demokrasiye ya da erken dönem *laissez-faire* kapitalizmine dönüş kadar imkânsızdır. Fakat, sorunun gerçek cevabı bu kötülüklerin kendi çarelerini de beraberlerinde getirdikleridir. Çare, bir akıldışı-

7 Bu konu hakkında daha geniş bilgi için yazarın *The New Society* (1951) adlı eserinde bl. 4 ve devamına bakınız.

lık kültünde ya da aklın ağdaş toplumda genişleyen rolünden vazgeişte değil, aklın oynayabileceği rol hakkında, yukarıdan olduğu kadar aşağıdan da artan bir bilinliliktedir. Bu, teknolojik ve bilimsel devrimimizin, toplumun her düzeyinde, bizi, akli giderek artan bir biçimde kullanmaya zorladığı bir zamanda, ütopyacı bir dş değildir. Tarihteki bütün öteki büyük ilerlemeler gibi, bu ilerleme de, ödenmesi gereken bedellerini ve zararlarını ve yüzyüze gelinmesi gereken tehlikelerini beraberinde taşımaktadır. Gene, özellikle, daha önceki ayrıcalıklı konumları zayıflayan ülkelerin aydınları arasından çıkan, şüphecilere, kiniklere ve felâket khinlerine karşın, ben bunu, tarihte ilerlemenin dikkate değer bir rneği saymaktan utanmayacağım. Bu, belki de zamanımızın en çarpıcı ve en devrimci olayıdır.

İçinde yaşadığımız ilerleyen devrimin ikinci yönü, dünyanın değişen biimlenişidir. Ortaçağ dünyasının sonunda yıkıldığı ve ağdaş dünyanın temellerinin atıldığı 15. ve 16. yüzyıllardaki büyük dönem, yeni kıtaların bulunmasıyla ve dünyanın ağırlık merkezinin Akdeniz kıyılarından Atlantik kıyılarına geçmesiyle belirlenmiştir. Fransız Devrimi'nin en küçük bir alt-üst oluşu bile, coğrafi uzantısını, eski dengeyi değiştirmekte yardıma çağırdığı yeni dünyada bulmuştur. Fakat, 20. yüzyıl devrimimizin oluşturduğu değişiklikler, 16. yüzyıldan bu yana olan her şeyden çok daha geniş kapsamlıdır. Drtyz yıl kadar bir sreden sonra dünyanın ağırlık merkezi Batı Avrupa'dan kesinlikle uzaklaşmıştır. Batı Avrupa ve onun dışında kalan İngilizce konuşulan dünya ile birlikte, Kzey Amerika kıtasının bir parçası, deyim yerindeyse, Birleşik Devletler'in hem santral hem de komuta kulesi gibi çalıştığı bir topluluk haline gelmiştir. Bu, tek ya da belki en anlamlı değişiklik de değildir. Dünyanın ağırlık merkezinin şimdi, Batı Avrupa ekiyle birlikte İngilizce konuşulan dünyada durduğu ya da uzun süre burada kalacağı

hiç de kesin değildir. Öyle görünüyor ki, bugün dünya işle-
rinde borusunu öttüren Afrika'daki uzantılarıyla birlikte,
Doğu Avrupa ve Asya'daki büyük kara kitlesidir. "Değişmez
Doğu" sözü, bugünlerde iyice aşınmış bir klişeden ibarettir.

Bu yüzyılda Asya'da neler olduğuna hızla bir göz atalım.
Öykü, 1902 yılında İngiliz-Japon bağlaşmasıyla başlar. Bu,
Avrupalı Büyük Devletlerin büyümlü çevresine bir Asya ülkesi-
nin ilk kez kabul edilmişidir. Japonya'nın, Rusya'ya meydan
okuyup onu yenerek yükselişinin doğruluğunu kanıtlanması
ve böyle yapmakla da, büyük 20. yüzyıl devrimini tutuşturan
ilk kıvılcımı çıkartması, belki rastlantı olarak kabul edilebilir.
1789 ve 1848 Fransız devrimleri taklitçilerini Avrupa içinde
bulmuşlardı. 1905 yılındaki Birinci Rus Devrimi ise Avru-
pa'da hiç yankı uyandırmadı, fakat, taklitçilerini Asya'da bul-
du; devrimden sonraki birkaç yıl içinde İran'da, Türkiye'de
ve Çin'de devrimler meydana geldi. Birinci Dünya Savaşı ger-
çekten bir dünya savaşı değil, Avrupa diye bir birimin varol-
duğunu kabul edersek, dünya çapında sonuçları olan bir Av-
rupa iç savaşıydı; bu sonuçlar, pek çok Asya ülkesindeki en-
düstriyel kalkınmayı, Çin'deki yabancı düşmanlığı duygusu-
nu, Hint ulusçuluğunu ve Arap ulusçuluğunun doğuşunun
kışkırtulmasını içermektedir. 1917 Rus Devrimi de bunları
daha ilerletici ve kesin bir itici güç olmuştur. Burada anlamlı
olan, devrimin önderlerinin inatla, fakat boşuna Avrupa'da
taklitçiler aramaları ve sonunda bunları Asya'da bulmalarıdır.
"Değişmez" hale gelen Avrupa'ydı, Asya hareket ediyordu.
Bu bilinen öyküyü zamanımıza gelene dek anlatmama gerek
yok. Tarihçi, Asya ve Afrika devriminin alanını ve anlamlılı-
ğını değerlendirecek durumda henüz, pek değildir. Fakat,
çağdaş teknolojik ve endüstriyel süreçlerle, eğitimin ve siya-
sal bilinçliliğin başlangıçlarının Asya ve Afrika'nın milyonlar-
ca nüfusu arasında yayılması bu kıt'aların çehresini değiştir-
mektedir; gelecekte neler olup biteceğini bugünden göre-

mem, ama dünya tarihinin perspektifi içinde, bu durumu, gitgide ilerleyen bir gelişmeden başka bir şey saymama izin verecek herhangi bir yargılama ölçütü bilmiyorum. Bu olayların sonucunda dünyanın değişen biçimi, dünya işlerinde İngiltere'nin kesinlikle, belki de İngilizce konuşulan ülkelerin bütünü, ağırlığında görelî bir düşüşü yanısıra getirmiştir. Fakat, görelî düşüş mutlak düşüş değildir; beni rahatsız eden ve telâşlandıran, Asya ve Afrika'daki ilerlemenin hızı değil, bu ülkedeki -ve belki başka yerlerdeki de- başat grupların, bu gelişmeleri görmezlikten gelmeleri ve bunlar karşısında kuşkulu bir hoşgörü ile lütfen tenezzül arasında gidip gelen bir tutum benimseyerek, felce uğraticı sonuçlar verecek biçimde geçmişe bir özlem duyma eğilimleridir.

20. yüzyıl devrimimizde aklın yayılması dediğim şeyin tarihçi için özel sonuçları vardır; çünkü, aklın yayılması özünde, şimdiye kadar tarihin dışında kalmış grupların ve sınıfların, halkların ve kıt'aların tarihe girmeleri demektir. İlk konuşmamda Ortaçağ tarihçilerinin Ortaçağ toplumuna dinin gözlükleriyle bakma eğilimlerinin, kullandıkları kaynakların salt dinî olma özelliğiyle ilgili bulunduğunu öne sürmüştüm. Bu açıklamayı biraz daha geliştirmek istiyorum. Şüphesiz biraz abartılarak, ama sanırım doğru olarak, Hıristiyan kilisesinin "Ortaçağların tek akli kurumu" olduğu söylenmiştir.⁸ Tek akli kurum olduğu için tek tarihî kurumdu da; bu, tarihçinin kavrayabileceği tek akli gelişme sürecinin konusu olmaktaydı. Dünyevî toplum kilise tarafından kalıplandırılmış ve örgütlenmişti, kendine özgü akli bir yaşantısı yoktu. İnsan yığınları, tarihöncesi insanları gibi, tarihten çok, doğaya bağlıydılar. Çağdaş tarih, giderek daha çok insanın toplumsal ve siyasal bilinçliliğe erişmesiyle, her biri kendi gruplarının, bir geçmişi ve bir geleceği

8 A. von Martin, *The Sociology of the Renaissance*, İngilizce çev., 1945, s. 18.

olan tarihî birimler olarak bilince vararak tarihe tam olarak girince başlar. Toplumsal, siyasal ve tarihî bilinçliliğin nüfusun çoğunluğuna benzer bir şeye yayılmaya başlaması, en çok son 200 yıl içinde olmuştur. Bütün dünyayı tam anlamıyla tarih içine girmiş ve artık sömürge yöneticisi ya da antropologun değil tarihçinin ilgi konusu olan insanlardan oluşan bir şey diye imgelemek bile ancak bugün ilk kez mümkün olmaktadır.

Bu, bizim tarih anlayışımızda bir devrimdir. 18. yüzyılda tarih hâlâ bir seçkinler tarihiydi. 19. yüzyılda İngiliz tarihçileri ağır aksak ve zaman zaman bütün ulusal topluluğun tarihi biçiminde bir tarih görüşüne doğru ilerlemeye başladılar. Biraz sıradan bir tarihçi olan J.R. Green, ilk (*History of the English People*'ı (İngiliz Halkının Tarihi) yazarak ün kazandı. 20. yüzyılda her tarihçi, hiç değilse bu görüşten yanaymış gibi gözükmektedir; uygulama, ileri sürülen görüşün gerisinde kalmakla birlikte, ben, bu eksiklikler üstünde durmayacağım. Çünkü, tarihçiler olarak, bu ülkenin dışında ve Batı Avrupa'nın dışında tarihin genişleyen ufku nu hesaba katmama kusurumuzla daha çok ilgileniyorum. 1896 yılında yazdığı raporda, Acton evrensel tarihten "bütün ülkelerin tarihlerinin toplamından farklı" bir şey diye söz eder. Ardından şunları söyler:

[Evrensel tarih] ulusların ikincil önemde oldukları bir ardardalık sırası içinde hareket eder. Onların öyküsü, kendi ulusal tarihlerini yazma uğruna değil, insanlığın ortak kadherine katkılarının zamanına ve ölçüsüne göre, daha yüksek bir ardardalık dizisine ilişkin ve bağlı olarak anlatılacaktır.⁹

Gerek bile yoktur ki, herhangi bir ciddî tarihçinin ilgi konusu, onun kavradığı biçimde evrensel tarihtir. Bu anlamda

9 *Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production*, 1907, s. 14.

evrensel tarihe yaklaşımı kolaylaştırmak için şu anda ne yapıyoruz?

Bu konuşmalarda, bu üniversitede (Cambridge) tarih eğitimine değinmek niyetinde değildim: Fakat, bu, anlatmak istediğim şey bakımından bana öyle çarpıcı örnekler sağlamaktadır ki, ısırganı avuçlamaktan çekinmem korkaklık olurdu. Geçen 40 yılda Birleşik Devletler tarihine derslerimizde büyük bir yer ayırdık. Bu, önemli bir ilerlemedir. Fakat, bunun şöyle bir tehlikesi var; ders programlarımızda zaten ölü bir el gibi ağırlığını hissettiren İngiliz tarihinin dargörüşlülüğünü, İngilizce konuşulan dünyanın dargörüşlülüğü gibi, daha sinsi, ama eşit ölçüde tehlikeli bir dargörüşlülükle pekiştirmek türünden bir tehlikeyi beraberinde getirmiştir. Son 400 yıl içinde İngilizce konuşulan dünyanın tarihi, hiç şüphesiz, tarihte büyük bir yer tutmaktadır. Fakat, bunu evrensel tarihin merkezi ve başka her şeyi de onun çevresi saymak kötü bir bakış çarpıklığıdır. Bir üniversitenin görevi, bu tür yaygın çarpıklıkları düzeltmektir. Bu üniversitedeki çağdaş tarih bölümü, bana öyle geliyor ki, bu görevi yerine getirmekte yetersiz kalmaktadır. Bir öğrencinin İngilizceden başka çağdaş bir dil hakkında yeterli bir bilgisi olmadan, bellibaşlı üniversitelerden birinde tarih okumasına izin verilmesi kesinlikle yanlıştır; Oxford'da eski ve saygıdeğer bir disiplin olan felsefe dalında, bu dalda çalışanlar basit, günlük İngilizceleriyle işlerine pek güzel devam edebilecekleri kararını verdikleri zaman, bu disiplinin başına gelenlerden ibret dersi alalım. Öğrenciye herhangi bir Kıta Avrupası ülkesinin çağdaş tarihini incelemesi için ders kitabı düzeyinin üstünde hiçbir imkân sunulmaması, elbette yanlıştır. Asya, Afrika ya da Latin Amerika'da olanlar hakkında biraz bilgi sahibi bir öğrencinin, bu bilgisini halihazırda büyüleyici "Avrupa'nın yayılması" biçiminde 19. yüzyıla özgü süslü bir başlıkla bir ödevde sergileme

imkânı pek azdır. Başlık, yazık ki içindekilere uygundur: Öğrenciden önemli ve iyi belgeli tarihleri olan Çin ya da İran gibi bir ülke hakkında herhangi bir şey bilmesi istenmez, yalnızca, Avrupalılar bunları almaya kalkışınca neler olduğunu söylemesi beklenir. Bana anlatıldığına göre, bu üniversitede Rus, İran ve Çin tarihi üstüne dersler verilmektedir fakat, tarih fakültesinin üyelerince değil. Beş yıl önce yaptığı açış konuşmasında bir Çince profesörünün dile getirdiği “Çin insanlık tarihinin ana ırmağının dışında düşünülemez” fikrini, Cambridgeli tarihçiler duymazlıktan gelmişlerdir. Cambridge’de son 10 yıl içinde ortaya konan ve gelecekte pekâlâ en büyük tarihî eser sayılabilecek bir çalışma, tarih bölümünün büsbütün dışında ve bu kürsüden hiçbir yardım alınmadan yazılmıştır: Dr. Needhan’ın *Science and Civilization in China* (Çin’de Bilim ve Uygarlık) kitabını kastediyorum. Bu, düşündürücü bir durumdur. Bunların 20. yüzyılın ortasındaki şu yıllarda, öteki İngiliz Üniversitelerinin çoğunun ve genel olarak İngiliz aydınlarının özelliği olduğuna inanmasaydım, bu iç sorunları kamuoyunun gözü önüne serineye kalkmazdım. Victoria çağına özgü şu bayat “Manş’da fırtınalar var - Kıta yalıtlandı” alaylı sözü, bugünkü duygulara da rahatsız edici bir biçimde uygun düşmektedir. Fırtınalar bir kez daha dünyanın ötesini altüst etmektedir; ve İngilizce konuşulan dünyada birbirimize sarılıp, sade günlük İngilizcemizle, öteki ülkeler ve öteki kıtaların acayip davranışları yüzünden, bizim uygarlığımızın nimetlerinden ve inayetlerinden yararlanamadıklarımı anlatırken, bu bazen, anlama yeteneksizliğimiz ya da isteksizliğimizle, kendimizi dünyada gerçekten neler olduğundan yalıtıyormuşuz gibi görünmektedir.

İlk konuşmamın açış cümlelerinde, 20. yüzyılın ortasındaki yılları, 19. yüzyılın son yıllarından ayıran görüşüşteki kesin farklılığa dikkat çekmiştim. Konuşmalarımın sonunda

bu karşıtılık üstünde biraz daha durmak istiyorum; bu bağlamda “liberal” ve “tutucu” kelimelerini kullanırsam, bunları İngiliz siyasal partilerinin adları anlamında kullanmadığım açıkça anlaşılacaktır. Acton, ilerlemeden söz ederken, yaygın İngiliz “tedricilik” (“derece derece gelişme”) kavramı çizgisinde düşünüyordu. Onun 1887 tarihli bir mektubunda, “Devrim ya da bizim Liberalizm dediğimiz şey” sözleri gibi çarpıcı bir ifade kullanılmıştır. Çağdaş tarih üstüne 10 yıl sonraki bir konuşmasında, Acton “Çağdaş ilerlemenin yönemi, devrimdi” der; bir başka konuşmasında, “devrim dediğimiz genel fikirlerin ilerlemesi”nden söz eder. Bu, yayımlanmamış elyazması notlarından birinde şöyle açıklanmaktadır: “Whigler uzlaşmayla yönetmişlerdir; Liberaller fikirlerin egemenliğini başlatmışlardır.”¹⁰ Acton, “fikirlerin egemenliği”nin liberalizm anlamına geldiğine ve liberalizmin de devrim olduğuna inanmıştı. Acton, yaşadığı sırada liberalizm toplumsal değişimin bir dinamiği olarak gücünü henüz tüketmemişti. Günümüzde, liberalizmden arda kalan ne varsa her yerde, toplumun tutucu bir ögesi haline gelmiştir. Bugün, Acton’a geri dönmeyi öğütlemek anlamsız olur. Fakat, tarihçi, birinci olarak Acton’un durduğu yeri saptamak, ikinci olarak onun konumunu çağdaş düşünürleriyle karşılaştırmak, üçüncü olarak da onun tutumundaki öğelerden hangilerinin bugün hâlâ geçerli olduğunu araştırmakla ilgilidir. Acton’un kuşağı, şüphesiz aşırı bir kendine güven duy-

10 Bu alıntılar için Acton, *Selections from Correspondance*, 1917, s. 278; *Lectures on Modern History*, 1906, s. 4, 32; *Elyazması 4949* (Cambridge Üniversitesi Kitaplığında) bakınız. Yukarıda alıntı verilen 1887 tarihli mektubunda Acton, eski “Whigler”den yeni “Whigler”e doğru geçişin “buluncun bulunuşuyla” işaretlendiğini söylemektedir: Burada “bulunç” besbelli ki “bilinç”liliğin gelişmesiyle bir arada düşünülmüştür (10. sayfaya bakınız) ve “fikirlerin egemenliğine” denk düşmektedir. Stubbs da çağdaş tarihi Fransız Devrimi’yle iki döneme ayırmıştır: “İlki bir iktidarlar, güçler ve hanedanlar tarihidir; ikincisi ise içinde, fikirlerin hem haklar hem de formüllerin yerini aldığı bir tarihtir.” W. Stubbs, *Seventeen Lectures on the Study of Mediaeval and Modern History*, 3. basım, 1900, s. 239.

gusu ve iyimserliğin ezici etkisi altındaydı ve bu güvensizliğin dayandığı yapının her an çökebilecek niteliğini yeterince sezememişti. Fakat, bu inancın içinde bugün fena halde gerek duyduğumuz iki şey bulunuyordu: Tarihte ilerletici bir etmen olan bir değişme duygusu ve bunun karmaşıklıklarını anlamak için bize yol gösterecek olan akla inanç.

Şimdi, 1950'lerin bazı seslerine kulak verelim. Daha önceki bir konuşmamda Sir Lewis Namier'in "somut sorunlar" için "pratik çözümler" aranırken "programların ve ideallerin her iki parti tarafından da unutulmakta" olduğu yolundaki sözlerini ve bunu "ulusal olgunluğun" bir belirtisi diye anlatarak hoşnutluğunu açıkladığını aktarmıştım.¹¹ Bireylerin ömrü ile ulusları arasındaki benzetmeler yapmaktan hoşlanmam; böyle bir benzetmeye başvurulursa, insanın "olgunluk" aşamasından sonra neyin geldiği sorusu gelir. Fakat, burada beni ilgilendiren şey, övülen pratik ve somut ile kınanan "programlar ve idealler" arasında çizilen karşıtlıktır: Pratik eylemi idealistçe teorisyenliğin üstünde yüceltmek, elbette, tutuculuğun damgasını taşır. Namier'in düşüncesine göre, bu, 18. yüzyılın III. George'un tahta çıkışı sırasındaki İngiltere'nin sesini temsil etmektedir ve yaklaşan Acton'un devrimiyle, fikirlerin egemenliğinin saldırısına karşı koymaktadır. Fakat, bu kopkoyu tutuculuğun kopkoyu bir fenomenalizm biçiminde aynı bildik anlatımla dile getirilmesi günümüzde de çok yaygındır. Bunun en yaygın biçimi Profesör Trevor-Roper'in şu sözünde görülebilir: "Radikaller yenginin kesinlikle kendilerinin olduğunu haykırdıkları zaman, sağduyulu tutucular onların burunlarının üstüne üstüne vururlar."¹² Profesör Oakeshott modaya uygun fenomenalizmin daha gelişmiş bir çeşidini sunar: Siyasal il-

11 Yukarıda sayfa 46'ya bakınız.

12 *Encounter*, 7, No. 6, Haziran 1957, s. 17.

gilerimiz içinde, demektedir, biz, “ne bir başlangıç yeri, ne ulaşılacak bir hedef olan” ve biricik emelimizin ancak “teknenin omurgasını dik tutup suyun üstünde kalmak” olduğu “sınırsız ve dipsiz bir denizde yelken açarız.”¹³ Siyasal “ütopyacılığı” ve “mesihciliği” reddeden yeni yazarları sıralamayı sürdürmememe gerek yok; bunlar, toplumun geleceği üstüne ilerilere uzanan radikal fikirleri aşağılamak için son zamanlarda pek geçer akçe terimler olmuşlardır. Tarihçilerin ve siyasal teorisyenlerin tutuculuğa bağlılıklarını açıkça ilân etmekte bu ülkedeki meslekdaşlarından daha az çekingen davrandıkları Birleşik Devletler’deki son eğilimlerden söz etmeye de kalkışmayacağım. Yalnızca, Amerikalı tutucu tarihçilerin en ileri geleni ve en ılımlısının, Harvard’dan Profesör Samuel Morison’un sözlerini aktaracağım. Morison, Aralık 1950 yılında Amerikan Tarih Derneği’nin başkanlığına seçildiği zaman yaptığı konuşmada “Jefferson-Jackson-ED. Roosevelt çizgisi” dediği şeye karşı çıkma zamanının geldiğini ileri sürerek, “aklı başında bir tutucu bakış açısından yazılmış bir Birleşik Devletler tarihi” dilemiştir.¹⁴

Fakat, en azından Büyük Britanya’da, bu sakin tutucu görüşü en açık ve uzlaşmaz biçimde bir kere daha dile getiren Profesör Popper’dir. Namier’in “programları ve idealleri” reddetmesini yankılayarak, “belirli bir plana göre toplumun bütünü’nü sözümona “yeniden şekillendirme” amacını güden politikalara saldırır, “bölük pörçük yapısalcılık” dediği şeyi över ve besbelli ki “bölük pörçük onarıcılık” ve “karışıklık içinde el yordamıyla yürüme” suçlamalarından da çekinmez.¹⁵ Aslında, bir noktada Profesör Popper’i saygıyla selamlamam gerekir. Aklın sağlam bir savunucusu olarak

13 M. Oakeshott, *Political Education*, 1951, s. 22.

14 *American Historical Review*, No. 1, 6, No. 2, Ocak 1951, s. 272-73.

15 K. Popper, *The Poverty of Historicism*, 1957, s. 67, 74.

kalır ve eski ya da yeni akıldışılık akımlarına kendisini kap-
tırmaz. Fakat, “bölük pörçük yapısalcılık” konusundaki
öğütlerine bakarsak, akla verdiği rolün ne kadar sınırlı oldu-
ğunu görürüz. “Bölük pörçük toplumsal yapısalcılık” için
onun verdiği tanım her ne kadar açık değilse de, bize
“amaçların” eleştirisinin dışarda bırakıldığı özellikle anlatıl-
mıştır; uygun bulduğu eylem türlerine verdiği sakınmalı ör-
nekler -”anayasal reform” ve “daha büyük bir gelir eşitliği
eğilimi”- bugünkü toplumumuzun varsayımları içinde işle-
mesinin düşünülüğünü açıkça göstermektedir.¹⁶ Profesör
Popper’in şeyleri sıralamasında, aklın konumu, gerçekte, ik-
tidardaki hükümetin politikasını uygulamakla, hattâ bunla-
rın daha iyi işlemesi için uygulamaya ilişkin düzeltmeler
önermekle görevli olan, fakat bunların temel varsayımlarını
ve nihai amaçlarını soruşturmaya yetkisi olmayan bir İngiliz
kamu görevlisinin durumuna benzer. Bu, yararlı bir çalışma-
dır: Ben de bir zamanlar kamu görevlisiydim. Fakat, aklın,
verilmiş olan düzenin varsayımlarına böyle uyması, bana,
uzun vadede bütünüyle kabul edilmez bir şey olarak görü-
nüyor. İnsan işlerinde ilerleme, ister bilimde, ister tarihte,
ister toplumda olsun, insanların yalnızca şeylerin yapılmak-
ta olduğu biçimi bölük pörçük düzeltmekle ilgilenmeleri so-
nucunda değil, o sırada şeylerin yapılma biçimine ve bunun
dayandığı açık ya da kapalı varsayımlara akıl adına temel-
den karşı çıkmaya cesurca hazır olmalarıyla gerçekleşmiştir.
İngilizce konuşulan dünyada tarihçilerin ve sosyologların ve
siyaset düşünürlerinin bu ödevi yerine getirmek için cesa-
retlerini yeniden kazanacakları zamanı bekliyorum.

Aslında beni en çok rahatsız eden, İngilizce konuşulan
dünyadaki aydınlar ve siyaset düşünürleri arasında akla
olan inancın azalması değil, sürekli hareket halinde bir

16 *Ibid*, s. 64, 68.

dünya üstüne kapsamlı anlayışın kaybedilmesidir. Bu, ilk bakışta paradoksal gibi gözüküyor; çünkü, çevremizde değişme hakkında yüzeysel de olsa bu kadar çok konuşulduğu az duyulmuştur. Fakat, anlamlı olan, değişmenin artık bir başarı, bir imkân, bir ilerleme değil de, korkulan bir şey olarak düşünülmesidir. Siyaset ve iktisat bilginlerimiz bize akıl verecek olduklarında, devrim kokan her şeyden sakınmamızı -ille de ilerlememiz gerekiyorsa- mümkün olduğu kadar yavaş ve sakınarak ilerlememiz için bizi uarmaktan başka sunacak bir şeyleri yoktur. Dünyanın biçimini son 400 yıl içinde olduğundan çok daha hızlı ve radikal bir şekilde değiştirdiği şu anda, bu bana çarpıcı bir körlük gibi gözükmektedir; bu, dünya çapındaki hareketin durdurulacağı değil, bu ülkenin -belki İngilizce konuşulan öteki ülkelerin de- genel bir ilerlemenin gerisinde kalabileceği ve umutsuzca yakınmadan belli bir geçmiş özlemine sapabileceği tahminine hak kazandırmaktadır. Ben kendi payıma, hâlâ iyimserim; Sir Lewis Namier beni programlar ve ideallerden çekinmem için uyarsa, Profesör Oakeshott bana belli bir yere gitmediğimiz ve önemli olan tek şeyin hiç kimsenin tekneyi sallamamasını sağlamak olduğu söylese, Profesör Popper bölük pörçük yapısalçılıkla o eski T-modelinin yola devam etmesini istese,¹⁷ Profesör Trevor-Roper haykıran radikallerin burunlarının üstüne vursa, Profesör Morison tarihin akli başında bir tutucu anlayış içinde yazılmasını dilese, onlar bunları isteyedursunlar, ben karışıklık içinde bir dünyaya, sancı içinde bir dünyaya bakmaya devam edeceğim ve onlara büyük bir bilim adamının çok kullanılmış sözleriyle cevap vereceğim: “Gene de - dönüyor.”

17 Ford'un ilk seri imalat olarak piyasaya çıkardığı 1927 modeli otomobil.

